

2013 1

309.736

55/2013

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- *MIKÓ GÁBOR*
ÉLT-E VALAHA SZENT ISTVÁN FIA,
OTTÓ HERCEG?
- *GEORG B. MICHELS*
AZ 1674. ÉVI POZSONYI PRÉDIKÁTORPER
TÖRTÉNETÉHEZ
- *STEFANO BOTTONI*
VONAKODÓ KÉMEK
- *HONVÁRI JÁNOS*
MAGYARORSZÁG MINT „ROSSZHISZEMŰ
SZERZŐ”?
- **MÉRLEG: FAZEKAS ISTVÁN,
KONRÁD MIKLÓS, ROMSICS IGNÁC,
MAGYARICS TAMÁS,
PAKSA RUDOLF ÍRÁSAI**

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LV. ÉVFOLYAM, 2013. 1. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDÖDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Mikó Gábor: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása 1
- Tózsza-Rigó Attila: Kapitalista vállalkozói társaságok a késő középkorban és a kora újkor első felében (Különös tekintettel a délnémet kereskedelmi tőke működési mechanizmusára) 23
- Georg B. Michels: Az 1674. évi pozsonyi prédikátorper történetéhez. Protestáns lelkipásztorok harca az erőszakos ellenreformációval szemben 55
- Stefano Bottoni: Vonakodó kémeek. A magyar állambiztonság és Románia, 1975–1989 79

MŰHELY

- Honvári János: Magyarország mint „rosszhiszemű szerző”? A hazai osztrák (német) vagyon átadása a Szovjetuniónak 119

MÉRLEG

- Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén (*Fazekas István*) 145
- Kővér György: A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek (*Konrád Miklós*) 150
- Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944 (*Romsics Ignác*) 154
- „És kitántorgott Amerikába ...” (Frank Tibor: Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945) (*Magyarics Tamás*) 161
- A születő szélsőjobboldaliság mint nemzedéki életérzés (Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány) (*Paksu Rudolf*) 165

MIKÓ GÁBOR

Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg?

Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása*

Egy mindeddig ismeretlen, feltehetőleg Mátyás királyságának első évtizedében összeállított rövid krónika a következőképp számol be Szent István uralkodásáról:

Szent Istvánt, Géza fiát, a magyarok első királyát, miután áttért a keresztény hitre, az Úr 1001. évében megkoronázták. 46 évig uralkodott; több fia is volt, így Imre, Ottó és még mások is, az ő nevüket nem ismerjük, hiszen fiai utód és koronázás nélkül haltak meg. Szent István király az Úr 1047. évében hunyt el, és a fehérvári egyházban temették el, amelyet ő alapított.¹

A mindössze két mondatra terjedő tudósításnak – szűkszavúsága dacára – van egy figyelemre méltó adata, amely sem az úgynevezett „bővebb” krónikákban, sem a – részben ezek kivonatolásával szerkesztett – „rövidebb” szövegekben, sem pedig az államalapító király legendáiban nem szerepel: hírt ad Imre herceg Ottó nevű testvéréről. Azzal, hogy Istvánnak és Gizellának nem Imre volt az egyetlen gyermeke, eddig is számolt a szakirodalom, ám az Ottó név mindeddig csupán két forrásból volt ismert: egyfelől egy – hol (tévesen) Temesvári Pelbártnak, hol pedig (helyesen) Laskai Osvátnak tulajdonított – sermóból, másfelől egy német nyelven írt krónikából, amelynek a bajor származású Jakob Unrest volt a szerzője. Közös a két kútfőben, hogy megközelítőleg azonos időben: a 15. század legvégén íródtak, késő középkori szövegekről van szó tehát. Laskai adata ismert régebből: már Pray György felhívta rá a figyelmet Szent Imre herceg életét bemutató „történetkritikai értekezésében”.² Unrest művének első – töredékes, ám a Szent István fiaira vonat-

* E helyütt mondok köszönetet Körmendi Tamás és Thoroczkay Gábor egyetemi adjunktusoknak (ELTE BTK) a dolgozat elkészítésében nyújtott segítségükért.

1 Item Sanctus Stephanus, filius Geise, primus rex hunorum post conuersionem (!) ad fidem orthodoxam anno Domini millesimo primo coronatus est, et regnavit XLVI annis, et genuit filios, Emericum et Ottonem, plures enim filios habuit, sed nomina eorum propria non exprimuntur, nam filii ipsius sine haerede et sine coronatione decesserunt. Ipse quidem sanctus rex Stephanus obiit anno Domini millesimo XLVII-mo, in Albensi ecclesia, quam ipse construxit, requiescit. – A jelzetet ld. a 15. jz.-ben.

2 *Georgius Pray: Dissertationes historico-criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae.* Landerer, Posonii, 1774. 42. Az adatra Katona István monumentális történeti munkáját böngészve bukkantam rá, ld. *Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae.* I–VI. Weingand, Pestini, 1779–1783. I. 132.

kozó passzust tartalmazó – kiadása bő évszázaddal később, 1880-ban jelent meg nyomtatásban.³

A 19. század utolsó évtizedeitől egészen a közelmúltig számtalan írás foglalkozott – még ha csak érintőlegesen is – az államalapító király családjával. Voltak történészek, akik kategorikusan elvetették a két kései forrás tanúskodását, mások épp ellenkezőleg, így Ottó herceget fel is vették az Árpádok családfájára; megint mások óvatosabbak voltak, és csupán utaltak az Imre herceg állítólagos testvéreit körüllegő bizonytalanságra. Mindez persze nem véletlen. A kérdés ugyanis korántsem csak úgy tehető fel, megbízhatóak-e vagy sem Laskai és Unrest értesülései; megfogalmazható olyképpen is, forrásszámba vehető-e egyáltalán a két késő középkori mű Szent István korára. Ez utóbbi probléma Laskai prédikációi kapcsán Somogy és Zala vármegyék korai történetével összefüggésben az ezredfordulón is felmerült, és hosszabb polémiához vezetett Kristó Gyula, Solymosi László és Zsoldos Attila között.⁴

Ottó herceg azonban nem csupán a korai Somogy vármegyéről szóló vitának lett szereplője, alakja felbukkant egy másik, az említettél jóval nagyobb múltra visszatekintő tudományos nézeteltérésben is. Nevezetesen az „ösi” István-életrajzról van szó, amelynek létét már legalább annyian próbálták igazolni, mint ahányan cáfolni.⁵ A több mint egy évszázada zajló polémia egyik résztvevője, Tóth Zoltán volt az, aki Ottó herceget is bevonta a diskurzusba, feltételezve, hogy nem más, mint az elveszett legrégebbi István-*vita* őrizte meg Szent Imre testvéreinek nevét. Laskain és Unresten kívül más forrást, amely Ottóról említést tett volna, ő sem

3 *Franz v. Krones*: Jakob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1. (1880) 337–372. A kiadás egy, a hannoveri királyi könyvtárban őrzött kódexen alapult, amelyben azonban a krónika II. Géza halálával megszakadt (ld. uo. 372.). Karl Großmann már 1923-ban felhívta a figyelmet arra, hogy Unrest műveinek egy további kézírata megvan a bécsi Nationalbibliothekban is. Ebben a „magyar krónika” (Ungarische Chronik) intakt formában maradt fenn, ld a kiadást: *Adolf Armbruster*: Jakob Unrests Ungarische Chronik. Revue Roumaine d’Histoire 13. (1974) 473–508. Ez utóbbi editiót – amelyet a hazai középkorászok meglepően kevészer idéznek – Radek Tünde egy munkájából ismerem: *Tünde Radek*: Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters. Lang, Frankfurt a. M., 2008. (Budapester Studien zur Literaturwissenschaft 12.) 102.

4 *Zsoldos Attila*: Somogy vármegye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. Szerk. Stampler Imre. Dunaferr, Dunaújváros, 1998. 37–50.; *Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72. (1999) 100–107.; *Kristó Gyula*: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73. (2000) 2–3.; *Zsoldos Attila*: Somogy megye korai történetének forrásairól. Turul 74. (2001) 45–47.; *Solymosi László*: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74. (2001) 38–43.; *Kristó Gyula*: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. Századok 136. (2002) 470–473., 483–484.; *Zsoldos Attila*: Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója”. Századok 136. (2002) 679–681.; *Kristó Gyula*: Rendszerjelleg a korai középkor kutatásában. Századok 136. (2002) 686–688. Az egyes vitacikketek – némiképp kivonatolva – egy kötetben ld. Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Osiris, Bp., 2002. (Nemzet és emlékezet) 431–481.

5 A vita részletes bemutatása nem e tanulmány feladata. Egyes állomásait röviden ismerteti *Körmendi Tamás*: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete. Fons 10. (2003) 73–75., 78–79.

ismert, ám úgy vélte, az adat – sok más egyéb, az „ősi” életrajzból származó információhoz hasonlóan – a 15. század végéig fennmaradhatott.⁶

Miért is nem olyan könnyű elfogadni ezt a feltevést? Hiszen mind a nagyobb legenda, mind ennek nyomán Hartvik, továbbá a krónikaszerkesztmény is világossá teszi, hogy az államalapítónak nem egyetlen fia volt. Utóbbival most nem sokat kezdhünk, hiszen legkorábbi tanúja Kézai a 13. század végéről.⁷ A nála olvasható, bizonyára az V. István-kori gestára visszamenő szövegrészt tartalmazzák – kisebb eltérésekkel – a krónika 14. századi variánsai is.⁸ Fontosabb a legendák tanúskodása. Hartvik műve Kálmán korában íródott, szerzője pedig már ismerte és felhasználta a kisebb és a nagyobb legendát.⁹ A három *vita* textusa meglehetősen pontosan rekonstruálható: a kisebb és a nagyobb legendának 12. századi kézírata is fennmaradt,¹⁰ és – a krónikával ellentétben – az egymásra épülő redakciós fázisok elkülönítésével sem kell bajlódni. A nagylegenda esetében az is felmerült, hogy már 1083, tehát István király szentté avatása előtt elkészült.¹¹ Három igen régi forrásról van szó tehát, amelyekben (az is) közös, hogy Ottó hercegről semiféle említést nem tesznek. Velük szemben 15. század végi kútfők tudósításait elfogadni, pontosabban azok hitelességét bebizonyítani – cseppet sem irigylésre méltó vállalkozás.

Tovább nehezíti a helyzetet, hogy Unrest *Magyar krónikájának* mintáját vagy mintáit mindeddig nem sikerült megnyugtatóan azonosítani.¹² Laskai esetében könnyebb dolgunk van: az elmúlt évtizedben Kertész Balázs számos tanulmányában vizsgálta, hogy prédikációi összeállításához mely hazai történeti műveket

6 *Tóth Zoltán*: Szent István legrégebb életirata nyomán (I. Mátyás Flórián Ranzanus-problémája). *Századok* 81. (1947) 64–67., 76–77.

7 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Typ. Univ., Bp., 1937–1938. (Bőv. reprint: Bp., 1999.; = SRH) I. 172.

8 A Budai és a Képes Krónika családjának kézíratai (SRH I. 312.), a Pozsonyi Krónika (SRH II. 36.) és Műgelni Henrik német nyelvű krónikafordítása egyaránt (SRH 145.).

9 A legenda keletkezési idejét Thoroczkay Gábor 1097 és 1103 között állapította meg (ez időszakon belül is legvalószínűbbnek az 1097 és 1099 közti időt tartotta), ld. *Uő*: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. L'Harmattan, Bp., 2009. (TDI Könyvek 9.) 67–87. E datálást Gerics József és Ladányi Erzsébet bírálta, ld. *Uők*: A Hartvik legenda keletkezési körülményeiről. *Magyar Könyvszemle* 120. (2004) 317–324. Vö. még *Thoroczkay Gábor*: Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról. *Magyar Könyvszemle* 121. (2005) 213–218.

10 SRH II. 369., vö. *Körmendi T*: i. m. (5. jz.) 65–66.

11 Ld. mindenekelőtt Körmendi Tamás historiográfiai áttekintését (*Uő*: i. m. [5. jz.] 65–80.). Tanulmányának megjelenése óta *Gerics J.–Ladányi E*: i. m. (9. jz.) 319. – számos elődjükhöz hasonlóan – szintén elutasították azt a nézetet, mely szerint a nagyobb legenda ránk maradt formájában csonka, ám szövege a Hartvik-féle *vita*ból rekonstruálható. Ugyanezen problémakör újragondolásának szükségességére hívta fel a figyelmet nemrégiben *Thoroczkay Gábor*: A magyar krónikairódom kezdeteiről. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. PTE BTK Törttud. Int., Pécs, 2010. 25–27.

12 *Krones, F*: i. m. (3. jz.) 352–353. utalt arra, hogy Unrest – elvben – ismerhette a Hess-féle Budai Krónikát, valamint Thuróczy művét is. Összességében mégis azt tartotta valószínűbbnek, hogy a szerző egy ma már ismeretlen magyar krónikát (vagy krónikákat) dolgozott fel munkájában. *Armbruster, A*: i. m. (3. jz.) 476–477. ugyanezt hangsúlyozta.

használhatta a ferences szerzetes. Ugyanő 2008-ban a *Századok* hasábjain közzétett értekezésében felélesztette a már említett, Somogy vármegye korai történetével kapcsolatos vitát, állítván, hogy nem állja meg a helyét ama elképzelés, mely szerint Laskai ma már ismeretlen Árpád-kori forrásokhoz is hozzájuthatott.¹³ Vele szemben Zsoldos Attila saját korábbi álláspontját védelmezve éppen ellenkezőleg érvelt.¹⁴ E rövid diskurzusban a késő középkori források szavahihetősége és a feltételezett „ősi” István-életrajz mellett Ottó herceg is komoly szerephez jutott.

Új forrás, amely Imre herceg testvérének nevét említette volna, tudomásom szerint 1880 óta nem bukkant elő. A most szerencsés módon kezembe került krónikaszcöveg jó okkal datálható mind Laskai, mind pedig Unrest művének megszületésénél korábbra. A továbbiakban ezért elsőként arra keresem a választ, van-e kapcsolat – és ha igen, miféle – a három kútfő között. Ezt követően – ismerve már a szövegösszevetés eredményeit – megkísérlem rekonstruálni, miként tudhattak késő középkori szerzők Imre herceg testvérének nevérol, és ezzel összefüggésben fogok kitérni e hagyomány megbízhatóságára is.

*

A krónikaszcöveg egy nagyrészt 15–16. századi törvények másolatait tartalmazó kéziratos kolligátumban található, amely mai formáját az 1500-as évek legvégén nyerhette el. A kötet a herceg Esterházy-levéltárban maradt fenn, ennek részeként került a Magyar Országos Levéltárba.¹⁵ Középkori dekrétumaink modern kritikai kiadásai, valamint a kora Árpád-kori törvényhozás egykori jeles kutatója, Jánosi Monika már ismerték a kódexet, ám arról, hogy ez nem csupán dekrétumszcövegeket tartalmaz, mindeddig szó sem esett.¹⁶

A kéziratban valójában két rövid krónika is található, mindkettőt egyazon scriptor másolta le. Az első szöveg¹⁷ forrását nem tüntette fel, de ez címe – *Origo gentis Hungarorum* – alapján az 1565-ben kalocsai érsekként elhunyt Gregoriánczi Pál egyik rövid krónikájával azonosítható, amelynek számos további – kiadatlan –

13 *Kertész Balázs*: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája. *Századok* 142. (2008) 474–490. (Itt egy rövid bevezetőben megtalálhatóak a témával kapcsolatos korábbi publikációinak adatai is.)

14 *Zsoldos Attila*: Elveszett források, paraszt urak és Ottó herceg. Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez. *Századok* 142. (2008) 490–497.

15 Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL) P 108 Hg. Esterházy-levéltár, Repositorium, rep. 71. nr. 13. (= Cod. Esterházy). A kötetben számos scriptor keze azonosítható, emellett a lapok eltérő méretéből és az ívfüzetek rendszertelenségéből is kitűnik, hogy a kódexet számos másolatból utólag kötötték egybe.

16 *Decreta Regni Hungariae 1301–1457*. Ed. Franciscus Döry–Georgius Bónis–Vera Bácskai. Akadémiai, Bp., 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 11.) 67.; *Decreta Regni Hungariae 1458–1490*. Ed. Franciscus Döry–Georgius Bónis–Geisa Érszegi–Susanna Teke. Akadémiai, Bp., 1989. (= DRH 1458–1490) (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 19.) 73. A kódexről részletes leírást nem adtak. Jánosi Monika is említést tett róla (*Uő*: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94. [1978] 251.), ám mivel a kódex Árpád-kori törvények szövegét nem őrizte meg, vele a továbbiakban nem foglalkozott.

17 Cod. Esterházy p. 357–370.

másolata van.¹⁸ A művet Bél Mátyás publikálta először, erről nemrégiben magyar fordítás is készült.¹⁹ Gregoriánczi e munkájának legkorábbi variánsa az utóbb róla elnevezett kódexben található meg, amely 1558 előtt elkészült.²⁰ A szakirodalomban leggyakrabban idézett Bél-féle editio már egy olyan későbbi másolaton alapult, amely Ferdinánd haláláról is beszámolt.²¹ Az Esterházy-kódex variánsa még tovább: egészen 1577-ig vezeti a történetet. Ez esetünkben azért bír jelentőséggel, mert támpontot biztosít az ímok tevékenységének – legalább többé-kevésbé pontos – időbeni meghatározásához.

Midőn ugyanis Gregoriánczi krónikájával végzett, a scriptor egy újabb elbeszélő szöveg másolásához kezdett hozzá. (Azt, hogy az akkor már elhunyt kalocsai érsek művének melyik kézírata feküdt előtte, továbbá hogy annak „törzsszövegét” ő egészítette-e ki Miksa és Rudolf korával, utólag megállapítani nem lehet.) Ez a második mű tartalmazza Ottó herceg nevét is. Eredetileg a *Sequitur de regibus* címet viselte, ám ezt a másoló – magyarázatként, indoklasként, miért másol le a Gregoriánczi-féle szöveg után még egy krónikát – egy másikkal is kiegészítette, amelyből egyúttal kiderül, hogy ez az elbeszélés eredetileg Mátyás 1464. évi, úgynevezett koronázási dekrétuma egy példányának végére volt lejegyezve.²²

Sem a koronázási dekrétum máig fennmaradt két eredeti, pergamenre írt oklevélén, sem azokhoz csatolva, sem pedig az 1486. évi dekrétum nyomtatott variánsának ma ismert példányaihoz kötve nem találtam a krónikát, így azt – legalábbis jelenlegi ismereteim szerint – csupán e 16. század végi másolat tartotta fenn.²³

18 *Kulcsár Péter*: Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700 – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig. Balassi, Bp., 2003. 205. A lelőhelylistában a most vizsgált kódex nem szerepel.

19 Pauli Gregoriánczii Zagrabienensis et Jauriensis episcopi Breviarium rerum Hungaricarum historico-geographicum. Ed. Matthias Belius. Royer, Posonii, 1746. 85–95. (a történeti rész). Vö. *Krónikáink magyarul*. I–III. Vál., ford. Kulcsár Péter. Balassi, Bp., 2006–2007. (Történelmi források 3.) II. 109–119.

20 *Jánosi Monika*: Gregoriánczi Pál kéziratosságyűjteménye a 16. század közepéről. Magyar Könyvszemle 104. (1988) 54–58., 59.: 47. jz. Ez a kódex *Kulcsár P.*: i. m. (18. jz.) 205. lapján – hibásan – 17. századi kéziratként szerepel. Rokay Péter, aki Gregoriánczi művét a Knauz-krónikával is összefüggésbe hozta, a kötetet – egy félreértés folytán – lappangóként tartja nyilván (*Uő*: *Krónikatanulmányok*. Ethnica, Debrecen, 1999. 134–143., kül. 135.).

21 *Bartoniék Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. S. a. r. Ritoók Zsigmondné. MTA Kvt., Bp., 1975. 129.; *Jánosi M.*: Gregoriánczi Pál i. m. (20. jz.) 59.: 47. jz. Újabban – Rokay Péteren kívül – Szabados György is a Bél-féle kiadást vette kutatásai alapjául (*Szabados György*: *A magyar történelem kezdeteiről*. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Balassi, Bp., 2006. 75–77.).

22 *Alia descriptio de origine Regum Hungariae, in fine decreti Mathiae regis anni 1464 in pergamento denotata, circa impressum decretum eiusdem Mathiae regis anni 1486 intrologati*. Hoc, prout sequitur, modo habetur. – Cod. Esterházy p. 371.

23 Az 1464. évi dekrétumnak két eredeti példánya ismert, ld. MOL Diplomatai Levéltár 15 678/1., 15 678/2., vö. DRH 1458–1490 141. További eredeti oklevelek vagy egykorú másolatok már Kovachich Márton Györgynek sem álltak rendelkezésére, ld. a fia neve alatt megjelent művét: *Iosephus Nicolaus Kovachich*: *Lectiones variantes decretorum inlyti Regni Hungariae*. Trattner, Pestini, 1816. 20. – Az 1486. évi törvényre ld. Gesamtkatalog der Wiegendrucke (<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/> – a letöltés ideje: 2012. dec. 8.) M43616 és M43619. sz.:

A következő kérdés, amely tisztázásra vár: vajon mikor jegyezték le a szöveg eredeti formáját? Fentebb már láttuk, hogy a ma ismert kópia leghamarabb 1577-ben készülhetett. Abból azonban, hogy a krónikát az 1464. évi törvény egy példányára (még hozzá pergamenre írt, tehát könnyen lehet, hogy eredeti példányára) írták le, nemkülönben abból, hogy a mű utolsó bejegyzése éppen Mátyás koronázását említi, sokkal inkább arra következtethetünk, hogy a szöveget a 15. század második felében írták, sőt könnyen meglehet, hogy nem sokkal az 1464. évi koronázás után.²⁴ (A forrás keltezését Unrest krónikája is segíti, erre a továbbiakban még rá fogok mutatni.)

Mielőtt gondolatmenetemet folytatnám, érdemes röviden kitérni arra, miként értékelte eddig a szakirodalom Laskai és Unrest Ottó hercegről tudósító sorainak kapcsolatát. Legújabbban Zsoldos Attila vetette fel, hogy a német krónikás Imre herceg testvérének nevére bajorországi hagyományból szerezhetett tudomást, vagy akár Laskai művének ismeretében is dolgozhatott.²⁵ Az 1958-ban elhunyt, történeti irodalommal is foglalkozó hadtörténész Tóth Zoltán korábban Laskai, Unrest, Bonfini és Ranzanus munkáinak Szent István fiaira vonatkozó passzusait összevetvén filológiai érvekkel igyekezett kimutatni, hogy a 15. század legvégén alkotó szerzők egymás műveit – ez esetben! – nem használták fel, „kategorikus imperativus tehát egy [...] ismeretlen szövegezés elébüktüzése”.²⁶ A Tóthnak e cikket komoly kritikával illető Csóka J. Lajos – miként Zsoldos Attila erre külön fel is hívta a figyelmet – az Ottó hercegre vonatkozó fejtegetésekre egyáltalán nem reflektált.²⁷ A szövegkapcsolatokat érintő újabb szempont Bonfini művének alaposabb vizsgálatakor sem merült fel, bár ezt – tekintve, hogy a humanista szerzőnél nem szerepel Imre herceg testvérének neve – természetesen nem hiányolom.²⁸ Arról, hogy Unrest *Magyar krónikájának* konkrét forrásait – egy kivételtől eltekintve²⁹ – az eddigi kutatás nem hozta felszínre, fentebb már szóltam. Lássuk most hát, hogyan illeszthető be az újabb krónika az Ottó herceget említő kútfők sorába.

Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–II. Ed. Géza Sajó–Erzsébet Soltész. Akadémiai, Bp., 1970. I. 340.; *Soltész Zoltámmé: Incunabula Hungarica*. III. Constitutiones incliti regni Hungariae. Magyar Könyvszemle 87. (1971) 270–280.

24 E helyütt jegyzem meg, hogy az első pillantásra talán különösnek tűnő jelenségre, ti. a törvény-szövegek és a krónikák esetenként szoros kapcsolatára nem ez az egyetlen eset szolgáltat példát. Erre egyébiránt már röviden utalt pl. *Bartoniék E.*: i. m. (21. jz.) 125–126., példaként hozva a Quadripartitum szövegébe illesztett rövid királyéletrajzokat, továbbá a Képes Krónika szövegének egy variánsát, valamint legkorábbi törvényeinket együtt megőrző Thuróczy-kódexet.

25 *Zsoldos A.*: Elvesztett források i. m. (14. jz.) 497.

26 *Tóth Z.*: i. m. (6. jz.) 65–66.

27 *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Akadémiai, Bp., 1967. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) 623–640., vö. *Zsoldos A.*: Elvesztett források i. m. (14. jz.) 496.: 31. jz.

28 *Kulcsár Péter*: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Akadémiai, Bp., 1973. (Humanizmus és reformáció 1.) 53–56.

29 *Rokay P.*: i. m. (20. jz.) 148–149.

Hg. Esterházy-kódex

Item Sanctus Stephanus, filius Geise, primus rex hunorum post conuerssionem (!) ad fidem orthodoxam anno Domini millesimo primo coronatus est, et regnavit XLVI annis, et genuit filios, Emericum et Ottonem, plures enim filios habuit, sed nomina eorum propria non exprimuntur, nam filij ipsius sine haerede et sine coronatione decesserunt. Ipse quidem Sanctus rex Stephanus obijt anno Domini millesimo XLVIIo, in Albensi ecclesia, quam ipse construxit, requiescit.

Jakob Unrest

Der heylig kunig Steffan, Gyeysla sun, was erst kristenlich kunig zw Vnngern, der von wegn des cristenlich gelaubens von Got begabt wart mit der heylign englishen kron, damit ward er gekront, da man zalt nach Cristi gepurt tausnt vnd ain jar. Dem gab der heylig sanndt kayser Hainreich sein leiblichs schwester, genant Gala, zw ainer hausfrawn; damit gepert er Emericum vnd Ottonem vnd ander sun mer, die hie nicht genant sind, vnd sind all sein sun vngekrönt vnd an erbn vergangen, sunder er selbst hat in der lieb gots regiert XLVI jar vnd ist von diser welt geschaidn, als man zalt tausnt XLVII jar, vnd ward begrabn zw Stuelweyssenburg jnn vnser frawn kirchn, die er selber von erst gepawt hat vnd mit grossem guet vnd reichtumb gestifft vnd begabt vnd mit grosser freihait gefreyt fur all annder kirchen in Vngerlandt. Darumb haltn in die Vngern fur im zwelfpottn.

Laskai Osvát

Secundo denique ipsius operatio perfecta claruit in morte, nam filii sui parvuli, videlicet Otto et alii, quorum nomina tacentur, diu ante mortem regis decesserunt, solus beatus dux Emericus remanserat, quem credebat post se regnaturum.

Futó pillantás is meggyőz arról, hogy esetleges szövegátvételtől csakis az Esterházy-kódex krónikája és Unrest elbeszélése közt lehet szó: mondandójukat hasonló rendszerben építik fel, az Államalapítóról ugyanazokat az adatokat említik meg – a német szöveg azonban részletesebb. Vajon Unrest használta az Esterházy-kódexben fennmaradt forrás egy másik, értelemszerűen régebbi, 15. századi másolatát és bővítette azt valamely más mintából, vagy már egy eleve bővebb latin elbeszélést használt fel? Netalántán éppen fordítva, arról lenne szó, hogy az Esterházy-kódex krónikája az Unrest-féle szöveg kivonata?

A legutóbbi ötlet csakis akkor fordulhat meg az olvasó fejében, ha nem győzték meg korábbi érveim a latin szöveg Mátyás kori datálását illetően, ezért a forrás 16. század végi másolat mivoltából indul ki. Effajta gondolatmenetnek azonban gyorsan elejét vehetjük, egyértelmű ugyanis, hogy a latin krónikának Unrest mű-

vénél korábban kellett íródnia. Nem pusztán a már egyszer felsorolt logikai következtetések igazolják ezt, hanem egy meglehetősen hosszú, csaknem szó szerint egyező szövegrész is – amely egyébiránt a Karintiában élt krónikás alkotásaival foglalkozó kutatók számára sem érdektelen, lévén most már az *Ungarische Chronik* eddigi legterjedelmesebb azonosított forrása.

Hg. Esterházy-kódex

Item in secundo ingressu hungarorum in pannoniam, primus et principalis ac dicior fuit inter alios capitaneos Arbath filius Almi, cuius mater, scilicet Almi, dum cum eodem pregnans esset in somno eius dictum fuit ei, quod de lumbis eius gloriosi reges et duces propagarentur, quod postea successivis temporibus ita factum fuit. Nam sancti reges et duces Hungariae, videlicet Stephanus et Ladislaus ac Emericus etc. de fructu ventris eiusdem mulieris processerunt. Et quia somnium in lingua Hungarica alom dicitur, ideo Almus vocatus est. Ipseque Arpad et sui prodecessores utebantur quadam speciali dignitatem in Scitia, et hanc habuit ipsius generatio dignitatem, ut unus de ipsa generatione in expedicione exercituali cum sua turma anteiret, in reditu vero retrocederet, et illa etiam utebatur ipse Arpad, dum cum exercitu in Panoniam veniebat, et etiam obtenta Panonia semper taliter usus est, et propter hanc dignitatem meruit eligere primum locum habitacionis in Panonia videlicet montem Noe prope Baro[k]hegl et ibi fixit castrum suum tanquam primus dux, postea scilicet rex Stephanus, qui de ipso Arpad processit, sedem Albensem prope eundem locum fundatus, quod est sedes seu locus coronationis omnium regum Hungariae propter electionem primi capitanei seu ducis rationibus ex predictis (?), a quo Arpad progeniti sunt omnes reges et duces Hungariae tempore usque Mariam reginam filiam ducis Ludovici, in ipsa enim defecit semen ipsius Arpad. Almus pater ipsius Arpad in metis Erdel per ruthenos et braccos et valachos in prelio est occisus, non enim potuit Panoniam introire.

Ungarische Chronik

Der erst furst Arpad was der mächtigst vnder den syben haubtlewtn; vnd da das sein mueter, ein haydnin, swanger was, da drawmt jr, es solten von jrm leib geborn werden loblich kunig vnd fursten, als darnach geschach an dem heiligen kunig sandt Steffan, an kunig Laßla, an kunig Emerico; die kunig wurdn all geborn von dem stam Arpad vnd seiner mueter geschlecht, darumb ward er Arpad und Almus genant von wegn seiner mueter trawm, wan ein traum ist vngrisch genant Almus. Darnach ward er genant Arpad Almus. Derselb fürst Arpad vnd seine vordern hettn in dem landt Scicia die freyhait, das sy in alln raysn vnd vechtn den vorzug hettn am auszug vnd haim zug. Die selb freyhait hett Arpad auch an dem zug gen Pannonia, jnn das landt, darumb ward jm die wall gebenn ain stat im landt zu erwelen, da er sein wonung habn solt; do erwelt er im ain statt genant Noeperg, nahnt bey Gaminheg (!). Da pawt er ein vesten als der erst furst nach dem andern ein zug gen Pannonia. Darnach pawt der heylig kunig sand Steffan an die selbn statt ein statt vnd nant sey Alben, darnach ward sy genant Albaregio. Nun ist sy genant Stuelweissenburg. Dasselbs hin setzt der heylig kunig sand Steffan den kunigklichn stuel zw Vngern vnd nahnt da pey hat sanndt Steffan kunig geordnt der kunig von Vngern kronung von wegen des ersten fursten Arpad, wie vor geschribn stet. Von desselbn Arpad stann all kunig vnd furstn geborn vntz auf die kunigin, genant Maria, die darnach zw Vngern kunigin gewesn ist, wann sy was kunig Ludweichs von Vngern erbtochter. Da nam kunig Arpad geschlacht ab. Arpad vater ward am ein zug gen Pannonia von den Rewssn vnd Walachen erschlagen.

A szövegátvétel iránya nem lehet vitás. A latin szövegben – a bővebb krónikáinkkal megegyezően – helyesen szerepel az álom-Álmos-etimológia, ezzel ellentétben Unrest forrását jól láthatóan nem értette meg, így Álmos és Árpád alakját összemosta egymással.³⁰ Ebből pedig világosan látható, hogy az Esterházy-kódex krónikájának eredeti variánsa mindenképp korábban íródott Unrest művénel, joggal keltezhetjük tehát Mátyás korába. Am lehetett-e ez az eredeti variáns, vagy annak akár egy későbbi, de még 15. századi másolata a karintiai krónikás elbeszélésének mintája?

A fenti hosszú szövegpárhuzam támogatná ezt a feltevést, ám a két forrás Szent Istvánról szóló passzusai már óvatosságra intenek. Unrest krónikája ugyanis bővebb információkkal szolgál az Államalapító uralkodásáról. Melyek is ezek az Esterházy-kódex krónikájához képest többletként azonosítható adatok? A német szöveg tud Gizelláról – még ha nevét hibásan is írja le –, részletesebben szól a fehérvári egyházzal, valamint megjegyzi, hogy Istvánt a magyarok apostoluknak tartották. Még ha fel is tesszük, hogy ezek közismert tények voltak, így Unrest maga is bővíthette szűkszavú forrását, az István után következő királyok életrajzait olvasva világosan kitűnik, hogy a német krónika vagy valamilyen bővebb szöveget fordít, vagy több kútfő adatait kompilálja. A kérdésben aligha fogunk valaha is tisztán látni, de annyi bizonyos, hogy a korban jó néhány olyan krónikás jellegű elbeszélés foroghatott még közkézen, amely az Ottó nevet tartalmazta.

A három forrásunk összevetése után azt kell tehát mondanunk, hogy egyik sem forrása a másíknak, vagyis nem tudjuk őket sztemmába rendezni. Annyi viszont bizonyos, hogy a 15. század második felében mindenekelőtt királylajstromszerű krónikákban bukkant elő a név: erről tanúskodik az Esterházy-kódex szövege, Unrest kompilációja, valamint feltehetően egy hasonló elbeszélésből ismerhette azt Laskai Osvát is.³¹

*

Fordítsuk most figyelmünket az Esterházy-kódex krónikájára. Három forrásunk közül ez a legrégebbi. Magától értetődik, hogy magának az Ottó névnek a vizsgálatával semmire sem megyünk. Az egyetlen – bár biztos sikert nem ígérő – lehetőség, hogy a krónikaszöveg *egészét* vesszük görcső alá, annak próbáljuk feltérképezni lehetséges mintáját vagy mintáit, így próbálván kikövetkeztetni az Imre herceg testvéréről beszámoló tudósítás eredetét.

Az Államalapítóról szóló rövid szakaszból a következő konkrét adatokat gyűjthetjük ki: Istvánt, a magyarok első királyát, 1001-ben koronázták meg; 46 évig uralkodott; több fia volt, köztük Ottó és Imre; 1047-ben halt meg; Székesfehérvárott temették el. István uralkodásáról ugyanezekkel az adatokkal és hason-

30 Hogy itt nem a későbbi másolatok tévesztéséről van szó, jól mutatja, hogy a szöveg egy-két apró eltérést leszámítva a krónika mindkét máig fennmaradt kéziratában teljesen megegyezik. Vö. *Armbruster, A.*: i. m. (3. jz.) 485. és *Krones, F.* v.: i. m. (3. jz.) 359–360.

31 *Tóth Z.*: i. m. (6. jz.) 76–77., vö. még *Kertész Balázs*: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. Anonymus gesztájának utóéletéhez. *Magyar Könyvszemle* 121. (2005) 375–376.

ló tömörséggel a Knauz-krónika családjának variánsai számolnak be, csupán az Ottó név hiányzik belőlük. Ezek a szövegek legnagyobb részét a bővebb krónikák kivonatai.³² Ha a Knauz-féle krónikákat a magunk elbeszélésével összehasonlítjuk, rengeteg egyezést, még hozzá szövegszerű egyezést láthatunk. Az életrajzok Istvánnal kezdődően egészen Nagy Lajosig legnagyobb részét a fentebb említett krónikacsoportban megőrzöttekkel csengenek össze. Ez a hosszú szakasz képezi – egy hozzá kapcsolódó rövid bevezetővel együtt, melyről még szó esik – rövid krónikánk „törzsszövegét”. Ebben a részben is találunk azonban olyan adatokat, amelyek a Knauz-féle szövegekben nincsenek benne: részletesen értesülünk Péternek és előkelőinek kegyetlenkedéseiről,³³ I. Andrásról megtudjuk, miért nevezték „Fehér”-nek,³⁴ Salamonnal kapcsolatban szó esik egyrészt arról, hogy Szent László idejében szerzetesi ruhában bukkant fel Fehérvárott szegények között, ahogy arról is, hogy Kálmán uralma alatt is látták Magyarországon, majd örökre eltűnt.³⁵ Kálmán uralmáról kiderül, hogy „sok rossz dolog” esett ezen időkben.³⁶ Károly Róbertnek először származásáról értesülünk a Knauz-féle krónikáknál bővebben,³⁷ majd a feleségeiről és gyermekeiről szóló tudósítás esetében is ez a helyzet.³⁸ Meg-

32 A „krónikacsalád” a nevét onnét kapta, hogy egyik variánsát Knauz Nándor fedezte fel a zágrábi érseki könyvtárban. Kritikai kiadása csak az Árpád-kori részeknek van, ezt Bartoniek Emma készítette (SRH II. 321–345.). Ő ehhez azt az öt kéziratot használta fel, amely a korban ismert volt. Azóta három újabb kézirat is felbukkant, az ezekben fennmaradt szövegek viszont igen szoros rokonságban állnak egymással, tartalmilag pedig az eddig ismert szövegekhez képest szinte semmi újjal nem szolgálnak. Az egyik példányt Jánosi Monika találta meg (*Uő*: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek i. m. [16. jz.] 232–233.), a másodikat Kertész Balázs (*Uő*: Magyar vonatkozású kéziratok törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata. Magyar Könyvszemle 127. [2011] 33–34., 46.), a harmadikat pedig e sorok írója a lőcsei városi levéltárban (*Mikó Gábor*. Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. Eötvös, Bp., 2012. 573–586., bővebb irodalommal). Vö. még 19. jz.

33 *Ipsē Petrus priusquam factus est rex, omnem regie serenitatis abiecit, et theutonico furore seviens nobiles Hungarie aspermabatur, bona terre superbo oculo et insaciabili corde cum theutonicis belluina feritate rugiendo et cum latinis nundinum garulitate inmitantibus devorabant.*

34 *Item post ipsum Petrum regnavit Andreas primus, qui Albus nominatus est, eo quod canus erat, quando coronatus est.*

35 *Item [...] regnavit Ladislaus rex, [...] de cuius manu in Alba Regali Salamon in habitu monachali inter alios pauperes sumpsit elemosinam; Item [...] regnavit Colomanus [...], vivente adhuc Salomone, qui intravit religionem tempore Sancti Ladislai regis, et visus est in Hungaria tempore istius Colomani, amplius non est visus in Hungaria.*

36 *Item [...] regnavit Colomanus [...], sub cuius imperio multa mala sunt perpetrata.*

37 *Item post ipsum regnavit Stephanus quartus, filius eius duobus annis, et genuit filium Ladislaum et filia Mariam, quae fuit nupta Carolo Claudio filio Caroli Magni, qui etiam ex donacioni ecclesiae romani fuit rex Siciliae, de qua genuit Carolum Marcellum, quam (!) Carolus Marcellus ex filia imperatoris Rudolphi Clementius (!) nomine genuit Carobertum, quasi Carolum Robertum, quem hungaria vocavat Carolum. (Vö. SRH I. 478.) – A dőlttel szedett részt a Knauz-krónika kéziratjai nem tartalmazzák, vö. SRH II. 340.*

38 *Item [...] regnavit Carolus [...] XLII. annis, et genuit sex filios: unum Colomanum episcopum Iauriensem, quem habuit de concubina, quam acceperat de magna insula Danubii, tandem de domina Elizabeth filia Ladislai regis Polonorum tercia, scilicet sua coniuge genuit Carolum et Ladislaum,*

tudjuk, hogy Ottót, Károly Róbert ellenfelét kiűzték az országból, ám előtte még (Kán) László erdélyi vajda fogságában volt, aki elvette tőle és magánál tartotta az ország koronáját. Végül egy rövid megjegyzést olvashatunk Csák Mátéről.³⁹ Megfontolandónak tűnik: ha a fenti „kiegészítések” egyetlen forrásból származnak, abban kellene keresnünk az Ottó név eredetét is.

A Péterről szóló részt mellőzzük, hiszen a szövegünkben szereplő többlet-információkat mind a Budai, mind a Képes Krónika kéziratai tartalmazzák.⁴⁰ Az András melléknevére vonatkozó magyarázatnak semmilyen más forrásban nem tudtam nyomára akadni. Salamon Kálmán-kori megjelenéséről tud a krónikakánon, ám arról, hogy László idejében is felbukkant volna, csak Kézainál, Mügelni Henrik krónikafordításában, továbbá a Dubniczi Krónikában olvashatunk.⁴¹ A Kálmán uralmára vonatkozó rövid megjegyzést tartalmazzák a bővebb szövegek, ám az éppen a Hess-féle nyomtatványból és a Dubniczi Krónikából hiányzik.⁴² A Károly Róbert származását leíró passzus megfelel a bővebb krónikák szövegének.⁴³ A gyermekeiről szóló részben különösen a Kálmánra vonatkozó mondat érdekes: erről a fiáról szóló tudósítás hiányzik mind a Budai, mind a Képes Krónika kézírataiból, megtaláljuk ellenben a Pozsonyi Krónikában, a Dubniczi Krónikában, továbbá Mügelni Henriknél is. Az előbbi kettő nem szól Kálmán későbbi tisztességéről, ellenben fogalmazásuk majdhogynem szó szerint megegyezik krónikánk szövegével;⁴⁴ a német krónikás említi Kálmán győri püspökségét, mondata azonban másként hiányos.⁴⁵ Végül az Ottóról és Csák Mátéről szóló részeket megtaláljuk a bővebb krónikákban.

Krónikánk egyes „többletinformációi” tehát megtalálhatóak a Budai és a Képes Krónika kódexeiben. Ellenben Salamon László-kori megjelenése, valamint Kálmán, Károly Róbert fia együtt csak Mügelni Henriknél és a Dubniczi Krónikában szerepel. Domanovszky három részből álló, igen alapos tanulmányában igazolta, hogy a Dubniczi Krónika szövegének jelentős része a Hess-féle nyomtat-

---

qui Carolus in eodem anno quo natus est, Ladislaus vero quinto post suam nativitatem decesserat. Postea de eadem domina item genuit Ludovicum, Andream ducem Calabrie et Stephanum. De primis autem duabus uxoribus, scilicet de domina Maria filia Cazmery regis Polonie, et Beatrice sorore regis Bohemorum proles non habuit. – A Knauz-krónika variánsai e passzusból csupán a dőlttel szedett részt tartalmazzák, azt is eltérő környezetben és más szavakkal, vö. SRH II. 343.

39 Otto dux Bavarie [...] regnavit tribus annis, tandem per Ladislaum Waywodam Transiluanum captus est spoliatus, expellitur, et sic corona ipsa per Ladislaum Waywodam restituta est, Matheoque de Trenchinio defuncto ipse Carolus usque finem vite sue faeliciter regnavit. – A Knauz-krónika kéziratai ezekről az eseményekről hallgatnak, vö. SRH II. 343.

40 SRH I. 323–324.

41 SRH I. 181., 411., II. 191.

42 SRH I. 420–421., II. 193.

43 Vö. 37. jz. Mügelni Henriknél ellenben ez a rész hiányzik.

44 Vö. 38. jz. Pozsonyi Krónika: „Eodem anno rex habuit filium de cuncubria (!) sua, quam acceperat de magna insula Donubii, quem appellavit Colomanum.” (SRH II. 50.) Dubniczi Krónika: „Eodem anno rex habuit de concubina sua, quam acceperat de magna insula Danubii, filium, quem appellavit Colomanum.” (SRH I. 490.)

45 In dem selben jar het der kunig einen sun pey seiner ammen und nante den Coloman und macht in bischoff zu Rab. – SRH II. 217.

vány másolata, bár egyes szakaszai arra utalnak, hogy másolójának egy, a Képes Krónika variánsát követő kézirat is a kezében lehetett.⁴⁶ A fenti két adatról (néhány másikkal együtt) úgy vélekedett, hogy azok valamely más forrásból szivároghattak az elbeszélésbe.⁴⁷ Ez a kútfő nyilván *nem* Műgelni Henrik krónikája volt. A német íróról ellenben tudjuk, hogy krónikafordítását egy olyan latin variánsról készítette, amely helyenként bővebb volt a Budai és a Képes Krónikáknál.⁴⁸ Ha mindehhez hozzátesszük Ottó herceg nevét, továbbá esetleg I. András nevének különös, más-honnét nem ismert magyarzatát is, feltehetjük, hogy krónikánk, Műgelni Henrik egykori forrása, továbbá a Pozsonyi és a Dubniczi Krónikák egyaránt különböző töredékeket őriztek meg egy (vagy több) mára fenn nem maradt, bővebb elbeszélésből.⁴⁹

Nézzük, módosítják-e ezt a képet a krónika utolsó, Nagy Lajost követő életrajzai. A Knauz-féle szövegek öt kiadott kézírata e helyütt (is) két csoportra osztható.⁵⁰ Egyik részük meglehetősen rövid elbeszélésekből áll, másik részük valamivel bővebb tudósításokkal szolgál – miként erre már Domanovszky is felhívta a figyelmet.⁵¹ A rövidebb elbeszélések három kéziratban találhatóak meg, ezek mind-egyikét kiadták már a 19. században, teljes terjedelmükben.⁵² A részletesebb (ám ez csak Mária királynő életrajza után igaz!) elbeszélést két manuscriptum tartotta fenn, egyiküket jelenleg Bécsben, másikukat pedig Münchenben őrzik. Azonban ezeknek a szövege csak a *Scriptores* lapjain jelent meg, amely Mária királynő halálával megszakítja a krónika közlését. Ha az ezután következő, kiadatlan életrajzokat végigolvassuk, arra leszünk figyelmesek, hogy ezek csaknem teljesen megegyeznek a Hess-féle krónika utolsó fejezeteivel.⁵³ Annak zárórészéről a kutatás

46 *Domanovszky Sándor*: A Dubniczi Krónika. Századok 33. (1899) 241–256.

47 Uo. 254–256.

48 *Domanovszky Sándor*: Műgelni Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes Krónika. Századok 41. (1907) 31–33. és 127–131.; SRH II. 100–101.

49 Salamon László-kori megjelenésére vonatkozó adatot krónikánk természetesen nem vehetett át a Dubniczi Krónikából, annál ugyanis korábban íródott. Ugyanez fordítva sem lehet igaz, hiszen a Dubniczi Krónika beszámolója bővebb. Az adat Műgelni Henrik forrásában is benne volt, ám, hogy a hagyomány régebbi a 14. századnál, arra Kézai a tanúság. (Vö. *Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Akadémiai, Bp., 1961. [Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.] 110–112.) A Kálmán győri püspökről szóló, három szövegben is csaknem szóról szóra egyező passzus szintén egy régebbi, elveszett közös kútfőt igazol.

50 Vö. 32. jz.

51 *Domanovszky Sándor*: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39. (1905) 529.

52 Együttes kiadásukat ld. *Historiae Hungaricae fontes domestici*. I–IV. Ed. M. Florianus. Taizs, Bp.–Lipsiae–Quinque-Ecclesiis, 1881–1885. IV. 90–115. (A szövegek már korábban külön-külön megjelentek, Mátyás Flórián azonban igen helyesen párhuzamba állította őket.) Vö. még *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–III. Ed. Albinus Franciscus Gombos. Szent István Akadémia, Bp., 1937–1938. II. 979–993., aki ugyanezt a három szöveget közli.

53 Erre felfigyelt Domanovszky is (*Uő*: A Pozsonyi Krónika i. m. [51. jz.] 532. és 537–538.), csak-hogy számtalan adatot – mondhatjuk – összezsúfoló tanulmányából csak nehezen lehet kihámozni, mely kéziratokra gondol. Ráadásul a Budai Krónikával valódi egyezés a müncheni és bécsi kéz-

eddig azt feltételezte, hogy a nyomdász talán egy kancelláriai alkalmazott segítségével készítette el azt, anélkül hogy az említett hosszú szövegegyezésre akár csak utaltak volna.⁵⁴ Nem állítom, hogy Hess feltétlenül egy krónikakivonatot használt volna fel akkor, amikor bővebb szövegek már nem álltak a rendelkezésére, de a szövegek azonossága mégis elgondolkodtató.⁵⁵

A Knauz-krónika kéziratának fenti két csoportjával szemben állnak krónikánk még szűkszavúbb tudósításai, amelyekből alig lehet kihámozni valamit. Nagy Lajos uralkodását pár szóban foglalja össze, Mária uralkodását önállóan nem is említi, Kis Károlyról semmit nem szól. Zsigmondnak valamivel nagyobb teret szentel, itt helyenként a Knauz-féle szövegekkel is felfedezhető hasonlóság. Azután Albertről megint csak egy mondat szerepel, V. Lászlónak pedig a holttestéről olvashatunk egy különös leírást. Hunyadi kormányzóságának ismertetése pár közismert tényre korlátozódik, míg Mátyásnak Podjebrád György fogságából való kiszabadulását és első házasságát említi, majd koronázásával – mint már korábban említettem – a szöveg lezárul.

A fentiekből remélhetőleg kiderült, hogy ennek a résznek esetleges mintáit szinte reménytelen azonosítani. Egy-egy helyen a Knauz-féle krónikák hatása még felfedezhető, de korántsem képezik már az elbeszélés alapját, amelyben – Mátyás korához közeledve – már, úgy tűnik, a szerző saját értesülései is helyet kaphattak. A rövid, compendiumszerű életrajzok vizsgálata szövegünk régi korokról beszámoló részének forrásaira sajnos nem vet fényt.

Végül fordítsuk figyelmünket a krónika legelejére, amely a Szent Istvánt megelőző időszak történéseiről számol be. A szöveg minden bevezetés nélkül a honfoglaló Árpád vezér dicsőítésével kezdődik, ebben a szokványos történetben olvashatunk az álom–Álmos-etimológiáról is. Az elbeszélés Álmos halálával zárul. Két adatnál érdemes elidőznünk. Az első, amely szerint Árpád szállása a *Ba-rokhegy mellett fekvő* Noé hegyén volt, a második pedig, hogy Álmos a rutének, a baktriaiak és a vlachok ellen vívott csatában halt meg. Mindkét esetben érdemes egy kisebb szövegösszevetést végezni.

---

iratokon kívül legfeljebb a Toldy-féle igaz, a Knauz által publikáltra nem (vö. pl. a Hunyadi Jánosról szóló részeit). A bécsi kézirat (Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. Lat. 3471. fol. 111r–113r) kiadatlan részét eredeti formájában tanulmányoztam, míg a müncheni manuscriptum (Bayerische Staatsbibliothek, Handschriftensammlung, Cgm. 331. [!] fol. 85r–88v) digitális formában elérhető a Bajor Állami Könyvtár honlapján: <http://daten.digital-sammlung.de/~db/0003/bsb00038912/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=1&pdfseite> (a letöltés ideje: 2012. nov. 22.), így ezt használtam.

⁵⁴ *Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai.* Akadémiai, Bp., 1967. (Tudománytörténeti Tanulmányok 5.) 74.; *Kristó Gyula: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon.* Osiris, Bp., 2002. (A történettudomány kézikönyve) 104.

⁵⁵ Annál is inkább, mert mind a müncheni, mind a bécsi kézirat szövege V. László korával zárul.

Hg. Esterházy-kódex

[...] et propter hanc dignitatem meruit eligere primum locum habitacionis in Panonia videlicet **montem Noe prope Baro[k]hegl**, et ibi fixit castrum suum tanquam primus dux. **Postea scilicet rex Stephanus, qui de ipso Arpad processit, sedem Albensem prope eundem locum fundatus [...]**

Krónikaszerkesztmény (c. 28.)

Arpad [...] castra fixit **in monte Noe prope Albam**, et ille locus est primus, quem Arpad sibi elegit in Pannonia, **unde et civitas Alba per sanctum regem Stephanum, qui de ipso processit, fundata est ibi prope.**

Hg. Esterházy-kódex

Almus pater ipsius Arpad in metis Erdel per ruthenos et braccos et valachos in prelio est occisus, non enim potuit Panoniam introire.

Krónikaszerkesztmény (uo.)

Huius autem pater Almus in patria Erdelw occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.

Nyilvánvaló, hogy mindkét passzus közeli rokonságban van egymással. Az átvétel iránya is könnyen meghatározható: az Álmos megöléséről szóló rész krónikánkban – a *lectio difficilior* szabályát követve – egyértelműen interpolált, másolója – akárcsak a későbbi évszázadok történészei – valamilyen értelmet próbált adni a homályos fogalmazású mondatnak. Hogy az *Alba* helyére miként és miért került Barokhegy,⁵⁶ megmagyarázni nem tudom. Azt azonban, hogy ez a szövegegység nagy régiségre menne vissza, aligha hihetjük, főként ha a zárómondatot eszünkbe idézzük: „[...] Árpádtól származott Magyarország összes királya és hercege, egészen Mária királynőig, Lajos herceg [!] leányáig, akivel Árpád nemzetsége kihalt.”⁵⁷

Ez a szövegrész – mint fentebb már hosszasan idéztem – egy félreértéssel terheltlen ugyan, de teljes hosszában megvan Unrestnél is, ám kontextusba illesztve – még ha ez utóbbi meglehetősen zűrzavaros is.

Krónikánkban azonban e helyütt kontextusnak nyoma sincs, e bevezető után rögtön egy genealógiai felsorolás következik, amely Tordával kezdődik, és Szent István korával fejeződik be. E szakaszt sem származtathatjuk azonban valamiféle régi szövegből. Egyrészt Gizella mint Vazul megvakíttatója szerepel benne, illetve

56 A Barok-hegy ma Székesfehérvártól körülbelül 10 kilométerre fekszik északnyugati irányban, Várpalota és Isztimér között. A középkorban a fehérvári kereszties konvent birtoka volt. Ld. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Akadémiai, Bp., 1966–1998. II. 347. A krónikakánonban emlegetett Noé hegyét ellenben ma a Pákozd határában fekvő Novaj pusztával azonosítják, tehát Székesfehérvártól keletre fekszik, ld. uo. 397. és SRH I. 290.

57 [...] a quo Arpad progeniti sunt omnes reges et duces Hungarie tempore usque Mariam reginam filiam ducis Ludovici, in ipsa enim defecit semen ipsius Arpad. – Cod. Esterházy p. 371.

– ezzel összefüggésben – András, Béla és Levente hercegek nem Vazul fiai többé, annak helyét, mint közismert, Kopasz László vette át.⁵⁸

Láttuk tehát, hogy krónikánk rögtön a magyarok úgynevezett „második” pannóniai bevonulásakor veszi fel az elbeszélés fonalát, majd azt követi a genealógiai tábla. Ezek után felettébb meglepő a következő bekezdés első mondatát olvasni, amely épp az „első” pannóniai bevonulást, majd Attila uralmát írja le röviden. Nem kevésbé meglepő a folytatás: itt ugyanis ismét szó esik a „második” bevonulásról, még hozzá úgy, mintha a krónika bevezetője egyáltalában nem is létezne. Így aztán az olvasónak óhatatlanul is az a benyomása, hogy a rövid életrajzokat tartalmazó krónika *eredeti alakjában* tán e helyütt kezdődhetett, míg az Álmosról és Árpádról szóló bevezetést, továbbá a genealógiai ismertetőt utólag fűzték az elbeszéléshez. Hogyan is nézhetett ki akkor eredeti formájában a bevezetés?

A magyarok először az Úr 417. évében, Valentinus császár és Celesztin pápa idejében vonultak be Pannóniába. Az Úr 445. évében, a bevonulástól számított 28. évben Attilát a rómaiak szokása szerint megkoronázták. 44 évig uralkodott, 5 évig viselte a hercegi címet. A bevonulás utáni 72. évben, az Úr megtestesülésének 499. évében, II. Marcianus császár és Gelasius pápa idejében hunyt el 124 éves korában. A magyarok másodjára az Úr 767. évében, III. Constantinus császár és Zakariás pápa idejében vonultak be Pannóniába.⁵⁹

Ez a rész részben rokon a Knauz-féle szövegekkel: csak azokban találjuk a 417. évet az „első bevonulás” dátumaként,⁶⁰ szintúgy a 767-es évszámot mint a „második bevonulás” idejét. Egy variánsa Attila uralkodásának évszámait is fel tünteti. Olyan adatokat ellenben, mint Valentinus és Marcianus császárok, illetve Celesztin és Gelasius pápák megnevezése, hiába keresünk bennük. Mindezeket megtaláljuk viszont a Képes Krónika kézirataiban, szintúgy a Dubniczi Krónikában.⁶¹ Ez a passzus tehát – mind forrásait, mind felépítését tekintve – a Szent Ist-

58 *Kristó Gyula*: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: *Uő*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000. 195–227. (kül. 200–201., 212–213., 221–226.); *Uő*: Magyar historiográfia i. m. (54. jz.) 65–66.

59 Item primus ingressus hunorum in Panoniam fuit in anno domini CCCCXVIIo, tempore Valentini imperatoris et Celestini pape, anno autem domini CCCCXLo quinto Athila more romanorum est coronatus, ab ingressu vero in panonia vigesimo octavo anno. Regnavit autem annis XLIIIo, ducatum tenuit quinque annis, vixit vero anno centum XXIIIo annis, mortuus est post ingressum anno LXXIIo, et ab incarnatione Domini anno CCCCLXXXIX tempore imperatoris Marchiani secundi, et Gelasy pape primi. Secundus ingressus eorundem fuit anno domini DCCLXVIIo, tempore Constantini imperatoris tercii et Zacharie pape primi. – Cod. Esterházy p. 372.

60 Ugyanígy Laskai Osvátnál és Jakob Unrestnél is, ld. *Kertész Balázs*: Laskai Osvát i. m. (31. jz.) 375–376. A szerző úgy vélte, Laskai az adatot a Knauz-krónika valamelyik variánsából kölcsönözhetette. Ugyanez lehet a helyzet Unrest esetében is. E feltevést krónikánk is megerősíti, főként ha arra gondolunk, hogy ebben a 417-es évszám, ill. Ottó herceg neve egyaránt szerepel.

61 1. Primus Ingressus Hungarorum in Pannoniam. Anno ab incarnatione Domini CCC-o LXX-o III-o, tempore Valentini imperatoris et Celestini primi, pape Romane ecclesie [...] Huni [...] ad occidentales regiones invadere decreverunt [...].– SRH I. 255–256.; 2. [Attila] mortuus est post ingressum Hungarorum in Pannoniam anno LXX-o II-o, ab incarnatione Domini quadringentesimo XL-o V-o, tempore imperatoris Marciani secundi et pape Gelasii primi. – SRH I. 282.; 3.

vántól Károly Róbertig tartó „törzsszöveghez” illeszkedik. Ráadásul ettől mindössze egyetlen mondat választja el, amely egy újabb különös, másutt fel nem lelhető adatot tartalmaz hét dalról, amelyek a honfoglaló kapitányról szólnak.⁶²

*

A rövid krónika tehát – mint láttuk – három nagyobb részre bontható. Hasonló esetben általában feltesszük a kérdést: vajon a krónikairó kompilált, vagy csupán másolta, és esetleg folytatta az előtte fekvő művet. Az effajta feladványokat aztán sokszor nem is tudjuk megoldani. Szerencsére most nem ez a helyzet, a szöveget ma is úgy látjuk magunk előtt, ahogyan azt a Mátyás kori szerző megalkotta. Ő ugyanis nem egyszerűen csak bővíteni igyekezett a száraz, tömör elbeszélést, hanem – és itt „lepleződik le” – a fő forrásul használt, valamelyik, a Knauz-féle krónikákkal rokon elbeszélést egyedi vonással ruházta fel: túllépve a rövid krónikák egyszerű, kronologikus listáján, az egyes királyok uralmának jogosságát a legszigorúbb legitimizmus szerint ítélte meg. Ennek nyomát semmiféle korabeli, hasonló jellegű elbeszélésben nem találjuk.

Az, hogy sem II. Lászlót, sem IV. Istvánt nem tekinti jogos uralkodónak, nem meglepő, hiszen ugyanezt olvashatjuk a többi krónikában is. Annál érdekesebb már, hogy mind I. Géza, mind Szent László esetében leszögezi, hogy mindketten Salamon uralmának idején (*sub imperio Salomonis*) regnáltak. Ugyanígy nem tekinti legitimnek Károly Róberttel szemben Vencel és Ottó királyságát sem, és – még ha ezen nem is akadunk fenn – azon bizonyosan meglepődünk, hogy Zsigmond esetében hangsúlyozza: „a főpapok, a főurak és a nemesek akarataból választották királynak, hiszen arra (= a királyságra) legitim joga nem volt”.⁶³ I. Ulászló (V.) László uralma idején (*sub regimine Ladislai*) uralkodik, ráadásul koronázás nélkül! Végül még Mátyás esetében sem mulasztja el megemlíteni, hogy a magyarok akarataból (*cum voluntate Hungarorum*) választották királynak.

Hogy ki lehetett a szerző, sajnos nem tudjuk. A fennmaradt művét viszont nem csupán egyes unikális információi, hanem a fenti sajátos, önálló gondolati íve is kiemeli a kortárs krónikák sorából.

Végezetül Ottó hercegről. Az elbeszélés „törzsszövegének” elemzése arra vezetett, hogy több másik, fentebb már idézett adattal együtt kerülhetett be a Knauz-féle krónikák egy variánsába, amelyet utóbb nyilván többször is lemásoltak, így tudhatott róla krónikánk szerzőjén kívül Unrest és Laskai is. Miután szövegünkben kiválogattuk az összes adatot, amely többlet a Knauz-féle szövegekhez képest, kiderült, hogy mindezek – leszámítva a herceg nevét, illetve a hét kapitányról szóló énekeket – megtalálhatóak bővebb szövegű krónikákban is. Nincsen azonban

Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo LXX-o VII-o [...] tempore Constantini imperatoris et Zacharie pape [...] Hungari de Scytia secundo egressi sunt [...] – SRH I. 284.

62 Item in septem cantilenis, quae de septem capitaneis decantari Hungari solebant, de ipso Arpad, quod de montibus niveis plures gemmatum fundarentur, et super emissarium habentem cervicem pinguisimam ipse Arpad insideret. – Cod. Esterházy p. 373.

63 Sigismundus rex [...] de voluntate prelatorum, baronum et nobilium regis Hungarie fuit electus in regem, quia *ius legitimum* non habuit. – Cod. Esterházy p. 379.

egyetlen olyan ma ismert krónika sem, amelyben ezek az adatok *együtt* bukkannának fel. Magam ebből – mint fentebb egyszer már jeleztem – arra következtetek, hogy e töredékek – természetesen az Ottó névvel együtt – valamely, mára fenn nem maradt bővebb krónikavariánsból szivárogtak be több 14–15. századi szövegbe.

Ezt az elveszett szöveget azonban mind az ismeretlen Mátyás kori szerző, mind pedig a Pozsonyi és Dubniczi Krónikák, továbbá Műgelni Henrik is 14. századi formájában ismerte – ha más nem, Kálmán győri püspök nevének felbukkanása a bizonyíték erre. Az is kiderült egyúttal, hogy a herceg neve nem izoláltan, egy legenda részeként maradt fenn a 14. századig, ahonnét aztán egyes krónikakivonatok átemelték, hanem valamilyen krónikás elbeszélésben. Persze, mondanom sem kell, hogy ez a kor időben még mindig nagyon messzire esik Szent István uralkodásától. Így aztán arra választ, hogy miféle szöveg lehetett az, ahol a herceg nevét *először* lejegyezték – ismerve krónika- és legendairódmunk összefüggéseinek bonyolult, kesze-kusza mivoltát –, a még mindig nagyszámú ismeretlen hazai, elbeszélő műveket fenntartó kézirat áttanulmányozása mellett leginkább valamilyen szerencsés véletlentől várhatunk.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban olvasható a krónika szövege. A közlés során arra törekedtem, hogy minél pontosabban kövessem a kéziratot, így csupán a nyilvánvaló másolási hibákat, betűtévésztségeket javítottam.

A kézirat jelzete: Magyar Országos Levéltár, P 108 Hg. Esterházy-levéltár, Repositorium rep. 71. nr. 13. pag. 371–380.

TEXTUS

\Alia descriptio de origine Regum Hungariae, in fine decreti Mathiae regis anni 1464 in pergameno denotata, circa impressum decretum eiusdem Mathiae regis anni 1486 introligati. Hoc, prout sequitur, modo habetur.\

Sequitur de regibus

Item in secundo ingressu Hungarorum in Pannoniam primus, et principalis ac dicior fuit inter alios capitaneos Arbath filius Almi, cuius mater, scilicet Almi, dum cum eodem pregnans esset, in somno eius dictum fuit ei, quod de lumbis eius gloriosi reges et duces propagarentur, quod postea successivis temporibus ita factum fuit. Nam sancti reges et duces Hungariae, videlicet Stephanus, et Ladislaus ac Emericus etc. de fructu ventris eiusdem mulieris processerunt. Et quia somnium in lingua Hungarica Alom dicitur, ideo Almus vocatus est. Ipseque Arpad et sui prodecessores utebantur quadam specialem dignitatem in Scitia, et hanc habuit ipsius generatio dignitatem, ut unus

de ipsa generatione in expeditione exercituali cum sua turma anteiret, in reditu vero retrocederet, et illa etiam utebatur ipse Arpad, dum cum exercitu in Panoniam veniebat, et etiam obtenta Panonia semper taliter usus est, et propter hanc dignitatem meruit eligere primum locum habitacionis in Panonia, videlicet montem Noe prope Baro[k] hegl (!), et ibi fixit castrum suum tanquam primus dux, postea scilicet rex Stephanus, qui de ipso Arpad processit, sedem Albensem prope eundem locum fundatam, quod est sedes seu locus coronationis omnium regum Hungariae propter electionem primi capitanei seu ducis rationibus ex predictis, a quo Arpad progeniti sunt omnes reges et duces Hungariae tempore usque Mariam reginam filiam ducis Ludovici, in ipsa enim defecit semen ipsius Arpad. Almus pater ipsius Arpad in metis Erdel per ruthenos, et braccos et valachos in prelio est occisus, non enim potuit Panoniam introire.

Generaciones regum et ducum Hungarorum incipiendo ab avo Athile regis. Thorda genuit Bendegwz, Bendegus genuit Athilam, Athila genuit Chaba et Aladarium, Aladarius sine haerede decessit, Chaba vero genuit <Ed et> Edemon, et Edemon absque prole decessit, Ed autem genuit Vgek, Vgek genuit Eliud, Eliud genuit Almum, Almus genuit Arpad, Arpad genuit Zolthan, Zolthan genuit Thoxan, Thoxza (!) genuit Geysam et Michaellem, Michael genuit Caluum Ladislaum et Wazol, Wazol per reginam Gesla uxorem sancti Stephani regis et per quosdam iniquos principes per effusiones oculorum et aliorum membrorum mutilacionem interficitur sine haerede, Caluus autem Ladislaus genuit tres filios, Andream, Belam et Leuenthe. Geysa vero genuit sanctum regem Stephanum, nam iste est ille Geysa a quo descendit (?) quartus ab illo, qui primus Panoniam est ingressus, scilicet ab Arpad, et ipse Geysa primus est, qui cepit conuertere gentem Hungaricam ad fidem catholicam.

Item primus ingressus Hunorum in Panoniam fuit in anno Domini CCCCXVII-mo, tempore Valentini imperatoris et Celestini pape. Anno autem Domini CCCCXL-o quinto Athila more romanorum est coronatus, ab ingressu vero in Panonia vigesimo octavo anno. Regnavit autem annis XLIII-or, ducatum tenuit quinque annis, vixit vero centum XXIII-or annis, mortuus est post ingressum anno LXXII-o, et ab incarnatione Domini anno CCCCLXXXIX-o, tempore imperatoris Marchiani secundi, et Gelasy pape primi. Secundus ingressus eorundem fuit in anno Domini DCCLXVII-o, tempore Constantini imperatoris tercii et Zacharie pape primi. Item in septem cantilenis, quae de septem capitaneis decantari Hungari solebant, de ipso Arpad, quod de montibus niveis plures gemmati fundarentur, et super emissarium habentem cervicem pinguiusimam ipse Arpad insideret.

Item Sanctus Stephanus, filius Geise, primus rex Hunorum post conuersionem ad fidem orthodoxam anno Domini millesimo primo coronatus est, et regnavit XLVI annis, et genuit filios, Emericum et Ottonem, plures enim filios habuit, sed nomina eorum propria non exprimuntur, nam filii ipsius sine haerede et sine coronatione decesserunt. Ipse quidem sanctus rex Stephanus obyt anno Domini millesimo XLVII-o, in Albensi ecclesia, quam ipse construxit, requiescit.

Item post ipsum regnavit Petrus Al<e>manus filius Vilhelmi fratris regis Sigismundi Burgundie ex sorore sancti regis Stephani progenitus primo et secundo sex annis. Interfectus est, et sine haerede decessit in anno Domini millesimo LV-o. Ipse Petrus priusquam factus est rex, omnem regie serenitatis benignitatem abiecit et theotonicis furoribus sevens nobiles Hungariae aspernabatur, bona terre superbo oculo et insaciabili corde cum theotonicis beluina feritate rugiendo et cum latinis nundinum garulitate imitantibus devorabant. In ecclesia Quinque Ecclesiensi, quam ipse vivens construxerat, tumulatur.

Item ipso Petro expulso electus est in regem Abba banus sororius Sancti Stephani regis et coronatus, regnavit tribus annis, tandem occisus est, et sine haerede decessit in anno Domini MoLIII-o. Postea Petrus rex per imperatorem Henricum iterum inducitur et de novo coronatur. Ipse vero Abba banus in monasterio de Saar sepelitur.

Item post ipsum Petrum regnavit Andreas primus, filius prefati Calui Ladislai, qui Albus nominatus est, eo quod canus erat quando coronatus est, XV annis, et genuit duos filios, Salamonem et David. Interfectus est autem anno Domini MLX-mo nono, sepultus est autem in ecclesia Aniani, quae vocatur Thihan iuxta lacum Balaton, quam ipse vivens construxit.

Item post interfectionem Andreae Albi regnavit Bela, Belyn dictus, tribus annis, frater eiusdem Andreae, qui genuit tres filios, duos in Polonia, videlicet Geysam et Ladislaum, et unum in Hungaria, scilicet Lampertum. Obyt autem anno Domini MLXXII-o, sepultus est in Saxard, quam ipse vivens construxerat.

Item post mortem Belae <regnavit> Salomon, filius Andreae Albi, XI annis, qui coronatus fuit adhuc vivente patre eius, sed post obitum Belae per imperatorem Henricum socerum suum fuit inductus, et denuo coronatus, et regnavit usque ad coronationem Geysae regis primi. De anno obitus istius Salamonis ignoratur, quia in partibus Stirie tempore Colomani filii Geysae in re<li>gione defunctus est, iacet in civitate Pole, in Stiria.

Item sub imperio eiusdem Salamonis, ipso Salamone expulso et vivente, regnavit Geysa primus filius Belae dicti Belyn tribus annis, et genuit duos filios, Colomanum et Almum, obyt anno Domini MLXXXVI-o, sepultus est in ecclesia Waciensi, quam ipse vivens edificaverat.

Item post ipsum regnavit Ladislaus rex, filius eiusdem Belae Belyn sub imperio dicti Salamonis, XIX annis, sine prole decessit in anno Domini M-o IC-o (!). De cuius manu in Alba Regali Salamon in habitu monachali inter alios pauperes sumpsit elemosinam, et requiescit in Varadino in ecclesia beatae Mariae virginis, quam ipse adhuc vivens construxerat.

Item post ipsum regnavit Colomanus filius Geysae primi, filii Belae primi annis XVIII-o, mensibus sex, diebus quinque. Sub cuius imperio multa mala sunt perpetrata, nam ipse excecauerat Almum ducem et filium eius Belam, et genuit duos filios Ladislaum et Stephanum, vivente adhuc Salamone et religione (!), qui intravit religionem tempore Sancti Ladislai regis, et visus est in Hungaria tempore istius Colomani, amplius non est visus in Hungaria. Obyt autem iste Colomanus anno Domini M-o C-o XVII-mo, et in ecclesia Albensi tumulatur.

Item post ipsum regnavit Stephanus, filius eius annis XVIII-o, sine haerede decessit in anno Domini M-o C-o XXXV-o, et sepultus est in Waradino.

Item post ipsum regnavit secundus Bela Cecus, filius Almi ducis, filii Lamperti ducis, filii primi Belae regis Belyn dicti IX annis, mensibus XI, diebus XII, et genuit quatuor filios, Geysam, Ladislaum, Stephanum et Almum, et obyt anno Domini M-o C-o XL-o quinto, et in ecclesia Albensi requiescit.

Item post ipsum regnavit Geysa, filius eius annis XX-ti, mensibus tribus, diebus quindecim, et genuit filios quatuor, Stephanum, Belam, Arpad et Geysam. Obyt in anno Domini M-o C-o LX-o, et in ecclesia Albensi sepelitur.

Item post ipsum regnavit Stephanus tercius, filius eius annis XI, mensibus novem, diebus tribus. Sine haerede decessit in anno Domini M-o CLXII-o, in ecclesia Strigoniensi requiescit.

Item sub imperio istius Stephani regis dux Ladislaus, filius Ceci Belae, usurpando sibi coronam, regnavit dimidio anno, obyt aliter anno Domini M-o C-o LXII-o, cuius corpus Albe quiescit.

Item dux Stephanus frater eiusdem Ladislai, filius dicti Belae Caeci sub imperio eiusdem Stephani regis tercy, mortuo eodem Ladislao fratre suo, usurpavit sibi coronam, et regnavit quinque mensibus. Istos ambos fratres Lucas Strigoniensis excommunicaverat, et periculum citissimum eis predixerat, eo quod se illegitime coronari fecerunt, et sic factum fuit. Idem autem Stephanus obyt in dicto anno, anno Domini M-o CLXXIII-o, cuius corpus Albe quiescit.

Item post ipsum tertiū Stephanum regnavit Bela tercius, frater eius, filius scilicet Geyse secundi, annis XXIII, mense uno, diebus novem, et genuit duos filios, Emericum et Andream. Obyt in anno Domini M-o CLXXXVI-o. Cuius corpus Albe sepultum est.

Item post ipsum regnavit Emericus, filius eius annis octo, mensibus septem, diebus sex, et genuit filium Ladislaum. Obyt autem anno Domini M-o CC-o IIII-o, et in ecclesia Agriensi sepelitur.

Item post ipsum regnavit Ladislaus, filius ipsius mensibus sex, diebus duobus. Sine haerede decessit in eodem anno, quo pater eius mortuus est etc. Alba quiescit.

Item post ipsum regnavit Andreas, filius Belae Ceci (!), annis XXX, et genuit filios, Belam, Colomanum, Andream et beatam Elizabeth de prima uxore, de secunda vero uxore, filia videlicet marchionis Estensis, genuit Stephanum, patrem Andreae tercy, qui de Venetys dicebatur, eo quod Stephanus rex eundem (?) genuerat ex filia cuiusdam civis Wenetiensis, cuius auxilio idem Andreas rex venerat in Hungariam. Obyt autem iste Andreas in anno Domini M-o CCXXXIII-o, et in ecclesia Waradiensi sepelitur.

Item post ipsum regnavit Bela quartus, filius eius annis triginta tribus, et mensibus septem, genuitque duos filios Stephanum et Belam, ac obyt anno Domini M-o CCLX-o VIII-o (!), cuius corpus Strigonio, aput fratres minores in ecclesia beatae Mariae virginis, quam ipse vivens construxerat, requiescit.

Item post ipsum regnavit Stephanus quartus (!), filius eius duobus annis, et genuit filium Ladislaum et filiam Mariam, quae fuit nupta Carolo Claudio filio Caroli Magni, qui etiam ex donacione ecclesiae Romani fuit rex Siciliae, de qua genuit Carolum Marcellum, quam (!) Carolus Marcellus ex filia imperatoris Rudolphi Clementius (!) nomine genuit Carobertum, quasi Carolum Robertum, quem Hungaria vocavat Carolum. Obyt autem iste Stephanus quartus anno Domini M-o CCLXX, cuius corpus in insula Budensi requiescit.

Item post ipsum regnavit Ladislaus, filius eius annis XVI, qui est occisus sub excommunicatione per comanos quibus adhererant (!) in suo tentorio. Decessit sine haerede anno Domini M-o CC-o LXXXVII-mo.

Item post ipsum regnavit prefatus tercius Andreas de Venecys annis decem, qui decessit sine haerede anno Domini M-o CCC-o, et sepultus est Bude, in ecclesia beati Joannis Evangeliste, aput fratres minores.

Item post ipsum regnavit Carolus predictus, qui ex progenie quarti regis Stephani processit, sicut superius tactum est, XLII annis, et genuit sex filios, unum Colomanum episcopum Jauriensem, quem habuit de concubina, quam acceperat de insula magna Danuby, tandem de domina Elizabeth, filia Ladislai regis Polonorum, tertia scilicet sua coniuge genuit Carolum et Ladislaum, qui Carolus in eodem anno, quo natus est, Ladislaus vero quinto post suam nativitatem decesserat. Postea de eadem domina item genuit Ludovicum, Andream, ducem Calabrie et Stephanum. De primis autem duabus uxoribus, scilicet de domina Maria, filia Cazmery regis Polonie, et Beatrice, sorore regis Bohemorum proles non habuit. Obyt anno Domini M-o CCC-o XLII-o, et in ecclesia Albensi sepelitur.

Item sub imperio istius Caroli inducitur Venceslaus, filius Venceslai regis Bohemorum, quem Hungaria Ladislaum vocaverat, regnavit tribus annis, postea per patrem reducit ad Bohemiam.

Item ipso Venceslao reducto [Otto], dux Bavarie per quosdam prelatos et barones inducitur et coronatur. Sub imperio eiusdem Caroli regnavit tribus annis, tandem per Ladislaum Waywodam Transilvanum captus et spoliatus expellitur, et sic corona ipsa per Ladislaum Waywodam restituta est. Matheoque de Trenchinio defuncto ipse Carolus usque finem vite sue faeliciter regnavit.

Item post ipsum Carolum regnavit Ludovicus, filius eius annis XLI, qui proles masculinos non habuit, sed filias, videlicet Mariam, Hedwigam et alias, obytque anno Domini M-o CCC-o LXXXII-o, cuius corpus in ecclesia Albensi tumulatur.

Item post ipsum regnavit Sigismundus rex, filius regis Bohemorum cum predicta domina Maria regina coniuge sua filia dicti Ludovici regis, ipsaque Maria regina sine prole defuncta est. Ipse Sigismundus duxit in uxorem filiam Fredrici comitis Cilie Barbara nomine, de qua genuit filiam Elizabeth, quam postea dedit Alberto duci Austriae in uxorem. Idemque Sigismundus de voluntate prelatorum, baronum et nobilium regis (!) Hungarie fuit electus in regem, quia ius legitimum non habuit, et ipse Sigismundus cum uxoribus regnaverat Lta quinque annis, obyt autem anno Domini M-o CCCC-o XXXVII-mo. Cuius corpus in Varadino sepultus est.

Item post Sigismundum regnavit Albertus rex, gener eius tribus annis, et genuit filium Ladislaum, et obyt anno Domini M-o CCCC-o XL-o, et in ecclesia Albensi sepelitur.

Item post ipsum regnavit <Ladislaus>, filius eius XIX annis, qui post mortem patris natus est, et eodem anno coronatus, sine haerede Prage decessit in anno Domini M-o CCCC-o LVII-mo. Cuius corpus suffocatum in testiculis (?) per regem haeticum Georgium de Podiebrad, successorem ipsius Prage in ecclesia sancti Venceslai Prage (!) est sepultum. Item sub regimine istius Ladislai regis ipso parvulo existente, inducitur Wladislaus rex Poloniae voluntate quorundam prelatorum et baronum, et sine coronatione regnavit annis quinque, qui in quodam conflictu cum Thurcis habito penes mare interyt anno Domini M-o CCCC-o XLIII-o.

Item post decessum istius regis Polonorum, sub imperio eius Ladislai regis magnificus Johannes de Hwnvad, tunc waywoda Transilvanensis cum voluntate Hungarorum in gubernatorem regni eligatus, et octo annis gubernavit. Obyt autem anno Domini M-o CCCC-o LVI-o, cuius corpus Albe Gywle (!) quiescit, et tempore gubernationis eiusdem Johannis waywode predictus Ladislaus rex, filius Alberti regis inducitur in Hungariam, et tandem rex Bohemorum est effectus.

Item post mortem istius Ladislai regis Mathias rex filius predicti gubernatoris cum voluntate Hungarorum in regem eligitur, qui tunc in captivitate gubernatoris Bohemorum Georgy de Podiebrad detinebatur, tandem summa multorum millium florenorum, videlicet octoginta millia florenorum est eliberatus, cuius filiam habuit in uxorem, coronatus in civitate Alba Regali, magna feria quinta anno Domini M-o CCCC-o LXIII-o.

GÁBOR MIKÓ

DID OTTO, THE SON OF SAINT STEPHEN, EVER LIVE?

All of our medieval sources, which deal with the family of Saint Stephen, speak about the *children* of the king. However, it is only the existence of a single son, called Imre, which is accepted unanimously by the historiography. Although a late medieval tradition has maintained the name of one of the brothers of Imre, Otto, its authenticity is not beyond doubt.

So far we have known two texts which contain the name of prince Otto: one of them is the Hungarian Chronicle (*Ungarische Chronik*) of Jakob Unrest, and the other is a Latin Saint Stephen sermon of the Franciscan preacher, Osvát Laskai. Both of them were written at the very end of the 15th century. Yet none of the publishers of the two texts was able to identify the source of the name Otto. Some historians – regarding the prince as the firstborn of the king – pointed to an „ancient”, now lost, legend of the king as the origin of the name.

The chronicle containing short royal biographies, which has recently been discovered, is thus the third source preserving the name of prince Otto. Although it survived in copy from the end of the 16th century, its original text was prepared in the middle of the 15th, and its roots reach back even further in time. It contains important, sometimes verbatim textual parallels with the work of Unrest, and it is probable that Laskai also learned about the name of Otto from a similar chronicle. On the basis of comparisons with other Hungarian narrative sources, we are currently able to lead back the oldest layer of the chronicle to the middle of the 14th century, when it was apparently compiled from other narrations of a richer textual tradition.

Although the chronicle does not prove the existence of prince Otto beyond doubt, it does underpin the authenticity of the tradition on account of both its genre and its identifiable models. Moreover, it proves the fact that it was not in hagiographical works but in chronicle narratives that the name was bequeathed on posterity.

TÓZSA-RIGÓ ATTILA

Kapitalista vállalkozói társaságok a késő középkorban és a kora újkor első felében

(Különös tekintettel a délnémet kereskedelmi tőke
működési mechanizmusára)¹

A késő középkori és a kora újkori kereskedelmi és hitelszféra gyakorlati oldaláról viszonylag kevés közvetlen információval rendelkezünk. A korabeli gazdasági rendszer teljesebb megértéséhez elengedhetetlen feltárni ezt a területet. A késő középkori gyökerű prekapitalista gazdasági struktúrák – vagy másképp a kora újkori kereskedelmi kapitalizmus – jelentős átalakulási folyamaton mentek keresztül a 15. század második fele és a 17. század első évtizedei között.² Mindennek tekintetében szükséges, hogy megfelelő képet alkossunk a kora újkori kereskedelmi tőke gyakorlati működéséről, a vállalkozói struktúráknak a kereskedelmi forgalomban történő alkalmazásáról, illetve a korszakban bekövetkezett fontosabb tendenciaváltásokról.³ Magától értetődő, hogy

1 Jelen tanulmány részlet egy a témát átfogóan feldolgozó nagyobb munkából. A kutatásokat jelentős részben egy 2007-es DAAD, egy 2008-as és egy 2011-es Collegium Hungaricum CH/2, valamint egy 2012-es Klebelsberg Kunó-ösztöndíjnak köszönhetően tudtam kivitelezni.

2 A korszak átmeneti jellegéből adódóan a gazdasági rendszer megnevezése is képlékeny a szakirodalomban. A tradicionális kronológia szerint a késő középkort és a kora újkor első évszázadát magában foglaló korszak gazdasági rendszerére a *prekapitalista* vagy *korai kapitalista* minősítések mellett egyre gyakrabban alkalmazzák a *kapitalista* jelzőt. Utóbbit annak kifejezésére, hogy a kora újkor első szakaszában túlsúlyra jutottak a kapitalista gazdasági rendszer jegyei, s az előzmények vagy előképek már a 12–13. századtól jelen voltak, a prekapitalista korszak így valójában inkább a 13–15. századra érvényes. További lehetőségként merül fel, hogy a 15. század második fele és a 17. század első fele közötti időszakot összefoglalóan a „kereskedelmi kapitalizmus” korszakaként interpretáljuk. *Mark Häberlein: Die Fugger. Geschichte einer Augsburger Familie (1367–1650)*. Kohlhammer, Stuttgart, 2006. 93. Jelen tanulmányban a prekapitalista jelzőt azokra a késő középkori jelenségekre alkalmazom, amelyek megelőzték a kiforrott kapitalista gazdaság jellemzőit. Ennek fényében a megkülönböztetés végett a 16–17. századi és részben már a 15. századi gazdasági viszonyokra is a korai kapitalista jelző alkalmasabb, mivel így ez a korszak a *korai* jelző beiktatásával elkülöníthető a kora újkor utolsó századában meginduló fejlődési tendenciáktól, azaz az ipari forradalom első szakaszától.

3 A célkitűzés ahhoz a tudományelméleti állásponthoz igazodik, mely szerint az analizáló történelmi igénynek az elméleti jellegű általánosítások felől közelítenie kell az egyedi jelenségekhez. *Kurt Dopfer: Wie viel Geschichte braucht die Ökonomie? Das Verhältnis von Theorie und Geschichte in evolutionstheoretischer Interpretation. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 50. (2009) 64., 70–71.* Esetünkben a tradicionális gazdaságtörténelmi makrostruktúrák interakcióba hozhatók azokkal a jelenségcsoportokkal, amelyekből az elméleti koncepciók felépül(n)t(ek). A korabeli vállalkozói praxisról szerzett ismeretek a gazdaságtörténettel érintkező területek (pl. várostörténet) számára is interpretálható információkkal szolgálnak. Összecseng mindezzel Nell megállapítása, miszerint a korszak általános megismeréséhez elengedhetetlen, hogy megértsük a kapitalista gazdasági rendszer működési mechanizmusát. *Edward J. Nell: On the History of Economic Theory and the Em-*

ebben a témakörben is a forrásbázis által szűkre szabott keretek korlátozzák mozgásterünket.⁴

Bevezetőként az általános gazdasági tendenciákat fogom vázolni. A globális keretek közé lépő gazdasági rendszer koncentrálódási folyamatai a korszakban nem csak a tőke-összpontosítás szintjén érzékelhetők. A 15–16. század folyamán a kereskedelmi forgalom néhány előnyös helyzetben lévő „kereskedőnemzet” (elsősorban az itáliaiak és a németek) kezében összpontosult. Az olyan kikötővárosok, mint Velence, Antwerpen, Lübeck vagy Danzig, illetve jelentős német kontinentális központok, mint Nürnberg és Augsburg ekkor már jóval nagyobb gazdasági aktivitást mutattak, mint a középkor nagy vásárcentrumai (Troyes, Frankfurt stb.).⁵ A németeknek és az itáliaiaknak a 16. század közepéig sikerült megtartaniuk ezt a szerepet, utána viszont egyre inkább átvették pozícióikat az atlanti kereskedelem szempontjából kedvezőbb geostratégiai helyzetben lévő térségek.

A kereskedelmi és pénzforgalom – változó intenzitással – egyes régiókra, s azokon belül néhány olyan városra koncentrálódott, amelyek jelentős „helyzeti energiájuknál” fogva alkalmasak voltak arra, hogy betöltsék a kontinentális kereskedelmi centrum szerepét. A helyzeti energia alatt többek között olyan komponenseket érthetünk, mint a kedvező földrajzi fekvés, jelentős lakosságszám, korábban kivívott gazdasági és politikai jogok, exportra termelő erős kézműipar, valamint a várost körülvevő közép- és kisvárosok hálózata. Ilyen központ volt többek között Firenze, Milánó, Brugge, Arras, valamint a 16. században virágkorát élő Antwerpen, majd a század második felétől Amszterdam és Hága, végül a német térségből elsősorban Nürnberg, Augsburg, Köln és Breslau. A transzkontinentális kereskedelemben kevés város töltött be ilyen központi funkciót: a korszak első felében ilyen volt többek között Barcelona, Antwerpen vagy Bordeaux.⁶

---

ergence of Capitalism. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 50. (2009) 103., 106. Jelen tanulmány nem fogja át a teljes gazdasági rendszert, hanem annak csak részjelenségeire koncentrál.

4 A közép-európai térségből a folyamatos adatsorokat tartalmazó források (pl. vámnaplók) csak kis számban állnak rendelkezésre. Ezek hiányában az esetek többségében áttételes információcsoportokkal dolgozhatunk. *Gecsényi Lajos*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára,–Győr M. J. V. Levéltára Győr, 2008. 271. Ezúton mondok köszönetet Gecsényi Lajosnak a tanulmány elkészítése során nyújtott szakmai segítségéért.

5 *Wolfgang von Stromer*: Der Verlag als strategische System einer an gutem Geld armen Wirtschaft, am Beispiel Oberdeutschlands in Mittelalter und früher Neuzeit. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 78. (1991) 153. A délnémet térség sűrű vásárhálózatában a nagyobb centrumok elosztó- és kommunikációs központokként funkcionáltak. *Michael Rothmann*: Marktnetze und Netzwerke im spätmittelalterlichen oberdeutschen Wirtschaftsraum. In: *Netzwerke im europäischen Handel des Mittelalters*. Hrsg. Gerhard Fouquet–Hans-Jörg Gilomen. Thorbecke, Ostfildern, 2010. (Vorträge und Forschungen. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte 72.) 135.

6 *Stromer, W.* v.: i. m. (5. jz.) 153. Stromer Raguzát is idesorolja. Utóbbi jelentőségéhez *Molnár Antal*: Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2009. 17.

A délnémet kereskedők a késő középkorban még nem vívtak ki maguknak vezető szerepet a kontinentális kereskedelemben. Nemesak az itáliaiak számítottak ekkor még vetélytársnak, hanem a Hanza is. Abban a folyamatban, amelynek során a délnémet kereskedők vezető szerepre emelkedtek, három fontos tényezőt emelhetünk ki: a pénz- és a hitelügyletekben kifejlesztett új technikák, a hitelezési tevékenységgel szoros összefüggésben a politikai tőke megvásárlása, végül a megfelelő szervezeti struktúra kialakítása. Ezeken a területeken sikerült behozni a dél-európai vetélytársakat, illetve maguk mögé utasították a Hanza kereskedőit. Mindemellett már a 14. század végétől jelentkezett egy gazdasági szféra, amelyben behozhatatlan előnyre tettek szert a délnémet befektetők, ez volt a bányászat és a fémfeldolgozás.⁷

A délnémet kereskedő-vállalkozók gazdasági hatalma a gyakran Fugger-korszakként is aposztrofált időszakban (1470–1560) érte el csúcspontját. A korszak egybeesik a felfedezések korával, illetve a világgazdasági rendszer kialakulásával. A délnémet kereskedelmi tőkének a nemzetközi pénzpiacokon végbement látványos pozícióerősödését gyakran szokták az úgynevezett kereskedőfejedelmek nagy formátumú tevékenységére visszavezetni. Ilyen kiemelkedő személyek voltak többek között I. Jakob Fugger (1450–1525), Anton Fugger (1493–1560), V. Bartholomäus Welser (1484–1561) és az ifjabb Hans Paumgartner (1490 k.–1549). Mark Häberlein Jakob Fuggert és annak unokaöccsét, Antont tartja a Fugger-korszak két meghatározó figurájának. Eszerint az 1485–1560 közötti időszakban a két Fugger olyan kiemelkedő szerepre tett szert a nemzetközi kereskedelmi és pénzpiacokon, amely elhomályosította az összes többi kereskedőház jelentőségét.⁸ Anélkül, hogy elvitatnánk a nagy bankházak élén álló személyiségek szerepét, mindenképpen felvetődik az igény, hogy komplexebb módon vizsgáljuk a kérdést, s a kereskedő-bankházak által követett üzleti gyakorlatot vonjuk részletes elemzés alá.

⁷ *Stromer, W.* v. i. m. (5. jz.) 154. A Fugger-ház későbbi gazdasági hatalmát megalapozó Jakob Fugger egyik fontos lépése volt, hogy a selyem- és fűszerkereskedelem mellett két további szférára is kiterjesztette tevékenységét: a bányászati üzletre és a hitelügyletekre. *Gregor Rohmann: Das Ehrenbuch der Fugger. I. Darstellung – Transkription – Kommentar.* Wißner, Augsburg, 2004. 174. A délnémet szerepvállalás jelentőségét a bányászati szférában a későbbi gazdasági pozíciókat illetően nem lehet eléggé túlbecsülni. Jelen tanulmány azonban csak a szervezeti formák szempontjából kíván ezzel a gazdasági ággal foglalkozni.

⁸ *Häberlein, M.*: Die Fugger i. m. (2. jz.) 93. Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a Fuggereknek ilyen kizárólagos „csúcspozíciója” és a korszaknak ebből levezetett elnevezése több szempontból is árnyalható. A Fugger-ház jelentőségéhez mindenesetre megemlíthető, hogy a cég az 1540-es évek második felére érte el zenitjét. Ekkor csak az aktív tőkeállomány hétmillió guldent tett ki. *Uo.* 90.

A társaságok működési mechanizmusa a gyakorlatban

A földrajzi értelemben kiforrott távolsági kereskedelmi rendszert általában három tényező befolyásolja leginkább: a szállítási technológia újításai, a politikai helyzet alakulása, végül a kereskedelem szervezeti változásai.⁹ A vizsgált korszakban ezekhez a tényezőkhöz hozzá kell számítani, hogy a 15–16. században globális keretek közé lépő kereskedelmi rendszer földrajzi értelemben is meghatározó változássorozaton ment keresztül. A szállítási technológiák a jelen tanulmányban vizsgált kontinentális kereskedelemben számottevően nem változtak. Bár a politikai átalakulások jelentős mértékben befolyásolták a korabeli gazdasági folyamatokat, érdemben még a korszak legjelentősebb politikai változásai sem készítették strukturális átalakulásra a gazdasági rendszert. Elég itt csak arra gondolnunk, hogy a három részre szakadt Magyar Királyság termékeinek kereskedelme az oszmán előrenyomulás után is az európai gazdasági rendszer meghatározó eleme maradt.¹⁰ Témánk szempontjából a felfedezéseknek köszönhetően bekövetkező gazdaságföldrajzi változások is elsősorban abban a tekintetben érdekesek, hogy azok milyen formában hatottak a korai kapitalista gazdasági struktúrára. Utóbbi témakörben a délnémet vállalkozói társaságok által a kereskedelmi szférában alkalmazott gyakorlati eljárásokra koncentrálok.

Szervezeti formák, a modern vállalkozói társaság

A kora újkori kereskedőtársaságok vagy másként vállalkozói társaságok több szempontból is az eszközök és a módszerek racionalizálásaként értelmezhetők. A távolsági kereskedők általános üzleti magatartása nem a profitmaximálást célozta, hanem azt, hogy a kockázati tényezőket és a költségeket a lehető legalacsonyabb szinten tartsák. A költségek terén nemcsak az árak, a szállítási technológiák és az útvonalak megválasztása játszott szerepet, hanem a szervezeti forma is meghatározó volt. A megfelelő szervezeti struktúra kiépítése ugyanúgy alapvető eleme volt a távolsági kereskedő hosszú távú stratégiájának, mint az értékesítési lehetőségek megválasztása. A szervezeti forma a kereskedelmi tevékenység teljes spektrumát meghatározta a finanszírozás módjától a képviselő és a szállítás körülményein keresztül az értékesítésig.¹¹

9 *Wigand Ritter*: Handelswege und Städtesysteme. In: Stadtstrukturen an alten Handelswegen im Funktionswandel bis zur Gegenwart. Hrsg. Franz Tichy–Jürgen Schneider. Zentralinstitut für Fränkische Landeskunde und Allgemeine Regionalforschung Erlangen, Neustadt a. d. Aisch, 1984. (Schriften des ZFLAR) 2.

10 A fenti megállapítás érvényessége mellett hangsúlyozandó, hogy az oszmán előrenyomulás jelentős mértékben befolyásolta a térség gazdasági kapcsolatrendszerét. Említhetők itt többek között a Kárpát-medencei városhálózat sajátos fejlődési tendenciái és ezzel szoros összefüggésben a kereskedelmi viszonyok súlypontmódosulásai.

11 Bár a nyereség növelése elsőrendű cél volt, a „valódi” távolsági kereskedő gondolkodásában inkább a profit tartós stabilitása állt a középpontban. *Ritter, W.*: i. m. (9. jz.) 2–3.

A távolsági kereskedelemben a 16. századtól a vállalkozói társaság vált az uralkodó szervezeti formává. Egyes szerzők kiterjesztik az időszakot, szerintük az ilyen típusú társaságok határozták meg 1450–1650 között az európai gazdasági életet, és tevékenységük nagymértékben befolyásolta a globális gazdasági rendszert.¹² A vállalkozói társaságoknak a kora újkori gazdasági szisztémára gyakorolt hatását nem kisebbítve meg kell jegyeznünk, hogy a fenti időszakban ez a szervezeti forma is jelentős átalakuláson ment keresztül, amelynek eredményeként a 17. század első éveire már sok tekintetben (tőkekoncentráció és -felhasználás, szervezeti struktúra stb.) egy új társaságtípus formálódott ki.

A társulások gyakorlatát szabályozta többek között az 1464-es Nürnbergi Privilegium. Eszerint első lépésként lefektették, hogy a társult felek milyen tőkével szálltak be a társaság megalapításakor. Az lett a társaság feje, aki a legnagyobb tőkeállománnyal vett részt a társaság megalapításában. A döntési mechanizmusban a többi tag neki lett alárendelve, oly módon, hogy minden döntéshez kellett az ő hozzájárulása. A társaságok alapítása szükségszerűen maga után vonta a hitelpiac megélénkülését, mivel a cégek alapításukkor általában jelentős hitelt vettek fel. A társaságok általában évente számoltak el, itt a faktorok jelentései alapján a cég vezetői szétosztották a nyereséget vagy a veszteséget. Ennek során minden tag egyenlő szavazattal rendelkezett, s többségi elven történt meg a pénzügyi eredmény felosztása. Ezeken a tanácskozásokon határozták meg a jövőben követendő üzletpolitikát is.¹³

A világgazdasági rendszer meghatározó tényezőiként működő üzleti társulások a családi társaságokból nőttek ki magukat.¹⁴ A vállalkozói társaságok a késő középkorra jellemző szervezeti formával, a családi társaságokkal még jó ideig egymás mellett léteztek. A vállalkozói társaságoknak nevet adó családok biztosították a tőkealapot, valamint a tágran értelmezett családtagok, azaz a rokoni hálózat révén egy olyan vállalati személyzetet, amelynek tagjai generációkon át az üzleti tevékenységben szocializálódtak.¹⁵ Az átmeneti időszakban gyakran előfor-

12 *Andreas Nutz*: Unternehmensplanung und Geschäftspraxis im 16. Jahrhundert. Die Handelsgesellschaft Felix und Jakob Grimmel zwischen 1550 und 1650. Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, 1996. (Veröffentlichungen des Wirtschaftsarchivs Baden-Württemberg. Beiträge zur südwestdeutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 20.) 94.

13 *Ekkehard Westermann*: Die Nürnberger Welser und der mitteldeutsche Saigerhandel des 16. Jahrhunderts in seinen europäischen Verflechtungen. In: Die Welser. Neue Forschungen zur Geschichte und Kultur des oberdeutschen Handelshauses. Hrsg. Mark Häberlein–Johannes Burkhardt. Akademie-Verlag, Berlin, 2002. 242. Köszönettel tartozom Buza Jánosnak, amiért felhívta figyelmemet a tanulmányra.

14 Az angol és a német nyelvű szakirodalom gyakran használja a konzern kifejezést. Kereskedő- vagy vállalkozói konzernnek alatt a legjelentősebb forgalmat és pénzügyleteket bonyolító társaságokat értik. Ezek egész Európát behálózó szervezetet tartottak fenn, s a legjelentősebbek középponti szerepre tettek szert a transzkontinentális üzleti hálózat kialakításában. Az árucserén és a hitelszférán túl további gazdasági ágakban is jelentős investíciókat hajtottak végre. Jelen munkában igyekeztem kerülni a kifejezés használatát, mivel zavaró lehet az újkori terminológiával történő tartalmi „összemosódás”.

15 A családi társaságok átalakulása az általános folyamatba illeszkedik, melynek során a gazdasági hálózatokban az üzleti érdekek egyre inkább háttérbe szorították a rokoni kapcsolatokat. Az egyre komplexebb gazdasági kapcsolatok, a térbeli távolságok növekedése folytán egyre

dult egyfajta kombinációja a két cégtípusnak. Példaként említhető az augsburgi Welser–Vöhlín társaság, amely a Vöhlín család cégéből nőtt ki, s a 16. század első felében Bartholomäus Welser alakította át az új követelményeknek megfelelően egy erősen központosított vállalkozói társasággá. A Welserek a Fugger család mellett a 16. század elejére a legjelentősebb kereskedőtársaságok és bankházak közé emelkedtek. Augsburgban a 15. század utolsó éveit és az 1520-as évek közötti időszakban a két kereskedőtársaság került a vagyoni hierarchia csúcsára.¹⁶ Mindez a Welserek esetében annak a szervezőmunkának volt köszönhető, amelyet Bartholomäus Welser fejtett ki a vállalati struktúra átformálása során. A folyamat megismeréséhez érdemes a Welser–Vöhlín társaság átalakulását közelebbről is megvizsgálni.

A Vöhlín és a Welser család az 1490-es évektől fokozatosan hajtotta végre a fúziót. A 16. század első évtizedében a későbbiekhez képest még nyitottabb társaság kerül a látókörünkbe, amelynek 1518-ban még 18 döntési jogkörrel bíró tagja volt. A nagy létszámnak kezdetben megvoltak az előnyei a faktori hálózat kiépítésében. A heterogén cégvezetés azonban az érdekek polarizálódásához vezetett, a hatékony irányítás egyszerűbb struktúrát kívánt. Bartholomäus Welser 1507 óta volt teljes jogú tag. A következő évtizedben, a cég nagy súlypontváltásának időszakában Bartholomäus egyre inkább ellentétbe került az idősebb generációval, amely végül szakításhoz vezetett. 1517-ben számos kereskedő távozott a cégtől, amely 1519-től már új névvel, Bartholomäus Welser és Társaságként jelent meg a piacon.¹⁷

Bartholomäus irányítása alatt egy lényegesen kisebb létszámú társaságműködött, élén erőskezdő, egyszemélyi vezetéssel. Welser a Fuggerekétől eltérő üzleti struktúrát alakított ki. Míg utóbbiak már a 16. század első éveitől a bányászati üzletre (Tirol, Magyarország, Karintia) és a hitelezési szférára koncentráltak, addig Welser – kezdetben legalábbis – nagyobb súlyt fektetett az árukereskedelmre, melynek fókuszában a textíliák, a fűszerek és a cukor állott.¹⁸ Emellett a Welserek profitáltak a Vöhlínek által korábban kiépített bányászati érdekeltségekből is (ezüst- és rézkitermelés). A korlátozott továbblépési lehetőséget kínáló bányászati pozícióktól azonban fontosabb volt a Vöhlín társaság által kialakított kapcsolati infrastruktúra. A fúzió után a faktori hálózat bővítésében nagy jelentőséggel bírt

kevésbé érvényesült a rokoni kapcsolat súlya a megbízható üzleti kontaktussal szemben. Rothmann, M.: i. m. (5. jz.). 137.

16 Olaf Mörke–Katarina Sieh: Gesellschaftliche Führungsgruppen. In: Geschichte der Stadt Augsburg von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Hrsg. Gunther Gottlieb. Theiss, Stuttgart, 1984. 302. Érdemes megjegyezni, hogy a világgazdaság alakulását jelentős mértékben meghatározó két bankház társadalmi beágyazottsága különböző volt. A Fuggerek a kapcsolatépítés és a társadalmi mintakövetés terén inkább a nemesi réteg felé fordultak, ezzel szemben a városi patriciátushoz kötődő Welserek kapcsolati hálózata, életstílusuk a polgári miliőben gyökerezett. Mark Haberlein: Fugger und Welser: Kooperation und Konkurrenz 1496–1614. In: Die Welser i. m. (13. jz.) 221–222.

17 Jörg Denzer: Die Konquista, der Augsburger Welser-Gesellschaft in Südamerika (1528–1556). Beck, München, 2005. 45., 47.

18 Haberlein, M.: Fugger und Welser i. m. (16. jz.) 224–225.

az, hogy a Vöhlneknek már kiterjedt kapcsolatrendszerük volt Svábföld kereskedőcsaládaival, illetve összeköttetések egészen a francia és az ibériai térségig terjedtek.¹⁹ A Welserek a faktori rendszer előnyeit később a transzkontinentális kereskedelmi rendszerben is kamatoztatni tudták. A császárral 1528-ban írták alá a Venezuela-szerződéseket, amelyek széles körű koncessziókat biztosítottak az újonnan felfedezett területek kiaknázásában (ezzel a későbbiekben a Fuggereknek is példával szolgáltak). Az Újvilágban kiépített képviseleti rendszerüket az európai faktori hálózatuk mintájára alakították ki.²⁰

A Welser-ház tehát bizonyos területeken (behatolás a tengerentúli térségbe, illetve kisebb részben a vállalati struktúra átforgalmazása) a Fuggereket is megelőzte. Nyilván nem véletlen, hogy a császárral folytatott, meghatározó jelentőségű együttműködés kezdete egybeesett a Welser(–Vöhl)in) cégen belüli átalakulással. A Fuggerek által V. Károly császárra választásához biztosított közel 850 000 forint mellett a Welserek szálltak be a legnagyobb összeggel az „császárcsinálásba”. A cég 1519-ben 143 000 forintot folyósított Károlynak.²¹ Összességében a Anton Fugger és Bartholomäus Welser tevékenységével fémjelezhető időszakot tehát Fugger-korszak helyett kelet-közép-európai viszonylatban inkább Fugger–Welser korszaknak nevezhetjük. A következő nagy átalakulási fázis a század ötvenes-hatvanas éveiben indult. Az európai gazdasági rendszernek ez a fejlődési szakasza nem Anton Fugger 1560-as és Bartholomäus Welser 1561-es halálával hozható összefüggésbe. Mindenesetre az 1550–1560-as évektől egy újabb változási tendencia kezdete mutatható ki a korai kapitalista kereskedelmi rendszer működési mechanizmusában. Ennek a változási tendenciának a kezdete pedig éppen egybeesik a két nagy személyiség közel egy időben bekövetkezett halálával.²²

Az említett változássorozat egy általános gazdasági krízis indította meg. A válság első jelei a nyugati államcsődökben mutatkoztak meg. A spanyol államháztartás 1556–1557-es, majd a francia 1559-es összeomlása komoly veszteséget

19 Az Augsburg gazdasági háttérként értelmezhető Svábföldről az Ehinger család említhető, amelyek tagjai a későbbiekben is folyamatosan együttműködtek a Welser-konzernnel. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 44–45. Az Ehinger családnévvel gyakran találkozunk kora újkori magyar és osztrák forrásokban is.

20 A karibi térségben kialakított faktori rendszer központja Santo Domingo volt. Az itteni Welser-faktor koordinálta a térség kereskedelmi forgalmát. A hálózat kiterjesztésével a Santo Domingo-i faktorátus szervezte az Újvilágban megszerzett javak eljuttatását Európába. Az export–import egyensúly megbillenése azonban már ekkor előrevetítette a transzatlanti üzlet nehézségeit, az amerikai térség ugyanis exportdeficitet mutatott az Európából beáramló árumennyiséggel szemben. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 50.

21 *Haberlein, M.*: Fugger und Welser i. m. (16. jz.) 228. Ez a Károly megválasztására fordított teljes összeg 15%-át tette ki. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 48. Később, csak az 1522 és 1532 közötti időszakban legalább huszonhárom hitelügyletet bonyolított a Welserek augsburgi és nürnbergi ága Károlyal, ebből tizennyet a Fuggerekkel együttműködésben. *Haberlein, M.*: Fugger und Welser i. m. (16. jz.) 228–229. Ennek fényében az sem a „vakszerencse” műve volt, hogy a Welserek Venezuela-projektje is ebben az évtizedben indult.

22 A korszak sajátosságait sok tekintetben magukba sűrítő személyek kapcsán még V. Károly 1558-as halála is megemlíthető.

okozott a térségben jelentős hitelügyleteket bonyolító délnémet tőkének. Az itteni investíciók bedőlése középtávon a délnémet tőke térbeli súlypontjainak az áthelyezését eredményezte, hosszú távon pedig kihatott a vállalati struktúrára is. Utóbbi változási tendenciák a 17. század első felére éreztették hatásukat.

Visszatérve a családi és a vállalkozói társaságok kapcsolatára, ismerünk a korszakból olyan cégeket is, amelyek esetében nem csak átmeneti jelleggel maradt meg a két szervezeti forma kombinációja. A két társaságtípus jegyeit egyaránt magába olvasztó vállalkozási formákat hozott létre az augsburgi Österreicher és a Weis család. Mindazonáltal a 16. század első felének gazdasági folyamatai azt mutatják, hogy a tisztán vállalkozói társulások hatékonyabbak voltak, mint a családi társaságok.

A Welserek mellett ilyen vállalkozói társaságra találunk példát többek között az augsburgi Wolfgang Paller által alapított cégek esetében. Paller a korszak üzleti életének szimbolikus személyiségeként – Bartholomäus Welserhez hasonlóan – szintén a hosszú távon gondolkodó üzletember figuráját testesítette meg. Érdemes részletesen vizsgálni az ő tevékenységét is. Családja a *Kaufleutezunft*, másképp *Kaufleuestube* rendjébe sorolt kereskedők rétegéhez tartozott. Ez a réteg társadalmi státusz tekintetében a patrícius családok mögötti második vonalat alkotta.²³ Vagyoni tekintetben a Paller család az 1530-as években a felső középréteghez tartozott.

Paller több augsburgi kereskedővel is hosszú távú társulásokat hozott létre. A jelentős bécsi és magyarországi kapcsolatokkal rendelkező Konrad Herbsttel 1547-ben alapítottak közös céget, s 1559-ig dolgoztak együtt. Az osztrák és magyar forrásokban egyaránt gyakran előforduló Leonhard Weisszel pedig 1569-től Paller 1582-es haláláig alkottak közös konzorciumot.²⁴ Nyilván nem véletlen, hogy az utóbbi társulás alapítása egybeesik azzal az időponttal, amelytől a Paller–Weis cég jogot nyert a besztercebányai réz forgalmazására.²⁵ Feltételezhető, hogy a két család összefogása célzottan a magyarországi rézüzlet kiaknázására jött létre.²⁶ Paller üzleti kapcsolatban volt még többek között a Welserekkel, a ma-

23 A kereskedők céhe, a *Kaufleutezunft* a 16. század első harmadáig a legjelentősebb nagykereskedőket foglalta magában. A kereskedőcéh személyi állománya 1538-ban jelentős mértékben csökkent. Ekkor ugyanis nagyszámú kereskedőt vettek fel a patríciusok közé. A 16. század elejére számos család kihalása miatt mindössze hét család tartozott a patríciusok közé, akik közül már csak a Welserek, a Thurzókkal is rokonságban álló Rehlingerek és a Herwartok fejtettek ki számottevő gazdasági tevékenységet. A *Kaufleutezunft* a létszámcsökkenés ellenére továbbra is jelentős gazdasági erővel és politikai befolyással bírt. *Augsburger Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen 1500–1620.* Hrsg. Wolfgang Reinhard. Akademie-Verlag, Berlin, 1996. XIV–XV.

24 *Augsburger Eliten*: i. m. (23. jz.) 607.

25 *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a XVI. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 101.

26 Paller számos további rövid távú megállapodást kötött más kereskedőkkel, akik közül kiemelhetjük Georg Österreichert, akivel Paller 1552-ben és 1556-ban működött együtt 3000–3000 forint értékű üzletekben. *Augsburger Eliten* i. m. (23. jz.) 607. Az 1552-es üzlet minden bizonnyal a keleti irányú kereskedelemmel volt összefüggésben, mivel ebben az évben Paller és Österreicher

gyarországi rézületben szintén szerepet vállaló Manlichokkal és a transzatlanti kereskedelembe is bekapcsolódó Imhoffokkal.²⁷ A Wolfgang Paller által kiépített üzleti hálózat szintén az egész kontinensre kiterjedt: érdekeltségei voltak többek között Lisszabonban, Madridban, Velencében, Antwerpenben, Amszterdamban és Danzigban. Bécsben több faktor is dolgozott cégeinek. Sikeres üzleti tevékenységének köszönhetően ő és családja a felső középrétegből beemelkedett az augsburgi vagyoni elitbe. Az adóösszegek alapján megállapítható, hogy 1554–1568 között közel megnégyszerezte már egyébként is jelentős vagyonát.²⁸ A vagyoni mellett a politikai elitben is stabil pozíciót vívott ki magának: 1555–1582 között ő volt Augsburg polgármestere. A Habsburg-adminisztráció részére nyújtott hiteleinek köszönhetően pedig még I. Ferdinánd idejében megkapta a császári tanácsosi és a nemesi címet is.²⁹ A Paller–Herbst és a Paller–Weis cégek már egyértelműen mutatják a korai kapitalista vállalkozói társulások ismertetőjegyeit.

A jelentős társaságok közötti üzleti hálózatra jó példával szolgál még a Manlichok és az Imhoffok együttműködése. Előbbieknek nemcsak a magyar rézexportban voltak érdekeltségeik, hanem az európai gazdasági rendszer egyik fontos szférájában, a sáfránykereskedelemben is.³⁰ A nürnbergi Tucher-ház egyik faktora 1537-ben arról értesítette a cég fejét, Linhart Tuchert, hogy az Imhoffok és a Manlichok emberei egy korábbi Tucher-faktor közreműködésével a spanyol–francia határ térségében sáfránykereskedőket próbáltak meg lefizetni, hogy utóbbiak szakítsák meg a Tucherekkel fennálló üzleti kapcsolatot.³¹ A cégek közötti összefonódásokra jellemző, hogy 1547-ben az Imhoffok már együttműködtek a Tucherekkel a sáfránypiacon.³²

---

közösen léptek fel Pozsonyban egy kiterjedt kapcsolatrendszerrel bíró kereskedővel, Mathes Rott-tal szemben. *Tózsza-Rigó Attila*: A „dunai útvonal” kereskedelmében részt vevő augsburgiak társadalmi háttere és keleti irányú kapcsolatrendszere. Fons 16. (2009) 221.

27 Az Imhoffok az 1550-es évektől hiteleztek neki, s az üzleti kapcsolat tovább öröklődött a következő generációra. Fennmaradt Wolfgang Paller fiának, Mathias Pallernek az Imhoffokkal folytatott levelezése, amelyben az utóbbiak 10 800 arany dukátot követeltek tőle. Stadtarchiv Augsburg (= StA Abg.) Kaufmannschaft und Handel (= KuH), Akten fasc. VII. nr. 28. 1575. júl. 23., ill. 1575. aug. 9.

28 A család által fizetett adóösszegekhez: StA Abg. Steuerbücher nr. G 39. f. 50v, nr. G 70. 1534. f. 46v, nr. G 70. 1540. f. 48v, nr. G 71. 1544. f. 54r, nr. G 72. f. 64r, nr. G 73. f. 64r, nr. G 74. f. 72v, nr. G 75. f. 83v.

29 Augsburgi Eliten i. m. (23. jz.) 608–609.

30 Lambert F. Peters: *Strategische Allianzen, Wirtschaftsstandort und Standortwettbewerb. Nürnberg 1500–1625*. Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt a. M., 2005. 47.

31 Peters, L. F.: i. m. (30. jz.) 471.

32 Uo. 60. A Tuchereknek már a 15. század végén voltak érdekeltségeik Londonban, Velencében és a Magyar Királyságban is, továbbá pozíciókat szereztek a thüringiai bányászatban. Az üzleti hálózat bonyolultsága tovább szemléltethető azzal, hogy az antwerpeni leánycéget létrehozó Lazarus Tucher kezdetben a Fugger, a Höchstetter, a Manlich és a Welser cégnek (is) dolgozott, valamint kapcsolatban állt a spanyol, az angol és a portugál udvarral. *Walter Bauernfeind*: Marktinformationen und Personalentwicklung einer Nürnberger Handelsgesellschaft im 16. Jahrhundert – Das Briefarchiv von Anthoni und Linhart Tucher in der Zeit von 1508 bis 1566. In: *Beschaffungs- und Absatzmärkte oberdeutscher Firmen im Zeitalter der Welser und Fugger*. Hrsg.

Érdemes összegezni a tárgyalt cégtípusok felépítését, gyakorlati működési mechanizmusukat. A vállalkozói társaság legfontosabb ismérve, hogy önkéntes alapon társult és önállóan is tevékenykedő vállalkozókból állt. Ezek a társulástípusok három szintre oszthatók: 1. a társaság tulajdonosa és vezetője (közvetlenül neki alárendelt könyvelővel, gazdasági és jogi személyzettel); 2. a fontosabb régiókban létrehozott alközpontok élén álló faktorok állandó járandósággal és saját személyzettel; 3. nem állandó jelleggel alkalmazott kereskedelmi képviselők, ágensek, kereskedőszolgák stb. átfogó hely- és nyelvismerettel.³³

A korai kapitalista vállalkozói társaságok megoldási lehetőségeket kínáltak a távolsági kereskedelemben felmerült problémákra. Az első és talán legfontosabb feladat a tőkekoncentráció volt. A társulások nemcsak abban játszottak szerepet, hogy növelték a céget alapító vállalkozók investíciós lehetőségeit, hanem egyben a rizikófaktort is csökkentették. Ily módon ugyanis egy adott kereskedő-vállalkozónak nem kellett teljes vagyonával egyetlen jelentősebb üzletbe beszállnia, hanem megoszthatta tőkeállományát, azaz csökkent a potenciális veszteség kockázata. A munkaerő közös felhasználása (egymás kölcsönös képvisellete), valamint az információáramlás megkönnyítése szintén a racionalizáció egyik fontos eleme volt.³⁴ A jól kiépített információ, vezetési és szállítási struktúrával dolgozó cégeknek volt a legjobb rálátásuk arra, hogy adott felvevőpiacon melyik áru milyen minőségben és mennyiségben értékesíthető kedvező kondíciók mellett.

Egy adott térségben több üzleti szférában is beruháztak (például a cseh és a magyar területeken többek között a bányászatba és a textiliparba, az atlanti tér-

Angelika Westermann–Stefanie von Welsler. Matthiesen, Husum, 2011. 23–24. A sáfrányimportba az említettek kivül beszálltak még Augsburgból többek között a Welserek, a Rehlingerek, a Herwartok, valamint a Weis cég. *Peters, L. F.*: i. m. (30. jz.) 46–47.

³³ *Nutz, A.*: i. m. (12. jz.) 99.; *Maximilian Kalus*: Die innere Organisation des „Ungarischen Handels“ der Fugger und Thurzo. Interne Firmenkommunikation eines räumlich verteilten Unternehmens im 16. Jahrhundert. *Scripta Mercaturae* 40. (2006) 1. sz. 39. A két társaságtípus a tagok funkciója alapján nem választható el egymástól mereven. Lényegesebb eltérések mutatkoztak a tőkeakkumulációs eljárások, a piaci dominancia kivívásáért felhasznált eszközök, ill. az investíciós stratégia terén. Általánosan elterjedt felfogás szerint a vállalkozói társaságok létrejöttében más jellegű célrendszert is feltételezhetünk, mint a nagy múltú családi társaságoknál. A vállalkozói társulások eszerint általában egy adott üzleti feladatra jöttek létre és fennállásuk általában rövidebb volt. Ez az álláspont azonban nem alkalmazható minden társaságra, hiszen számos olyan cégről tudunk, amely nem családi alapon szerveződött, hanem a fent említett társulástípusként indult pályafutása, ugyanakkor több generáción keresztül fennállt, sőt több területen meghatározó piaci tényezővé vált.

³⁴ *Wolfgang von Stromer*: Organisation und Struktur deutscher Unternehmen in der Zeit bis zum Dreissigjährigen Krieg. *Tradition* 13. (1968) 33. A társulási formák kialakításában nagy szerepe volt annak a korábban már említett ténynek, hogy a délnémet cégek már a 15. században is jelentős beruházásokat hajtottak végre a német és a cseh térség bányászati üzletágában. Az ezüst- és rézkitermelés nagyfokú investíciós bázist követelt meg, így ebben a szférában nem érvényesülhettek a céhes viszonyok. Tekintettel a nagyfokú tőkekoncentrációra, a bányászati társaságok számára nem volt érvényben versenytildalom és egy vállalkozó több társulásban is részt vehetett, munkaerejét és tőkétjét tetszés szerint megoszthatta és részt vehetett a távolsági kereskedelemben is. *Westermann, E.*: i. m. (13. jz.) 241.

ségben a hajózásba, a fűszerkereskedelemben és a posztóiparba, Észak-Itáliában a sáfránykereskedelemben és a vászoniparba stb.), így pozícióikat hatékonyan tudták biztosítani a régióban.³⁵ A később részletezendő Verlag-rendszer segítségével könnyen alkalmazkodtak a keresleti oldal mozgásaihoz és befolyásolni is tudták az egyes térségekben jelentkező igényeket is (a mai értelemben vett marketing vagy spekuláció útján).³⁶ A „több lábbon állás” stratégiája természetesen nem zárta ki, hogy egy-egy térség jövedelmező árujának a forgalmazásában, sőt esetenként előállításában is monopolszerepre törekedjenek. Ilyen pozíciókat sikerült kiépítenie többek között a nürnbergieknek az itáliai és észak-spanyolországi sáfránykereskedelemben, a kelet-európai borostyán- és prémkereskedelemben, továbbá közel ilyen jelentős szerepet vívtak ki a középnémet térségből, illetve a csehországi bányákból kitermelt érc kereskedelmében.³⁷ A magyar réz exportjában azért nem tudtak erős pozíciókat kiépíteni, mivel ezen a területen a vetélytárs augsburgiaktól (kezdetben a Fugger–Thurzó konzorciumtól, majd az őket követő Manlich- és a Paller–Weis cégtől) szenvedtek vereséget. Utóbbiak közül főként a Fugger–Thurzó társulás vívott ki magának monopolhelyzetet.

A piaci viszonyokra adott reakció konkrét példaként említhető a délnémet tőkének a barhentkereskedelemben követett üzleti stratégiája. Részben a kolonizáció középtávú következményeként, egyre nagyobb kereslet jelentkezett a barhent iránt. Ennek köszönhetően új délnémet textilipari centrumok jöttek létre vagy a régi központok termelési struktúrája az új igényeknek megfelelően alakult át. Mindebben nagy szerepet játszott az augsburgi és kisebb részben a nürnbergi kereskedőházak investíciója. A délnémet társaságok beavatkozásának eredményeként ilyen barhenttermelő központtá vált többek között Augsburg, Ulm, Memmingen és Nördlingen.³⁸ Utóbbi városok kereskedői nemcsak a nyugati és a tengerentúli pia-

35 Összecseng ezzel a holland Maeijer megállapítása. A korai kapitalista társaságok kialakulása kapcsán azt hangsúlyozza, hogy míg a középkori társulások döntően kereskedelmi célokra jöttek létre, addig a modern üzleti formákat megalapozó társaságok kialakulását sokkal összetettebb célrendszer befolyásolta. *Josephus M. M. Maeijer*: Maatschap, vennootschap onder firma, commanditaire vennootschap. Tjeenk Willink, Zwolle, 1995. (C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Bijzondere overeenkomsten 5.) 5. A holland terminológia a *maatschap*, ill. a *vennootschap* kifejezésekkel jelöli a két társaságtípust.

36 *Stromer, W* v.: i. m. (5. jz.) 159.

37 *Michael Diefenbacher*: Handel im Wandel: Die Handels- und Wirtschaftsmetropole Nürnberg in der frühen Neuzeit (1550–1630). In: Stadt und Handel. Hrsg. Bernhard Kirchgässner. Thorbecke, Sigmaringen, 1995. (Veröffentlichungen des südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung II/2/22.) 67. A szerző a magyarországi rézexportot is a nürnbergiek által – legalábbis részben – monopolizált kereskedelmi szféraként értékeli. Figyelembe véve az augsburgiaknak a térség rézkitermelésében és -kereskedelmében képviselt elsődleges szerepét, nem érthetünk egyet megállapításával. A Welserek nürnbergi ága elsősorban a thüringiai és a szászországi kitermelésben volt érdekelt. A 15. század végétől a 17. század első éveiig, három generáción át töltötték be ezeknek a térségeknek a bányászati üzletében kiemelkedő szerepét. *Westermann, E.*: i. m. (13. jz.) 240–241.

38 *Christel Warnemünde*: Augsburger Handel in den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts und dem beginnenden 17. Jahrhundert. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg i. B., Freiburg, 1956. 170. A Welsereknek is jelentős

cokra szállítottak, hanem keleti irányban is jelentős haszonnal tudták értékesíteni az előállított árut. A közép-európai térségben még a század második felében is emelkedett a barhent ára.³⁹ Közvetve a délnémet szövőipari központok piaci pozícióihoz is szolgál információval a Habsburg-kormányzat 1523-as ausztriai vámügyi rendelete, melyben tételesen felsorolták, hogy milyen áruk után mennyi vámot kell fizetni Bécsben. Az azonosítható elnevezések között legalább 19 olyan szövetszövetfajtát találunk, amely az említett délnémet központok egyikéről kapta a nevét.⁴⁰

A dunai útvonal térségében az augsburgi Österreicherek tevékenysége volt a legjelentősebb. Az általuk forgalmazott barhentnek az osztrák és a magyar területek voltak a legnagyobb felvevőpiacai.⁴¹ Ebbe a régiókon átívelő kereskedelembe enged betekintést egy 1551-es alsó-ausztriai kamarai irat, mely szerint Sebald Kraus bécsi polgár Georg Österreicher és rokonai, azaz az Österreicher cég megbízásából szállított bársonyt a linzi vámon keresztül.⁴² Amint azt később látni fogjuk, Kraus nemcsak eseti megbízást teljesített, hanem az Österreicherek bécsi faktora volt a keleti irányú textilkereskedelemben. A több gazdasági szférát érintő működésre találunk példát az Österreicherek további tevékenységében. A cég jelentős hitelügyleteket is bonyolított a térségben. A kölcsönöket elsősorban olyan mészáros-marhakereskedőknek folyósították, akiknek alacsony volt a tőkeállományuk a magyar piacon történő beszerzésekhez. Az Österreicherek tehát több szinten is biztosították magukat a dunai térségben.

Kimutatható, hogy a délnémet kereskedőházak ebben az időszakban egyre nagyobb figyelmet szenteltek a keleti irányú kereskedelemnek. Mindez részben arra is visszavezethető, hogy reagáltak a térségben jelentkező kedvező értékesítési lehetőségekre. Hangsúlyozandó, hogy nemcsak a szállítást és az értékesítést koordinálták, hanem egyben megszervezték a forgalmazni kívánt termék előállítását is. Mindemellett a délnémet vállalkozók az angol és a németalföldi posztókereskedelem közvetítőiként is tevékenykedtek a közép-európai térségben.

A textilipari termékeknek a Nyugat- és Közép-Európát behálózó mozgása, másként az árupályák jól szemléltetik a kontinentális távolsági kereskedelem

profitot termelt a barhentkereskedelem. Faktoraik Velencében vásárolták fel a gyapjút, amit utána leginkább Ulmba és Nördlingenbe szállítottak feldolgozásra. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 43.

39 *Warnemünde, C.*: i. m. (38. jz.) 172.

40 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA), Niederösterreichische Herrschaftsakten W61/c/48/A f. 383v–384v.

41 Elsősorban Augsburgban, Ulmban, Kemptenben és Memmingenben vásárolták föl az árut, tehát a Welserekhez képest egy fázissal később, a késztermék felvásárlásánál kapcsolódtak be a barhentkereskedelem folyamatába, de azért biztosítékképpen kapcsolatot tartottak fenn cremonai és luccai gyapjúkereskedőkkel is. A korábban említett összetett vállalkozói stratégiára utal, hogy az Österreicherek is többféle árucsoporttal kerestek egyazon irányban. Így nemcsak barhentet szállítottak a Magyar Királyságba, hanem kisebb mennyiségben nürnbergi és steyri fémárut is. *Warnemünde, C.*: i. m. (38. jz.) 138–140.

42 Kraus 1,25 mázsa bársonyt szállított, viszont csak egy mázsát vallott be a vámon, ezért készült az ügyről feljegyzés. ÖStA FHKA Alte Hofkammer (= AHK), Niederösterreichische Kammer (= NÖK), Protokolle 024 Expedit (= E) Registratur (= R) 1551. f. 50v.

komplex felépítését. Az ilyen – több régiót átfogó – rendszer egyik evidens feltétele volt, hogy a nyersanyagot és/vagy a készterméket előállító piaci szereplő és a felvevőpiac között nem volt közvetlen kapcsolat. Még fontosabb feltétel, hogy a különböző régiókban tevékenykedő kereskedőtársaságok stratégiája találkozott egymással és az aktuális érdekek mentén összehangolhatók voltak. Valójában a társasági stratégiák kapcsolódási pontjai hozták létre azt az üzleti hálózatot, amely szükséges volt az áruk forgalmazásához. Az árupályák ezen kapcsolódási pontok mentén, a forgalomban részt vevő kereskedői csoportok számától függően kisebb szakaszokra oszthatók. Ebből a szempontból jól követhető az angol és a németalföldi posztó útja a Magyar Királyságig. Az angol és/vagy németalföldi, a délnémet, az osztrák (főként bécsi) és végül a magyarországi kereskedők stratégiájának összehangolását állíthatjuk az áru mozgása mögé. Az áruforgalomnak tehát három-négy szakaszát különíthetjük el, hangsúlyozva, hogy az egész folyamatban központi jelentősége volt a délnémet vállalkozók koordináló szerepének.⁴³

A vizsgált útvonal egy szegmenséről ad metszetet az augsburgi III. Leonhard Weis cégének egyik ügye. Az alsó-ausztriai kamarai iratok szerint a Weis cég embereit 1550-ben a linzi vámnál tartóztatták fel. Négy hordó barhentot és egyéb szövött árut szállítottak keleti irányba.⁴⁴ Weis tehát az osztrák területeken is igyekezett kezében tartani a textiláru forgalmazását. Figyelemre méltó, hogy nemcsak a Paller–Weis konzorciumot megalakító III. Leonhard Weisnek voltak keleti érdekeltiségei, hanem már apjának, II. Leonhardnak is. Utóbbi többek között posztóval (is) kereskedett. Erre utal, hogy az augsburgi Jörg Ott posztókereskedő könyvelésében megtaláljuk Leonhard Weis nevét. Ott az 1530-as évek elején tartozott Weisnek, s az adósság fejében londoni posztót adott át hitelezőjének.⁴⁵ Bár a fenti linzi ügy kapcsán nem említik a szövetek eredetét, nincs okunk kételkedni abban, hogy az apja kapcsolatrendszerét megöröklő III. Leonhard is szállított angol posztót a közép-európai térségbe. A pozsonyi forrásokból tudjuk, hogy Weisnek volt Bécsben képviselője, illetve hogy kapcsolatban volt pozsonyi és nagyszombati kereskedőkkel. Az augsburgi kereskedő-vállalkozó bizonyos esetekben tehát maga felügyelte az áru útját Bécsig, s Bécsen túl a nyugat-magyarországi térségig saját faktórral dolgozott.

Itt érdemes megjegyezni, hogy a gyakorlati működési mechanizmust vizsgálva az áruk mozgásáról, a hitelszférán belüli tőkeforgalomról viszonylag részletes

43 Az egyes szakaszok elméleti síkon történő elválasztására több lehetőség adódik, attól függően, hogy a német és az osztrák területeket egyetlen nagy etapnak tekintjük, vagy a keleti irányú textilkereskedelem elosztó-központja, Regensburg és Bécs között új szakaszt állítunk fel. Bizonyos konkrét esetekben felmerülhet, hogy az osztrákokkal egyáltalán kell-e állandó részvevőként számolni, hiszen gyakran előfordult, hogy a délnémet társaságok nem engedték ki kezükből az árut, s nem vették igénybe a bécsiek közvetítését. Interkontinentális útvonal hasonló szakaszolásához: *Ritter; W.*: i. m. (9. jz.) 4.

44 A történet egy mellékszála, hogy Weis emberei megpróbálták elkerülni a linzi harmincadot, s csempészés miatt tartóztatták fel őket és róttak ki a cégre két hónappal később büntetést. ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 022 E. 1550. f. 110v–111r, 131v, 197v.

45 A kapcsolati hálózathoz említhető, hogy Ott partnerei között szerepel Mathias Manlich is. StA Abg. KuHI. Literalien 3. (Schuldbuch des Geschlachtgewanders Jerg Ott 1506–1536) f. 64v–65r.

információkkal rendelkezünk. A pénzforgalomról ehhez képest sokkal bizonytalanabbak az információink. Nagyon kevés adattal rendelkezünk arról, hogyan működött az árukereskedelem és a hitelszféra „mögé rendelhető” elszámolási mechanizmus. Másképp, a fizikai értelemben vett tényleges fizetőeszköz jóval ritkábban jelenik meg a forrásokban, így a kutatók számára ez a szegmens sokszor rejtve marad.

A továbbiakban még arra a kérdéskörre térek ki, hogy hogyan alakult a század második felében a vállalkozói társaságok sorsa. A 16. század első felére jellemző konjunkturális folyamat a század ötvenes–hatvanas éveiben megtorpant, majd a század második felére kibontakozó általános gazdasági krízis átalakította a teljes struktúrát és ezen keresztül meghatározó módon hatott a német vállalkozói társaságok további működésére. Az 1560-as évektől jelentős súlypontmódosulás ment végbe a délnémet kereskedők tevékenységében. Az 1550-es években bekövetkező spanyol és francia államcsődök, később Antwerpennek a háborús események miatti 1576-os kiesése komoly mértékben meggyengítették a délnémet kereskedőtöke pozícióit. Korábban említettem, hogy 1522 és 1532 között a Welserek csak a spanyol koronának 23 alkalommal nyújtottak kölcsönt, ebből 14 esetben a Fuggerekkal közösen biztosították a hitelt. Ezek összesítve több mint 2,5 millió guldent tettek ki.⁴⁶ A Fuggerek és a Welserek mögötti második vonal cégei is jelentős összegeket hiteleztek a nyugat-európai udvaroknak.

A 16. századi fejlődési folyamat megtorpanását jelentős részben a nyugati államcsődök okozták, s a teljes gazdasági rendszerre áttérjedő krízis súlyosan érintette többek között a nürnbergi és az augsburgi felső középréteg helyzetét is.⁴⁷ Ennek pregnáns bizonyítéka, hogy az elkövetkező évtizedekben 80 tekintélyes augsburgi kereskedőház ment tönkre. Már az 1570-es években bekövetkezett egy csődhullám, amelynek során nagy múltú társaságok voltak kénytelenek befejezni tevékenységüket, többek között a Manlichok és a velük szoros üzleti kapcsolatban lévő Neidhartok.⁴⁸ A 16. század legjelentősebb szereplői közül utolsóként 1614-ben a Welserek jelentettek csődöt.

A nyugati térségben elszenvedett tőkevesztéssel párosult az ottani piacok beszűkülése is, mivel az atlanti kereskedelemben ebben az időszakban egyre erő-

46 *Walter Großhaupt*: Die Welser als Bankiers der spanischen Krone. *Scripta Mercaturae* 21. (1987) 163.

47 A nürnbergi viszonyokról a város jelentősebb kereskedőit 1560-tól tömörítő társaság dokumentumai tájékoztatnak. *Stadtarchiv Nürnberg (= StA Nbg.) E8 Handelsvorstand nr. 573*. Érdekes és egyben igen nehéz feladat lenne azokat a rejtett gazdasági folyamatokat feltárni, amelyek az említett államcsődökhöz vezettek. Mindehhez az államszervezet mellett elemzés alá kellene vonni a gazdasági szereplők és az állam összefonódását is.

48 *Friedrich Blendinger*: Versuch einer Bestimmung der Mittelschicht in der Reichsstadt Augsburg vom Ende des 14. bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts. Kohlhammer, Stuttgart, 1972. (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe „B” 69.) 48. A nyugati befektetések bedőlése több százezer forintos veszteséget is okozhatott. Ismert olyan eset, amikor egy tekintélyes, bécsi kapcsolatokkal is rendelkező augsburgi kereskedőt fogságba vetettek, mivel a francia államcsődből eredő veszteségei miatt nem tudta rendezni közel 200 000 forintos adósságait. *Warnemünde, C.*: i. m. (38. jz.) 113.

teljesebben jelentkezett a nagyobb tőkeállománnyal dolgozó – ekkor elsősorban még inkább észak-németalföldi – konkurencia veszélye. Mindezzel párhuzamosan a délnémet tőke számára a Velencével fenntartott kapcsolat is veszített jelentőségéből.⁴⁹ Az itt vázolt folyamatok következtében a csődöt elkerülő nürnbergiek és augsburgiak, illetve általában véve a délnémet vállalkozók figyelme egyre nagyobb mértékben fordult a keleti irányok felé.⁵⁰

Az augsburgi kereskedőházak bukására talán a legszemléletesebb példát megint csak a Welserek nyújtják. A század közepén (1552–1553) Bartholomäus visszavonult a cég éléről, s azt fia, Christoph vitte tovább. Häberlein azon az állásponton van, hogy bár a Welserek által lebonyolított áruforgalom még ekkor is jelentős mértékűnek számított, azonban már ebben az időszakban megmutatkoztak a hanyatlás jelei.⁵¹ A spanyol államcsőd súlyosan érintette a Welsereket. A cég vezetése kivonult az ibériai üzletekből, s egyre erőteljesebben a közép- és kelet-európai térség felé fordult.⁵² Amint az 1614-es csőd mutatja, nem sikerült feltartóztatni a hanyatlási folyamatot.

A korszak meghatározó bankházának bukására számos magyarázat született, amelyekben az üzleti stratégiától a nehezen értelmezhető „véletlenek” vagy a családi belviszályok is helyet kaptak. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a cégnek már az 1580-as években is fizetési nehézségei voltak. A Fugger cég feljegyzései szerint 1588-ban már bizonytalannak tűnt a Welser-ház jövője. A cég pénzügyi helyzete a megelőző négy évben ingott meg először jelentős mértékben. A Welserek nemcsak a „nagyobb” államoknak hiteleztek. A század utolsó évtizedeiben a cég aktívájának mintegy harminc százalékát tették ki az állami hitelekkel szembe forduló kintlévőségek. A lengyel királytól a hesseni és a mainzi választón át Brabant tartományig számos állam tartozott a cégnek, egyenként több tízezer forintos összegekkel. A legnagyobb adós ekkoriban a császár volt 181 000 forinttal. További gondot okozott, hogy a céget ekkoriban irányító Christoph Welser nem tudott teljesen szakítani az ekkor már idejétmúlt családi jellegű struktúrával és átvállalta – az egyébként társult tagoknak számító – családtagok tartozásait. További hitelfelvétel sem menthette meg hosszú távon a céget, mert akkor még inkább ki lett volna szolgáltatva az 1570-es évektől egyre ingadozóbb pénz- és hitelpiac viszonyainak.⁵³

Összességében, mint ahogy Bartholomäus Welsert a század első felének emblemikus figurájaként értékeltük, úgy a Welser-ház sorsa is sok tekintetben visszatükrözi a korszakban lezajló folyamatokat. Gyors felemelkedésük kapcsán elég csak arra gondolni, hogy a Vöhlin–Welser-fúzió után szűk harminc éven belül a

49 A Velencével az érc- és fűszer-kereskedelemre alapozott kapcsolat valójában már a század első felében veszített jelentőségéből. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 45.

50 A század utolsó évtizedeiben főként a Welsereket és a Haugokat említhetjük, mint akik jelentős erőforrásokat csoportosítottak át a keleti kereskedelmi vonalakra. *Warnemünde, C.*: i. m. (38. jz.) 164.

51 *Häberlein, M.*: Fugger und Welser i. m. (16. jz.) 233–234.

52 *Reinhard Hildebrandt*: Der Niedergang der Augsburger Welser-Firma (1560–1614). In: *Die Welser* i. m. (13. jz.) 275.

53 *Hildebrandt, R.*: i. m. (52. jz.).

nagy összegű kölcsönök fejében megkapott császári koncesszióknak köszönhetően már a Tengerentúlon építenek ki üzleti hálózatot. A Welsér vállalati struktúra messzemenőig alkalmazkodott a 16. század első felének viszonyaihoz, végül bukásuk megmutatja, hogy ők sem függetleníthették magukat a világgazdaság mozgásaitól, illetve hogy a következő század már más követelményeket támasztott a kereskedelmi és a pénzvilág vezetőivel szemben.

A 16–17. századi csődhullámok magyarázatára felvetődhet még egy lehetőség. Nevezetesen az üzleti hálózat korabeli struktúráját is érdemes vizsgálni. Először is szem előtt kell tartanunk, hogy a nyugati államháztartási krízisek nem egyetlen hullámban mentek végbe, és nem egymástól független szakaszokat különíthetünk el. Jól példázza ezt a spanyol korona értékpapírjainak sorozatos leértékelése és a tartozásoknak az uralkodó részéről történő többszöri egyoldalú leírása. II. Fülöp 1557-ben és 1575-ben folyamodott ezekhez az eszközökhöz majd utódja, III. Fülöp az 1610-es években.⁵⁴ Tehát folyamatos, mintegy félszáz éven keresztül húzódnó krízisjelenségről beszélhetünk. Figyelemre méltó, hogy az első jelentősebb csődhullám a délnémet társaságok körében csak az 1570–1580-as években következik be, és a Welserek hanyatlási folyamata is „eltart” mintegy harminc évig. Mindennek egyik lehetséges magyarázatát az üzleti hálózatban középponti szerepet betöltő cégeknek az egymásra gyakorolt bonyolult hatásmechanizmusában kereshetjük. A hálózatelemzés megközelítése alapján a 17. század első felére kiforró átalakulási folyamatot az eredményezhette, hogy a 16. század második felében egyre több középponti pozíciót betöltő cég esett ki a hálózatból, s ezeknek a cégeknek a csődje a hitelállomány és a megbomlott üzleti kapcsolatrendszer miatt további ilyen középpontként értelmezhető céget rántott magával (lásd korábban a Manlichok és a Neidhartok kapcsolatát), s végül a folyamat elérte a legjelentősebb szereplőket, így a Welsereket is.

A 16. század fejlődési folyamatait összegezve, a század első felében egyértelműen a délnémet kereskedőtöke pozícióerősödése érzékelhető. Ennek a tendenciának a részeként elsősorban az augsburgi gazdaság és ezen belül főként a kereskedelmi és hitelszféra gyors konjunktúrája figyelhető meg. A kereskedő-vállalkozók számára ez a korszak a viszonylag gyors meggazdagodás időszaka volt. A század közepén a fejlődés lassulása, majd megtorpanás, végül a századforduló idején már visszaesés regisztrálható. Ehhez részben hozzájárult az is, hogy a korábban hatékonyan működő faktori rendszer már nem tudott eleget tenni az új követelményeknek, s ennek eredményeként a társaságok egyre nehezebben tudtak megbirkózni a különböző régiókban a helyi konkurenciával, illetve főként a nyugati és a nyugat-közép-európai térségben a holland és az angol vetélytársakkal. A 17. század első felére már számos nürnbergi és augsburgi kereskedőcsaládnál egyre jellemzőbb volt az a mentalitás, hogy a korábban felhalmozott vagyomból próbálták fenntar-

⁵⁴ Az 1570-es években már 14,6 millió dukátot tettek ki a korona fedezetlen tartozásai, ebből csak mintegy 5,5 milliót fedeztek a hosszú távú kötvények. *Mauricio Drelichman–Hans-Joachim Voth: The Sustainable Depts of Philip II. A Reconstruction of Castile's Fiscal Position, 1566–1596. The Journal of Economic History 70. (2010) 818–819.*

tani megszokott egzisztenciájukat. Tőlük eltérően azok tudtak eleget tenni a kor követelményeinek, akik továbbra is vállalkozásaik kiterjesztésén fáradoztak, s új súlypontok képzésével követték a piac változásait. Klasszikusan az Österreichereket szokták ilyen példaként emlegetni. A hozzájuk hasonló társaságok üzleti tevékenységében a bányászati befektetések és a növekvő arányú árucseré mellett a 17. század második harmadától kezdte visszanyerni jelentőségét az új alapokra helyezett hiteltevékenység is.⁵⁵

A faktori rendszer mint a történeti hálózat kutatás lehetséges tárgyköre

A bevezetőben kitértem annak jelentőségére, hogy az elméleti jellegű gazdaságtörténeti struktúrákat interakcióba kell hozni a vizsgált korszak gyakorlati eljárásaival. Erre kiváló lehetőség adódik az üzleti hálózatok vizsgálatával.⁵⁶ A faktori rendszer hálózatszintű elemzése során elsősorban komoly bizonytalansági tényezőként jelentkezik az elemezhető források korlátozott köre. Az információs bázis hiányosságait viszont előnyünkre is fordíthatjuk. Amennyiben egy faktor kereskedelmi tevékenységéről csak kevés adattal rendelkezünk, úgy a kutató mintegy rákényszerül arra, hogy az üzleti/vállalati hálózat adott szereplőjét más kontextusban is elemzés tárgyává tegye. A faktori hálózat kulcsszereplői, azaz maguk a faktorok – mint valóságos személyek – további hálózatoknak is a tagjai voltak. Nevezetesen beilleszthetők rokoni, lakóhelyi, hivatali vagy egyéb közösségi hálózatokba, amelyeket ugyancsak elemzés alá lehet és kell vonni. Ily módon nemcsak arra nyílik lehetőség, hogy a faktori hálózatot működtető üzleti kapcsolatokat vegyük szemügyre, hanem a faktori hálózatban látókörünkbe kerülő személyeken keresztül további hálózatok nyílnak meg előttünk, amelyeket a későbbiekben társadalomtörténeti, várostopográfiai, prozopográfiai stb. aspektusból vizsgálhatunk.⁵⁷ Egy ilyen komplex vizsgálat során az üzleti hálózatból kiindulva egy multimodális hálózati

55 *Warnemünde, C.*: i. m. (38. jz.) 216. Ehhez a fellendüléshez a magyarországi visszafoglaló háborúk adták a legfontosabb impulzust, a háború generálta általános konjunkturális folyamattal és a Habsburg állam megnövekedett hiteligényével.

56 A hálózat kutatás szerepéhez ebben a kontextusban (a teljesség igénye nélkül): *Dieter Bögenhold–Jörg Marschall*: *Netzwerkforschung zwischen Theorie und Methode. Zur Aktualität der Netzwerkmetapher vor dem Hintergrund aktueller interdisziplinärer Integrationsbemühungen von Soziologie, Ökonomik und Geschichtswissenschaften*. Tudományos előadás, elhangzott az „Ein neues Paradigma in den Sozialwissenschaften – Netzwerkanalyse und Netzwerktheorie” c. konferencián, J. W. Goethe Universität Frankfurt, 2007. szeptember 27–28. http://www.soz.uni-frankfurt.de/Netzwerktagung/Boegenhold_Marschall.pdf. (letöltés ideje 2012. jan. 7.) 3., 16.; *Mike Burkhardt*: *Der hansische Bergenhandel im Spätmittelalter. Handel – Kaufleute – Netzwerke*. Böhlau, Köln, 2009. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte 60.)

57 A városi elites csoportok hasonló jellegű elemzését publikálta Reinhard és kutatócsoportja. *Augsburg Eliten*: i. m. (23. jz.) A jelentősebb nürnbergi cégek üzleti hálózatához újabban: *Peters, L. F.*: i. m. (30. jz.) A közelmúltban általánosan megfigyelhető, hogy a hagyományosan a gazdaságtörténet körébe sorolt források felé új aspektusú vizsgálatokkal fordulnak kutatók. A két leggyakoribb „újszerű” megközelítés a világgazdasági rendszer kialakulásának kérdése, valamint az üzleti kommunikáció. A vállalkozások általános szerkezeti felépítése még továbbra is a kevésbé kutatott témák közé tartozik. *Kalus, M.*: i. m. (33. jz.) 37–38.

struktúra építhető fel, amelyben a különböző hálózati szintek közötti kapcsolódási pontokat az üzleti hálózatban tevékenykedő faktorok jelentik. Egy több hálózati szinten végrehajtandó jövőbeni elemzés azonban szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, itt elsősorban a faktori hálózat vizsgálatára koncentrálok, néhány olyan személyt kiemelve, akik jelentős szerepet játszottak a korszak közép-európai üzleti hálózatában.⁵⁸

A 16. századi vállalkozói társaságok gyakorlati mechanizmusát vizsgálva az üzleti siker két fontos előfeltételét emelhetjük ki: a széles körű tevékenységi területet, valamint a jól szervezett vállalati struktúrát. A szinte egész Európát át-fogó hálózatuk lehetővé tette, hogy ezek a társaságok rajta tartsák figyelmüket a távolsági kereskedelem fontosabb csomópontjain. A délnémet társaságok képviselői rendszere abban különbözött az itáliaiak által használt szisztémától, hogy míg utóbbiak minden fontosabb ponton fiálékat alapítottak, addig a németek a faktori rendszert részesítették előnyben.⁵⁹ Mindez racionalizálásként értékelhető, mivel a cég érdekeit a nagy önállósággal rendelkező faktorok, illetve az alattuk elhelyezkedő ágensi hálózat gazdaságosabban tudta képviselni, mint az ehhez képest merevebb személyzeti kerettel működő fiálék. A délnémet kereskedőházak rugalmasan kezelték a személyzet kérdését, s a hangsúlyt a jó képességű szakemberek folyamatos cseréjére helyezték. Többek között ennek is volt köszönhető, hogy előnyre tettek szert a statikusabb keretek között dolgozó itáliai és még inkább francia vetélytársaikkal szemben.⁶⁰

A faktori rendszer a fontosabb csomópontokra illeszkedett. Ilyen megközelítésből egy horizontálisan jól körvonalazódó struktúra bontakozik ki, amely a kortársak számára magától értetődő módon útvonalak és faktorátusok hálózataként manifesztálódott. Az Augsburgi Városi Levéltár anyagai között található egy forrás, amely kiváló adalékként szolgál a faktori hálózathoz. Egy nem különösebben jelentős kereskedő, Cristof Eisenpichler részletes útleírásáról van szó 1549–1550-ből. Eisenpichler a Lyon–Lisszabon útvonalat mintegy tíz hónap alatt tette meg, s üzleti útjának állomásai jól illeszkednek a délnémet kereskedőházak által kiépített faktorátusok hálózatára. A forrásban szereplő útvonal főbb pontjai: Lyon–Montpellier–Barcelona–Zaragoza–Valladolid–Lisszabon.⁶¹

58 A bécsi kereskedőknek több hálózati szinten elfoglalt pozícióit egy szerkesztés alatt lévő munkában elemzem.

59 *Stromer, W. v.*: i. m. (5. jz.) 155. A korábban a kor egyik emblematikus figurájaként említett Anton Fugger már tevékenysége elején is nagy figyelmet szentelt a megfelelő hálózat kiépítésének. Fiatalon bejárta a fontosabb Fugger-alközpontokat Velencétől Nürnbergben és Breslaun át Budáig. Elsőként Budán próbálta ki magát egy önálló faktorátus vezetésében, 1517-től pedig rövid ideig a római Fugger-központot irányította. *Häberlein, M.*: Die Fugger i. m. (2. jz.) 70.

60 *Stromer, W. v.*: i. m. (5. jz.) 156.

61 Eisenpichler részletesen ír arról, hogy az állomásokon a személyzet mivel látta el őt. A lisszaboni német kereskedelmi lerakathoz szolgál adalékként, hogy Eisenpichler az ottani német kegyes társulat kápolnájának 800 tallért adományozott. Míg a templom(ok) fenntartása magától értetődő, az már inkább figyelemre méltó, hogy az itteni személyzet számára még testvérületet is fenntartottak. StA Abg. KuH (217) I. Literalien 13b 13b, Rechnungsbuch des Christoph Eyssenpichler 1549. f. 1v, 2r, 3v, 8r–v.

Fontos szem előtt tartanunk, hogy a vizsgált hálózat nemcsak horizontális, hanem vertikális értelemben is tagolt volt. A faktorátusok alá-fölérendeltsége, maradván a délfrancia és az ibériai térségnél, jól szemléltethető a Welserek által létrehozott képviselőkön keresztül.⁶² A zaragozai és a valenciai Welsler-faktorátus kezdetben a lyoni alközpontnak volt alárendelve. Megerősödésük után kikerültek Lyon alól, s önálló faktorátusként kezdtek működni. A spanyol uralkodói udvarban is létrehozta egy képviselőt, s a királyság területén az elkövetkezendő években felállított faktorátusok (Sevilla, Valladolid, Barcelona, Lérida, Leon, Burgos) kezdetben az alá tartoztak. Ezek közül az első három hamar önállósodott, s Madrid helyett közvetlenül az augsburgi központnak rendelték alá őket.⁶³

A faktori rendszer nagymértékben kibővítette a cégek tevékenységi területét, mivel a tulajdonosok egy időben nem tarthatták kezükben több régió ügyeit. A faktorok akár több térségben is képviselhetők a társaság érdekeit, ebből kifolyólag nagyfokú önállósággal rendelkeztek.⁶⁴ A rendszer előnye főként a gyors döntéshozatali mechanizmusban rejlett. Megvoltak azonban a veszélyei is, hiszen sok múlott a széles döntési jogkörrel felruházott faktorok képességén és megbízhatóságán. Mindemellett nagy jelentősége volt a hálózat sűrűségének. Példaként említhető a döntően nürnbergiek által uralt dél-európai központú sáfránykereskedelem. Számos nürnbergi cég működött együtt a spanyol és itáliai kikötőkbe érkező sáfrányszállítmányok továbbításában. A más területen egyébként konkurens cégek kartellszerű kooperálása többek között hatékony árszabályozást eredményezett, ezzel a további (leginkább augsburgi) versenytársakkal szemben próbáltak előnyre szert tenni. A nürnbergi társaságok közötti egyezség csak ritkán terjedt ki arra, hogy a szövetkezett cégek mennyi sáfrányt vásárolhatnak fel. Állandó kvóták hiányában az egyes cégek által vásárolt mennyiség nagymértékben függött attól, hogy egy adott cégnek hány faktora dolgozott a térségben, azaz milyen sűrű hálózatot tudott ráépíteni a sáfrányimportra. A Tucher-ház akkori feje, Gabriel Tucher 1547-ben azt az utasítást adta ki, hogy Alcañizban (Zaragoza és a tengerpart között félúton) is fogadjanak fel egy személyt, mivel eddig csak egy faktoruk dolgozott ezen a vidéken, szemben más nürnbergi cégekkel, akiknek három-négy faktoruk is tevékenykedett ott.⁶⁵

A kontinens rendkívül komplex üzleti hálózatán belül tehát a cégek maguk is számos kisebb hálózatot alkottak. Ezek a legkevésbé sem vizsgálhatók elszigetelt egységekként. A cégek közötti kapcsolódási pontokon keresztül a globális hálózat részeivé váltak. Korábban már számos ilyen kapcsolatra láttunk példát (a Paller-

62 Bár a későbbiekben elsősorban a délnémet társaságoknak a bécsi alközpontjaival és az onnan koordinált kapcsolati hálózattal fogok foglalkozni, a faktori rendszer bemutatásánál itt mégis azért esett a választás a fenti térségre, mert ezeken a területeken jobban érzékelhető a faktorátusok vertikális tagolódása, továbbá – a bővebb információs bázisnak köszönhetően – a Welsler üzleti építkezés kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy folyamatában mutassam be a vállalati hálózat térbeli kialakítását.

63 *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 49.

64 *Nutz, A.*: i. m. (12. jz.) 99.

65 *Peters, L. F.*: i. m. (30. jz.) 53.

Herbst és Paller–Weis társulások, a Manlich–Imhoff–Tucher kapcsolatok stb.). A cégek közötti kapcsolatok nem csak üzleti együttműködésekben vagy érdekellentétben keresztül mutathatók ki. A faktori rendszer működési mechanizmusából eredően gyakran maguk a faktorok jelentették a kapcsolódási pontokat.

A délnémet tőke itáliai pozíciói kiváló betekintést nyújtanak a rendszer sajátosságaihoz. A Fuggerek Genovában tevékenykedő faktora, Christoph Furtenbach elsősorban a spanyol ezüst behozataláért és továbbításáért volt felelős. Furtenbach azonban nem csak a Fuggereknek dolgozott. Kapcsolatban állt más jelentős augsburgi családokkal is, így többek között a keleti piacokra koncentrázó Österreicherrel, akik főként rezeset szállítottak a ligur városba, illetve gyapjút és sáfrányt exportáltak onnan.⁶⁶ Az itáliai selyemárunknak az osztrák és a magyar területek képezték az egyik legfontosabb felvevőpiacát.⁶⁷

A délnémet kereskedő-vállalkozók a délkeleti irányban, azaz a magyar és azon keresztül az erdélyi és a balkáni térséggel kiépített kapcsolati hálózatot Bécsből koordinálták.⁶⁸ A város árumegállító jogának 1515-ös részleges visszavonása után a délnémet polgárok számára lényegesen könnyebb lett a magyarországi kereskedelem szereplőivel közvetlen kontaktust felvenni. A Fuggerek és a Welserek mellett szinte az összes nagy kereskedőháznak volt itt faktora, hogy csak a legjelentősebbeket említsem, a Paumgartner-, a Neidhart-, a Herwart-ház, továbbá az ugyancsak egész Európára kiterjedő kapcsolati hálózatot fenntartó Haug–Langenauer–Link társaság is kiemelt képviselőt tartott fenn Bécsben. Kimutatható még a Manlich, a Weis és az Österreicher cég, valamint a nürnbergi második rendhez tartozó és kiterjedt keleti kapcsolatrendszerrel bíró Seldner és Flück család is. A szintén jelentős kereskedelmi volument képviselő nürnbergi Lang–Göswein–Rotenburger társaság keleti irányban a cég meghatározó személyisége, Lorenz Lang, illetve kisebb részben a Gösweinek bécsi pozícióira épített.⁶⁹

Érdemes röviden kitérnünk a Herwart társaság azon ügyeire, amelyeket Bécsből bonyolítottak. A patrícus Herwartok jelentős kereskedelmi tevékenységet folytattak és rokonságban voltak a Welserekkel. A Herwartok hálózatán belül Bécsnek kiemelt szerepe volt. Amint azt látni fogjuk, a városban működő képviselőink északi, valamint észak- és délkeleti irányban is több alhálózatot koordinált,

66 *Hermann Kellenbenz*: Wirtschaftsleben der Blütezeit. In: *Geschichte der Stadt Augsburg* i. m. (16. jz.) 274. Hasonló gyakorlathoz tudósít Jakob Krapffler augsburgi polgárnak az augsburgi kereskedőcéhhez intézett kérelme. Krapffler ebben leírja, hogy több éven át dolgozott Bartholomäus Welsernek, ugyanakkor nyolc évig a Haug kereskedőház faktoraként is tevékenykedett. Krapffler folyamodványában azt kéri, hogy alkalmazza őt a céh. Korábbi főnökei, Welser és Anton Haug ajánlást írt ez ügyben. *StA Abg. KuH Akten fasc. X. nr. 31.*

67 *Warnemünde, C.*: i. m. (38. jz.) 139.

68 A balkáni térség üzleti hálózatát újabban Molnár Antal vizsgálta a raguzai *casaták* tevékenységén keresztül. *Molnár A.*: i. m. (6. jz.) 33–38. A magyar területekkel fenntartott üzleti kapcsolatokban az 1560-as évektől egyre nagyobb vetélytársként jelentkeztek (vagy inkább tértek vissza) az itáliaiak. *Peters, L. F.*: i. m. (30. jz.) 173.

69 A nürnbergiek keleti irányú hálózatához legújabbban: *Tózsá-Rigó Attila*: Die Rolle des Donauhandels im Nürnberger Wirtschaftsleben. Beziehungen zwischen den Wirtschaftseliten Pressburgs und Nürnbergs im 16. Jahrhundert. *Jahrbuch für fränkische Landesforschung* 69. (2009) 95–120.

rendkívül összetett kapcsolatrendszerrel, továbbá az osztrák Habsburgok központi szerveivel is innen tartották a kapcsolatot. A kamarai iratokban már az 1530-as évek végén feltűnik a társaság Wolfgang Kremer nevű, a térségben jelentős személyiségként számon tartott faktora, aki 1539-ben a nem sokkal korábban elhunyt Hans Herwart gyermekeit képviselte egy tartozási ügyben.⁷⁰ Kremer 1541-ben a Herwartok egy jelentős ezüstvásárlási ügyletében is közreműködött (az áru értéke a forrásból nem egyértelmű: nagy valószínűséggel 15 000 forint).⁷¹ A három évvel későbbi bejegyzések szerint a kamara már 61 000 forinttal tartozott az augsburgi cégnek, ami vitathatatlanul jelzi a társaság komoly gazdasági potenciálját a térségben.⁷² Az 1545-ös iratokból kiderül, hogy a Herwartok egy Hans Rot (Rott) nevű ulmi polgárral társultak, akivel közös érdekeltségeik voltak Kuttensbergben és Joachimsthalban.⁷³ A nemesércek mellett a Herwartok kereskedtek többek között szövetekkel, sóval, salétrommal és fával is.⁷⁴ Több 1546-os bejegyzés utal arra, hogy a Herwartok tiroli ezüsttel is foglalkoztak, s ez itteni üzletben olyan további „nagy nevekkel” társultak, mint a Fuggerek, a Paumgartnerek vagy a Neidhartok.⁷⁵

Korábban Furtenbach és Krapffer esete megmutatta, hogy a jelentősebb faktorok több cégnek is dolgoztak. Mindemellett saját üzleteket is bonyolítottak, végül gyakran előfordult, hogy – szakmai tapasztalatukra alapozva – a kamara is alkalmazta őket. Wolfgang Kremer szerteágazó önálló tevékenységére számos ügylet szolgál példaként. A kamarának tett korábbi szolgálatai fejében 1539-ben engedélyezték neki, hogy 13 mázsa magyar viaszt vámmentesen szállíthasson Bécsbe.⁷⁶ Egy évvel később – „figyelembe véve alattvalói szolgálatakat” – Konrad Herbsttel közösen engedélyt kapott egy dreiling magyar bor vámmentes kivitelére.⁷⁷ Kremer saját nevében 1542-ben járt el Pozsonyban, egy morva származású család, a Schumanok tartoztak neki.⁷⁸ Az 1543–1544-es kamarai dokumentumok szerint a Cseh Kamara is tartozott a Herwart-faktornak.⁷⁹ 1547-ben pedig a bécsi sókamaránál járt el, saját sószállítmánya ügyében.⁸⁰

A következő két évben Kremer már újra a Herwartok faktoraként tűnik fel. Az iratok tanúsága szerint 1548-ban és 1549-ben folyamatosan tárgyalt a kamarával

70 ÖStA FHK A Niederösterreichische Gedenkbücher (= NÖ GdB) W. Nr. 48. 1539. f. 86r–87r.

71 ÖStA FHK A Hoffinanz-Protokolle (= HP) W. Nr. 190. 1541. f. 13v, 15r és 57r.

72 ÖStA FHK A HP W. Nr. 193. R. 1544. f. 24r.

73 ÖStA FHK A HP W. Nr. 194. E. 1545. f. 123r, 174v.

74 ÖStA FHK A HP W. Nr. 199. E. 1548. f. 72v, 74r.

75 Uo. f. 106r. A kamarai iratoknak a fenti vizsgálati szempont alapján végzett feldolgozása jelenleg az 1550-es évek első feléig terjed, a kutatás előrehaladtával remélhetőleg további információkat nyerünk a délnémet kereskedők itteni tevékenységére.

76 ÖStA FHK A NÖ GdB W. Nr. 48. 1539. f. 262v.

77 ÖStA FHK A NÖ GdB W. Nr. 51. 1540. f. 160r.

78 Archív mesta Bratislavy (Pozsony; = AMB), Magistrát mesta Bratislavy (= MmB), Verbotbuch (= VB) f. 24r. Kremer 1546-ban a pozsonyi Caspar Rudolffal szemben lép fel. AMB MmB VB f. 42r. Utóbbi partnerei között Kremer mellett találunk még prosnitzi, bresloui és itáliai kereskedőt is.

79 ÖStA FHK A HP W. Nr. 191. E. 1543. f. 153r.

80 ÖStA FHK A HP W. Nr. 197. E. 1547. f. 4r.

egy salétromszállítási ügyben. A salétromot a Herwartok szállították Sziléziából és Morvaországból Bécsbe és Besztercebányára. Ennek kapcsán 1549-ben Bécsből utasították a Körmöci Kamarát, hogy fizessen ki a Herwart-faktornak 25 400 forintot. Témánk szempontjából az ügy figyelemre méltó mellékszála, hogy a kifizetést abból a mintegy 28 000 forintból eszközölték, amelyet az a Manlich társaság fizetett be a kamarának, amely a besztercebányai rézüzletet vette át a Fuggerektől.⁸¹ Egy 1550-es bejegyzés szerint a kamara már 1546-tól folyamatosan vásárolt salétromot a Herwartoktól. Az iratok szerint minden esetben az utóbbiak bécsi faktora, Kremer koordinálta a szállítást és ő tárgyalt a bécsi, valamint a prágai szervekkel is. A fenti ügyekből látható tehát, hogy a Herwartok bécsi alközpontjából több földrajzi irányban számos árucsoportot, hitelügyletet magában foglaló alhálózatot koordináltak.

Kremer mellett számos olyan személy említhető még, akik a délnémet vállalkozó társaságok faktoraiként a kelet-közép-európai üzleti hálózat kulcsfigurái voltak. A legismertebb talán a Fuggerek nagy befolyású embere, Hans Dernschwam, akinek szerteágazó tevékenységéről több feldolgozás látott már napvilágot.⁸² A jó szakirodalmi lefedettség miatt itt nem térnék ki részletesen Dernschwam személyére. Az eddig kevésbé ismert bécsi faktorok tevékenysége viszont további jelentős információkkal szolgál a hálózat megismeréséhez. A korábbiakban az Österreicher-ház kapcsán már említettem Sebald Kraust. Amikor Kraus 1551-ben feltűnik a linzi vámnál, a kamarai irat már azt sejteti, hogy nemcsak eseti megbízásról volt szó, hanem tartósan az Österreicherek szolgálatában állhatott. Ezt megerősíti, hogy 1552-ben Pozsonyban járt el egy tartozási ügyben Georg Österreicher nevében. Österreicher adósa egy kiterjedt kapcsolatrendszerrel bíró pozsonyi vállalkozó, Mathes Rott volt.⁸³ Kraus a következő évben saját kintlévősége ügyében is fellépett Rott-tal szemben. Vele egy időben három másik bécsi polgár is tiltást jelentett be Rott vagyonára. Témánk szempontjából még további jelentőséggel bír, hogy Kraus ebben az ügyben egy másik bécsi polgár, Hieronimus an (von) der Au zu Wien képviselte.

Hieronimus an der Au működési köre leginkább a korábban már említett genovai Fugger-faktor, Furtenbach tevékenységéhez hasonlítható. A bécsi először 1553-ban tűnik föl a pozsonyi Tiltáskönyvben. Ebben az évben két augsburgi és két bécsi polgár követelését jegyeztette be a fent említett Rott-tal szemben.⁸⁴ Figye-

81 ÖStA FHKA HP W. Nr. 201. E. 1549. f. 38v.; ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 022 E. 1550. 135r.

82 A teljesség igénye nélkül: *Hans Dernschwam*: Erdély. Besztercebánya.; Törökországi útinapló. Szerk. Tardy Lajos. Európa, Bp., 1984. Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Hrsg. Franz Hans Babinger. Duncker & Humblot, Berlin, 1986.; Die Bibliothek Dernschwam. Bücherinventar eines Humanisten in Ungarn. Szerk. Berlász Jenő. JATEPress, Szeged, 1984.

83 AMB MmB VB 75v. Rott vagyonára 1552–1557 között 42 alkalommal jegyeztettek be követelést. A fent említett esetben Krausszal – azaz Österreicherrel – közel egy időben három másik augsburgi, négy bécsi, két nürnbergi és egy steyri kereskedő jelentette be követelését Rott-tal szemben. Uo. f. 74v–76v.

84 Uo. f. 96r.

lemre méltó, hogy a két ausgburgi a Paller–Herbst konzorcium alapítói, Wolfgang Paller és Konrad Herbst voltak. Saját végrendelete tanúsága szerint Hieronimus an der Au jó viszonyban volt Augsburg polgármesterével, a jelentős magyarországi érdekeltségekkel bíró Wolfgang Pallerral. A bécsi faktor utolsó rendelkezésében egy 95 dukát súlyú aranyláncot hagyott ausgburgi megbízójára.⁸⁵ An der Au aktív kapcsolatot tartott fenn a pozsonyiakkal és gyakran működött közre képviselőként más délnémet kereskedők magyarországi ügyeiben is. A forrásokból nem állapítható meg egyértelműen, hogy elsődlegesen melyik társaság faktoraként működött. Valójában a Furtenbachhoz és Hieronimus an der Auhoz hasonló személyek tevékenységi köre inkább azt példázza, hogy sok esetben nem is emelhető ki egyetlen cég, amelynek kizárólagos alkalmazásában álltak volna a vizsgált faktorok. Utóbbiak üzleti stratégiájában minden bizonnyal nagy szerepe volt annak, hogy egyszerre több cég ügyeiben is közreműködtek. An der Au – Kremerhez és Kraushoz hasonlóan – saját kereskedelmi és hitelügyleteket is bonyolított. A pozsonyi politikai és vagyoni elit egyik tekintélyes tagjával, Valt Preusszal szemben 1556-ban jelentett be saját nevében követelést.⁸⁶

Hasonló szerepben kerül látóköriünkbe Mert Römer bécsi polgár, aki 1556-ban három alkalommal jelenik meg képviselőként az említett pozsonyi forrásban. Römert egy Rottisch nevű ausgburgi kereskedő faktoraként jelölték meg. Utóbbi üzleti kapacitásához szolgál adalékként, hogy a bécsi faktor által bejelentett kintlévősége a legnagyobb összegű követelés a Tiltáskönyvben (3200 forint). A tiltást Rottisch nevében Römer 1556-ban a neves budai, majd bécsi kereskedővel, Bornemisza Tamással és annak kölni származású vejével, Gerhard (Erhart) Melemmel szemben jelentette be, majd még ugyanebben az évben megújította a követelést.⁸⁷ Römer önállóan két esetben lépett fel Pozsonyban 150–175 forint körüli kintlévőségei ügyében.

A fent említett Rottisch származása kérdéses, kiterjedt tevékenysége és kapcsolati hálózata miatt érdemes őt is közelebbről vizsgálni. A kamarai iratokban 1549–1551 között többször is előfordul egy Rottisch nevű kereskedő, akit az említett pozsonyi forrás információitól eltérően ulmi polgárként jelölnek meg. Az első esetben egy közelebbről nem tisztázott hitelügyletben többek között egy Schobinger nevű személlyel működött együtt.⁸⁸ A pozsonyi Tiltáskönyvben a Sankt Gallen-i Bartholome és Josef Schobinger számos ügyben szerepel, általában nürnbergi, ausgburgi, és osztrák kereskedőkkel együtt. Az Alsó-ausztriai Kamara dokumentumai szerint 1550 júliusától a következő év nyaráig húzódott egy ügy Pálcán Péter egykori budai bíró és Rot ulmi polgár faktora között („Cristof Link der Rott von Ulm factor”), amelyben Rot faktora 300 forinttal tartozott Pálcánnak.⁸⁹ Ezekben az években tehát még nem Mert Römer, hanem Cristof Link bécsi polgár képvi-

85 Wiener Stadt- und Landesarchiv, Alte Zivil Justiz, Testamente 1548–1783. 1.2.3.1 A1, nr. 810. 2v.

86 AMB MmB VB f. 122r.

87 Uo. f. 123v, 128v.

88 ÖStA FHKA HP W. Nr. 201. E. 1549. f. 195r.

89 ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 023 E. R. f. 15r, 43v, 150., 209r.

selte Rottischt vagy Rotot (máshol Link nevével ez olvasható: „Cristof Link, der Rottisch von Ulm factor zu Wien”).⁹⁰ Furcsa módon egyik említett forrásban sem közlik Rot/Rottisch keresztnévét. Ismert viszont Hans Rot ulmi kereskedő magyarországi adóslevelekből. Eszerint Rot 1548–1551 között Kovács András pataki kereskedő-polgárral is kapcsolatban állt. Ezekben az ügyekben is az ulmi/augsburgi vállalkozó faktora, Cristof Link járt el.⁹¹ Rottisch és Hans Rot tehát minden bizonnyal ugyanaz a személy volt, aki rendelkezett augsburgi és ulmi polgársággal is. Rot 1542-ben még a Herwartok faktoraként működött. Amint azt korábban láthattuk, 1545-ben már mint egyenrangú fél társult a Herwartokkal, és legkésőbb 1553-ra a Hans Rot és társai nevű cég élén jelent meg a térségben.⁹² A társaság által bonyolított hitelügyletek volumenéhez szolgál adalékkal egy 1549-es kamarai bejegyzés, mely szerint Hans Rot és rokonai 62 000 forint kölcsönt nyújtottak az udvarnak. Ebbe az összegbe Cristof Link is beszállt saját pénzével, 600 forinttal.⁹³

Link is több vállalkozónak dolgozott. Az 1540-es évek végén egy nürnbergi kereskedő megbízásából engedélyt szerzett arra, hogy magyar területen vásárolhasson marhákat a nürnbergi számára. Az engedélyre azért volt szükség, mert ezekben az években a kémkedés veszélyére hivatkozva megtiltották a német kereskedőknek, hogy Magyarországra utazzanak. Link minden bizonnyal vesztegetéssel jutott az engedélyhez, amivel Nagyszombat környékén 700 marhát vásárolt.⁹⁴ Önálló tevékenységéről is van adatunk. Pozsonyban 1546–1549 között három alkalommal jelentett be követelést 230–900 forint közötti összegekben. A számos eddig említett szerepkör mellett Link 1549-ben mint Várday Pál esztergomi érsek-helytartó rendszeres textiláru-beszállítója kerül még látókörünkbe.⁹⁵ Végül találunk információt arra, hogy Linket is alkalmazta a központi pénzügyigazgatás, 1554-ben mint komáromi főélelmestert említik az Alsó-ausztriai Kamara iratai.⁹⁶

Végül röviden kitérek még a kereskedelmi képviselőknek a német nyelvű forrásokban előforduló megnevezéseire. Leggyakrabban három kifejezés fordul elő: *faktor* vagy *factor*, *diener*, valamint *verwalter*. Felmerül a kérdés, hogy volt-e tartalmi különbség a kifejezések között, és ha igen, akkor milyen minőségben. Bár a faktort leginkább egy adott térségben a céget hosszú időn át képviselő személynek képzelhetjük el, s a *diener*t ettől eltérően inkább rövidebb ideig vagy alkalmilag

90 Az 1551-eshez: ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 024 E. R. f. 267v.

91 *Gecsényi Lajos*: Városi és mezővárosi polgárok adóslevelei a 16–17. századból. *Lymbus* 8. (2010) 33.

92 *Quellen und Regesten zu den Augsburger Handelshäusern Paller und Rehlinger 1539–1642. Wirtschaft und Politik im 16/17. Jahrhundert.* Hrsg. Reinhard Hildebrandt. I. Steiner, Stuttgart, 1996. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 19/1.) 57.

93 ÖStA FHKA HP W. Nr. 201. E. 1549. f. 201r.

94 *Gecsényi Lajos*: Az Edlasperg-ügy. In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás i. m. (4. jz.) 302–303.

95 *Gecsényi Lajos*: Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás i. m. (4. jz.) 416.

96 ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 029 E. R. f. 161v, 030 E. R. f. 17r, 129r, 143r, 146r, 161r, 297r, 337r, 357r, 377r, 413r.

szolgálatban állónak vélhetnénk, gyakran előfordult, hogy a két kifejezést egymással felcserélve használták ugyanarra a személyre.

Példaként említhető az Alsó-ausztriai Kamara egy 1541-es irata, mely szerint a pápa megbízottai Antwerpenben 20 000 korona (~27 666 rajnai forint) értékben folyósítottak kölcsönt Ferdinándnak. A hitelről szóló adósleveleket Mathias Manlich faktora, Bartholomeus Tucher átvette és saját pénzéből visszafizette a pápai kölcsönt. Tuchert az ügy leírása során először *factorként* nevezik meg, majd nevének második említésénél már a *diener* szó szerepel.⁹⁷ A Fugger-ház faktort, Jakob Sauerzapfot egy 1551-es kamarai irat szintén *dienerként* tünteti föl.⁹⁸ Hasonló változatosságot mutat a forrásokban Wolfgang Kremer megnevezése is. Az elhunyt Hans Herwart gyermekeinek a képviselőjében 1539-ben *verwalterként* jelenik meg. Egy másik bejegyzés napra pontosan ugyanazzal a keltezéssel már az augsburgi Herwartok faktorként (*Herwarts zu Augspurg [...] Factor*) jelöli Kremert.⁹⁹ Két évvel később egy az udvarral fennálló tartozási ügyben képviseli Kremer a céget, itt a neki címzett levelekre úgy hivatkoznak, mint amelyeket a Herwart-faktornak küldtek ki.¹⁰⁰ Hasonló ügyben Hans Herwart örökösei nevében 1542-ben is megjelenik Kremer, újra *verwalterként*.¹⁰¹ Az eddigiekből arra következtethetnénk, hogy az utóbbi megnevezést akkor használták, amikor Kremer az örököstket képviselte, azonban egy 1543-as prágai keltezésű bejegyzésben egy egyszerű hitelügyletben jár el a cég nevében és akkor is a *verwalter* megnevezés szerepel.¹⁰² A következő évben pedig egy Speyerben datált utasításban ismét Herwart-faktorként említik.¹⁰³ A pozsonyi Tiltáskönyvben főként a *faktor* és a *diener* megnevezés fordul elő, a két kifejezés használatában itt sem lehet következetességet fölfedezni.

Végül még egy bizonyos Paul Schneider személyét emelem ki. Schneider az Alsó-ausztriai Kamara irataiban 1554-ben a Fuggerek *diener*eként bukkan fel.¹⁰⁴ Schneider esetében nem (csak) egymást követő bejegyzésekben váltakozik a két kifejezés ugyanarra a személyre, hanem egyszerre is használják, egyazon bejegyzésben. Így egy 1555-ös iratban a Fuggerek „itteni [azaz bécsi] faktora vagy

97 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 52. 1541. f. 214v–215r.

98 ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 024. E. R. f. 247v.

99 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 48. 1539. f. 86r–87r és f. 102v–103r.

100 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 52. 1541. f. 90v–91v.

101 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 53. 1542. f. 138v–139r.

102 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 54. 1543. f. 63r–v.

103 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 55. 1544. f. 103r.

104 ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 030 E. R. f. 207v. A cég vezetése és az alkalmazottak közötti kapcsolathoz érdemes röviden vázolni az ügyet. Anton Fugger saját kezűleg írt kérvényben járt közben a kamaránál Schneider és annak rokonai ügyében. Az iratból kiderül, hogy a Schneiderek Bécs térségében kereskedtek. Nem szükséges részletesebb magyarázatot fűzni ahhoz, hogy Fugger ilyen jellegű fellépése nyilvánvalóan erősítette a bankház és alkalmazottai közötti kapcsolatot. Ugyanakkor arra is következtethetünk, hogy Schneider rokonai is ebben a térségben tevékenykedtek, esetleg innen is származtak. Ily módon tehát közvetve kimutatható, hogy a *diener* ebben az esetben abból a régióból választották a Fuggerek, ahol az illetőnek a cég érdekeit kellett képviselnie.

dienerer”-ként szerepel (*der hern Fuggers factor oder diener hie*).¹⁰⁵ Itt már teljesen nyilvánvaló, hogy a kortársak nem tettek különbséget a két megnevezés között. Egyetérthetünk tehát Buza János megállapításával, miszerint a két kifejezés használata erősen szituációfüggő volt.¹⁰⁶

Új irányok, új súlypontok

A távolsági kereskedők minden korban igyekeztek messzemenőig figyelembe venni az útvonalak mentén fekvő csomópontok (települések, lerakatok stb.) funkcióit. Az egyes csomópontoknak az útvonal forgalmába beágyazott szerepe könnyen változhat a gazdasági vagy gazdaságon kívüli tényezők hatására. A kora újkori vállalkozói társaságok struktúrája lehetővé tette, hogy a vezetők vagy a faktorok időben reagálni tudjanak a változásokra, s a kockázat csökkentésével a cég előnyére fordítsák azokat.¹⁰⁷

A fontosabb városok között általában útvonalak egész csoportja létezett. Az útvonal megválasztásában számos tényező játszott szerepet (kapacitás, vámok, politikai viszonyok stb.). Az egész európai üzleti hálózatot meghatározó események, vagy a gazdaságon kívüli kényszer hosszútávon alakították az útvonalakat. A nyugati államcsődök a teljes kontinentális rendszert befolyásolták, amelyet jól érzékelhetünk a délnémet tőkének a század második felében bekövetkező súlypontmódosulásaiban.

A délnémet társaságok 16. századi tevékenységében két nagy, térbeli kurzusváltás mutatható ki. Az első a látványosabb, s globális tekintetben nagyobb mértékben befolyásolta a gazdasági folyamatokat. Az Atlantikum jelentősen növekedésére a délnémet bankházak gyorsan reagáltak. Már a század első éveiben tapasztalható a délnémet társaságok ilyen irányú kurzusváltása. A 15. század második felében a Velence központtal kialakult fűszer- és fémkereskedelem a török háborúk miatt válságba került. A századfordulótól a Portugálián keresztül beáramló távol-keleti fűszerhez viszont már egyre olcsóbban hozzá lehetett jutni. A portugál uralkodó 1499-ben hozott létre egy szindikátust az indiai útvonal kiaknázására. Az udvar mellett magánszemélyek is beszállhattak, megfelelő nagyságú tőkével.¹⁰⁸ Német részről a portugáliai pozíciók kiépítésében a Welser–Vöhlín társaság játszotta a vezető szerepet. A cég egyik tagja, Lukas Rem már 1503-ban szerződést írt alá a portugál udvarral, s a később önállósuló Rem ugyanebben az évben létrehozta a társaság lisszaboni faktorátusát.¹⁰⁹ A spanyol fűszerkereskedelemben 1510-től

105 ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 031 R. f. 65v.

106 Buza János írásbeli közlése alapján. Köszönettel tartozom, amiért felhívta erre a lehetőségre a figyelmem.

107 Ritter, W.: i. m. (9. jz.) 3. Az útvonalak kialakulásában sokszor nagyobb jelentősége volt a stratégiai megfontolásoknak, mint a földrajzi tényezőknek. Ilyen példa a magyar bor nyugati exportja, amelynek útvonalait nagyban befolyásolta Bécs ellenállása.

108 Ez a szindikátus szervezte az Indiába indított flottákat. Peter Feldbauer: Die Portugiesen in Asien. Magnus, Essen, 2005. 134.

109 Később az antwerpeni faktorátus is elsősorban a „portugál” fűszer továbbítására jött létre. A portugáliai német pozícióik kevésbé ismert szegmense, hogy 1505-ben már egy itáliai–nümber-

szereztek pozíciókat, Zaragozában és Valenciában hoztak létre ennek kiaknázására lerakatot, a Maluku-expedíciók finanszírozásában pedig már az első évtől, 1519-től részt vettek.¹¹⁰

Az 1550–1560-as évekig megmaradt a nyugati irány dominanciája. A század második felétől egy újabb térbeli kurzusváltás mutatható ki, keleti irányban.¹¹¹ Ennek a változásnak a jelentőségét általában mérsékeltabbnak tekintik, mint a felfedezések eredményeként lezajló átrendeződést, és jóval kisebb figyelmet is kap a nemzetközi szakirodalomban. Így a téma még számos vizsgálandó területet tartogat a kutatás számára.

Fontos hangsúlyozni, hogy a 16. század második felében végbemenő átalakulási folyamat nem kizárólag a nyugati államcsődökre vezethető vissza, a háttér sokkal komplexebb volt. Figyelembe kell venni többek között a tengeri hatalmak egyre erősödő konkurenciáját, valamint szoros összefüggésben a kereskedelmi tőke felhasználásában bekövetkező újabb strukturális váltást, végül az állam és a gazdasági szereplők közötti kapcsolat átalakulását is. Mindez együttesen hatott a kontinentális üzleti hálózat átalakulására.

A keleti térség jelentősége Nürnberg kereskedelmi rendszerében is felértékelődött. A nürnbergi gazdasági rendszer súlypontmódosulásához érdemes röviden áttekinteni Nürnberg kontinentális kapcsolati hálózatát. A legjelentősebb útvonalak metszéspontjában fekvő város kapcsolati hálózata már 1500 körül kiterjedt az egész kontinensre. Déli irányban a nürnbergiek már a korábbi századokban szoros kapcsolatokat létesítettek Itáliával. Délnyugati irányban a Rhone völgyével és annak központjával, Lyonnal épült ki összeköttetés, amelyet a nürnbergiek kiindulópontként használtak a spanyol és a portugál térség felé. Az északnyugati kapcsolati hálózatba illeszkedett Észak-Franciaország, a valódi északnyugati célterülettel, Németalfölddel és Angliával. Északra a nürnbergiek által szállított áruk (többek között a magyar réz) eljutottak Hamburgba és Lübeckbe. A keleti térségben két

---

gi–augzburgi alkalmi társulás finanszírozta a portugál hadiflotta indiai-óceáni vállalkozását. A költségek közel 60%-át (20 000 cruzado) a Welser–Vöhlín társaság biztosította. A cég 1509-től a madeirai cukorüzletbe is beszállt. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 45–47.

110 A németek közül elsőként a Welsereknek sikerült bejutni erre a piacra. Az 1519-es vállalkozásba még ők is csak közvetítőn, a később a Magellán-expedícióban jelentős részt vállaló Cristobal de Harón keresztül kapcsolódtak be. A Welser-faktor, Ulrich Ehinger 1523-ban már a Magellán-flotta fűszerszállítmányának egy részét vásárolta fel. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 47. A Vöhlín-féle kapcsolati hálózatból megörökölt Ehingerek Európa számos pontján feltűntek Welser-faktor-ként. A Maluku-expedíciókból később a Welserek kiszálltak, a Magellán-expedíció, ill. Mexikó 1522-es „meghódítása” után már az Újvilágra koncentráltak. Az eredmény: 1518 és 1535 között 621 hajó tért vissza Amerikából Sevillába, ezek között 60 (!) hajózott Welser zászló alatt. A Welser konszern tehát ekkorra a legjelentősebb kereskedő-hatalommá nőtte ki magát a transzatlanti forgalomban. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 50.

111 Hangsúlyozandó, hogy a tendencia nem érvényes minden délnémet bankházra. A Fugger-ház az 1540-es években földrajzi értelemben éppen az ellenkező irányban helyezte át üzleti súlypontját. Anton Fugger jelentős mértékben átszervezte a cég tevékenységi struktúráját: kivonult a magyarországi részüzletből, továbbá nagy részben a tiroli és a karintiai bányászati vállalkozásokat is kiszervezték a társaságból. *Häberlein, M.*: Die Fugger i. m. (2. jz.) 90.

pregnansan elkülönülő kereskedelmi irány definiálható. Az északkeleti irány egyik útvonala a cseh–morva–sziléziai és a dél-lengyel térséget célozta. Az északkeleti irány másik útvonala a Baltikummal és az orosz térséggel teremtett összeköttetést. A nürnbergiek kapcsolati hálózatában a délkeleti kereskedelmi irány az osztrák térséget, valamint a Magyar Királyságot jelentette.¹¹²

A nürnbergiek már a 14–15. század fordulójától egyre nagyobb figyelmet fordítottak a keleti irányokra, amelyek között markánsan erősödött a dunai útvonal súlya. A nürnbergiek ebben az irányban is törekedtek monopolhelyzet kialakítására. A magyar réz forgalmazásában az augsburgiaktól elszenvedett kudarc után a nürnbergi kereskedőtöke sikeresen ki tudta aknázni a steyeri vastermelésben és a fémáruk keleti kereskedelmében rejlő lehetőségeket. A frankföldi vállalkozók monopolszerepre tettek szert ebben a szférában. A század második felében tehát a keleti irányú kereskedelem nem új jelenségként épült be Nürnberg gazdasági rendszerébe, hanem valójában egy már korábban is jelentős üzleti szegmens erősödött fel. A nyugaton jelentkező nehézségek válságot idéztek elő Nürnberg gazdasági életében. A keleti irányú kereskedelem jelentőségének növekedése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a frankföldi metropolisz át tudta vészelné a gazdasági krízist. A Baltikum, Szilézia vagy Magyarország felé mutató kereskedelmi irányok fontos átcsoportosítási lehetőséget jelentettek a nürnbergiek számára. Részben ezzel is magyarázható, hogy az atlanti térségben elszenvedett veszteségek nem vezettek automatikusan a nürnbergiek teljes kiszorulásához a kontinentális gazdasági rendszerből. Nemcsak hogy drasztikus mértékű visszaszorulás nem következett be, hanem – az új kereskedelmi súlypontképzésnek köszönhetően – a 17. század elején még egy visszafogott mértékű fellendülést is sikerült elérnie a nürnbergi kereskedelmi tőkének.¹¹³

A délnémet és a magyar gazdasági térség kapcsolata sajátos színezetet nyer, amennyiben a kereslet–kínálat összefüggésében vizsgáljuk. Általánosságban megkülönböztetünk keresleti és kínálati piacokat. A (dél)német az osztrák és a magyar területek közötti összetett kapcsolatrendszerben nem jelenthető ki, hogy egyik a másiknak kizárólagosan felvevő piaca lett volna. Mindhárom nagyrégió olyan árucsoportokkal vett részt a forgalomban, amelyekre valamely másik térségnek nagy szüksége volt.¹¹⁴ A németek által forgalmazott (textil)ipari termékeknek, az osztrák vasnak és fémáruknak a magyar területek, a magyar marha számára

112 *Diefenbacher, M.*: i. m. (37. jz.) 66.

113 *Diefenbacher* szerint – a keleti irányú forgalomnak köszönhetően – az 1630-as évekig nem beszélhetünk Nürnberg gazdasági hanyatlásáról. (Uo. 78–79.) Nürnberg továbbra is jelentős gazdasági erejét bizonyítja, hogy éppen ebben az időszakban építik ki a város költséges erődítményrendszerét. *Rainer Gömmel: Vorindustrielle Bauwirtschaft in der Reichsstadt Nürnberg und ihrem Umland* (16–18. Jahrhundert). Steiner, Wiesbaden–Stuttgart, 1985. (Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 30.) 244–245.

114 Szélesebb kontextusban a dunai útvonalhoz szorosan kapcsolódó itáliai, cseh–morva, és sziléziai régiókat lenne célszerű elemezni, a vizsgálati térség kiterjesztése azonban szétfeszítené a tanulmány kereteit.

pedig a német és az osztrák régiók voltak a felvevőpiacok.¹¹⁵ Hangsúlyozandó, hogy a német térség legalább olyan mértékben rá volt utalva erre a kereskedelmi hálózatra, mint ahogyan a magyar. Elég csak arra gondolni, hogy az 1518-ban bekövetkező marhavész súlyos ellátási nehézségeket okozott a német területeken, az 1530-as években a magyarországi polgárháborús helyzet eszkalálódása pedig komoly aggodalmat váltott ki a nürnbergi posztókészítők körében, ugyanis egyik legfontosabb értékesítési piacuk került veszélybe.¹¹⁶ Az 1548–1558 közötti időszakban évente 50–55 000 marhát hajtottak fel Bécs és kisebb részben a környező városok piacaira. Ez a szám a század utolsó évtizedeiig tovább nőtt.¹¹⁷ A nyugati irányú marhakereskedelem fellendülésével a magyar térségben is végbement a tőkekoncentráció, csak a német viszonyokhoz képest szerényebb mértékben. A tőkenövekedésnek a kiterjedt német, osztrák, morva, sziléziai stb. kapcsolatrendszerrel bíró nyugat-magyarországi (főként pozsonyi és nagyszombati) polgárok, majd a század második felétől egyre inkább az alföldi tőzsér-kereskedők voltak a legnagyobb haszonélvezői.¹¹⁸

Az augsburgiak távolsági kereskedelmében a déli (itáliai) és a délnyugati irány bírt nagy jelentőséggel.¹¹⁹ A (dél)keleti irányú kapcsolatokban München és

115 A nagy német fogyasztási centrumok a 15. század második felétől növekvő igénnyel jelentkeztek a magyar agrártermékek iránt. A húsfogyasztás növekedése közvetlenül hatott a magyarországi termelési struktúrára. *Geccsényi L.*: Folytonosság i. m. (95. jz.) 412–413. A magyar bor elsődleges felvevő piaca Szilézia volt, és csak kisebb részben a délnémet térség.

116 *Geccsényi L.*: Folytonosság i. m. (95. jz.) 413., 419.

117 A velencei irány forgalma az 1570-es években évi 15–20 000 marhára becsülhető. A morvaországi irány Auspitz (ma Hustopeče) központtal a század végén vált jelentősebbé. *Erich Landsteiner*: Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels am Ende des 16. Jahrhunderts. In: *Tanulmányok a 60 éves Geccsényi Lajos tiszteletére*. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 9. (2002) 69–70. A morva útvonal forgalom-növekedése már a század közepén megindulhatott. Ehhez egy adat: 1543-ban egyetlen alkalommal 6000 marhát hajtottak Auspitz felé. ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 54. 1543. f. 59r. A velencei forgalom fenti becslését elfogadva az egy alkalommal Auspitz felé hajtott 6000 marha jelentős. Továbbá a Kamara folyamatosan levelezett a harmincadokkal a Morvaország felé csempészett marhák ügyében. ÖStA FHKA NÖK Protokolle 022 E. 1550. f. 8v, 35v, 208v.

118 *Landsteiner, E.*: i. m. (117. jz.) 67–69. A németek kapcsolati hálózata nyugat-magyarországon keresztül áttételesen az egész Kárpát-medencét átfogta. Ezt erősítette, hogy Pozsonyban és Nagyszombatban számos, az ország belső területeiről menekült kereskedő telepedett le. *Geccsényi Lajos*: Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels im 16. Jahrhundert. In: *Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes*. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag. Burgenländische Landesregierung, Eisenstadt, 1994. (Burgenländische Forschungen, Sonderband 13.) 166. A budai német menekültek legnagyobb része Bécsben és délnémet városokban telepedett le. *Uő*: Die Auseinandersetzungen des Wiener Stadtrats mit den aus Pest und Buda/Ofen vertriebenen Bürgern im Jahre 1534. *Wiener Geschichtsblätter* 61. (2006) 3. sz. 54–56. Az áttelepülők pozícióihoz általában: *Bessenyei József*: Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc–Bp., 2007.

119 Velencében számos cégnek volt képvisellete. A térségbeli délnémet érdekeltségek között jelentős volt még Milánó és Genova. *Kellenbenz, H.*: i. m. (66. jz.) 270–273. Az augsburgiak a magyar réz és a sáfrány mellett gabonával is kereskedtek ebben az irányba. Az Alsó-Ausztriai Kamara 1539-ben Leonhard Weisnek engedélyezte, hogy a cégének ágensei Bajorországból Velencébe

Salzburg mellett Regensburg játszott jelentős szerepet.¹²⁰ Utóbbi gabonavásárai miatt volt frekventált állomás, illetve a város hajósait gyakran alkalmazták a dunai útvonalon. Regensburgból a cseh területeket, Lipsét és Sziléziát lehetett elérni, délkeleti irányban pedig Linzen keresztül Bécsset. A magyarországi források tanúsága szerint a Habsburg rezidencia-város nem végpont volt, hanem kiinduló állomás a magyarországi üzletekhez.¹²¹ Korábban már tárgyaltam a jelentős német bankházak bécsi pozícióit.¹²² Mellettük számos délnémet mészáros-marhakereskedő is gyakran megfordult Bécsben, hogy innen bonyolítsák le a magyarországi marhaheszerzést. A mészárosok a nagy volumenű beszerzésekhez számos esetben tőkeerős augsburgi vállalkozóktól vettek fel hitelt. Többek között az Österreicher is hiteleztek ilyen célra.¹²³ Az elsősorban textilkereskedelemmel foglalkozó Österreicher-ház ily módon a hitelügyletekből is jelentős hasznot könyvelt el.

A hitelügyletek jelentős szegmensét képezték az udvarnak nyújtott kölcsönök. A kamara leggyakrabban a harmincadokon keresztül törlesztett. Ennek két módja volt: vagy illetékmentességet adtak a hitelezőnek megadott mennyiségű árura, vagy a kamara utalványt írt a harmincad-hivatalnak, hogy fizesse ki a hitelezőnek az összeget. A központi pénzügyigazgatás azért volt ráutalva a harmincadokra, mert az államigazgatás rendszerében – az adójövedelem mellett – itt folyt be készpénz nagyobb mennyiségben.

Az alábbiakban egy több szempontból is metszetértékű hitelügyletet mutatok be. Egy 1545-ös forrás szerint Leonhard Weis 25 000 rajnai forintot hitelezett a kamarának. A Weis cég emellett egy ismeretlen tranzakció által megvásárolta Mathias Manlichtól a kamara egy 15 000 forint értékű tartozását. Végül a teljes összeg, amivel a kamara Weisnek tartozott, 71 000-re emelkedett. Az ügy nemcsak a hitelezési gyakorlatba, valamint a társulások és az udvar közötti szövevényes kapcsolatokba enged betekintést, hanem abba is, hogy a cégek mely útvonalakat preferáltak. A Manlichokkal kötött megállapodás értelmében a dunai útvonal egyik legfontosabb vámhelyét, az engelhartszelli harmincadot jelölték ki, ahol a Manlichok érvényesíthették a tartozást. Ezzel szemben a Weisek már a laibachi harmincadnál kívánták igénybe venni a törlesztésként nyújtott vámkedvezményt.¹²⁴ Utóbbiak tehát ebben az időben elsősorban az adriai térség és Magyarország közötti útvonalon kereskedtek. Bár az udvar részéről az ehhez hasonló törlesztési

---

szállítsanak két hajórakomány (240 innsbrucki mázsa) gabonát, aminek Velencében a magas élelmiszerszükséglet miatt jó piaca volt. ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 48. 1539. f. 189r–v.

120 A müncheniek és a salzburgiak magyarországi kapcsolataihoz *Tózsá-Rigó Attila: A pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566) információs bázisa* (Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló kapcsolatrendszerére). Századok 142. (2008) 1176., 1185.

121 A kérdéshez általában: *Tózsá-Rigó A.: A pozsonyi i. m. (120. jz.) 1173–1185.; Uő: A „dunai útvonal” i. m. (26. jz.); Uő: Die Rolle i. m. (69. jz.)*

122 Az 1570-es és 1580-as évek fordulójára a Welserek által bonyolított árukereskedelem felvevőpiacainak a súlypontja Közép-Európában volt. A Welser cég árústruktúrájában ekkoriban közel 50%-kal szerepelt a sáfrány, mintegy 30%-kal barhent és 18%-kal egyéb fűszerek. *Hildebrandt, R.: i. m. (52. jz.)*.

123 *Warmemünde, C.: i. m. (38. jz.) 210.*

124 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 48. 1539. f. 189r–v, 229r.

eljárások voltak a leggyakoribbak, a Welserekhez hasonlóan más augsburgi cégek is gyakran inkább hosszú távú koncesszióért cserébe biztosítottak hitelt.¹²⁵

A korszakban megváltozott a társaságok társadalmi háttere is. Nürnbergben már a 15. század második felétől kimutatható, hogy a patrícius családok kiszorultak/kivonultak a nagykereskedelemből, s helyüket a második rend nem-patrícius kereskedői vették át.¹²⁶ Máshol is hasonló tendencia figyelhető meg, elég csak az augsburgi Pallerok felemelkedésére utalni. Nürnbergben a 16. század derekán zajlott az „örségváltás”, s a nagy patrícius társaságokból csak az Imhoffok és a Tucherok maradtak meg régi súlyukkal az üzleti szférában. A folyamat kapcsán visszaülthetünk a korszak válságaira. A korábbi általánosító felfogás szerint a nagykereskedők összetételének a megváltozása katalizátorként hatott a nürnbergi gazdaság hanyatlására. Ezzel szemben az utóbbi évtizedek kutatásai rámutattak arra, hogy éppen a második rend képviselői alapozták meg Nürnberg mérsékelt gazdasági növekedését a század második felében. Továbbá elsősorban ez a réteg terjesztette ki a hagyományos kereskedelmi hálózatot a keleti irányokban.¹²⁷

A globális folyamatok mellett intraregionális szinten is megfigyelhető a gazdasági erővonalak mozgása. A Kárpát-medence üzleti hálózatában az oszmán előrenyomulás hatására rövid időn belül lezajlott a kereskedelmi súlypontok áthelyeződése. Kisebb jelentőségű útvonal-módosulások rövidebb időn belül gyakran bekövetkeztek a kereskedelmi forgalomban. Ezek oka elsősorban az a törekvés volt, hogy csökkentsék a szállítás költségeit. Amint arra korábban kitértem a szállítási technológiák között nem volt érdemi választási lehetőség. A vámok mérséklésével, vagy kikerülésével viszont jelentős megtakarítást lehetett elérni. Erre szolgálnak például a dunai útvonal módosulásai. Ezek közül az egyik legjelentősebb a Bécszet elkerülő kitérő. Erre Kremsnél „léptek rá” a kelet felé tartó kereskedők, s a morva területek érintésével érték el a Magyar Királyságot.¹²⁸

Említhetők még az egészen kis mértékű, de sokkal rapszodikusabb útvonal-módosulások. Az üzleti kapcsolatokat folyamatosan befolyásolták a Habsburg pénzügyigazgatás intézkedései. A vámtételek megemlése szinte menetrendszerűen kiváltotta a csempészség megugrását, amely a határ menti forgalomban jelentkező periodikus útvonal-módosulásként értelmezhető.¹²⁹

125 A Paumgartnerek 1539-ben koncessziót kaptak az udvartól az idriai bányából higany kitermelésére 100 000 rajnai forint értékben. Az öt éves koncesszió kihatott az összes, Habsburg fennhatóság alatt lévő higanybánya termelésére. ÖStA FHKANÖ GdB W. Nr. 48. 1539. f. 173r–177r.

126 *Gerhard Hirschmann*: Das Nürnberger Patriziat. In: Deutsches Patriziat 1430–1740. Hrsg. Helmut Rössler. Starke, Limburg, 1968. (Büdingen Vorträge 1965.) 265.; *Diefenbacher, M.*: i. m. (37. jz.) 65.

127 *Diefenbacher, M.*: i. m. (37. jz.) 68., 79–80. A fenti két patrícius család mellett mások is folytatták kereskedelmi tevékenységüket, többek között a Tetzelek, Behaimok és a Pömerek. Bizonyították erre a jelentős nürnbergi kereskedőket tömörítő kereskedő-társulás névsora. StA Nbg. E8 Handelsvorstand, Nr. 573. f. 2r–v.

128 Sajnos nem tudjuk, pontosan hol. *Gecsényi L.*: Az Edlasperg-ügy i. m. (94. jz.) 293.

129 A csempészség mértékéről szinte lehetetlen becslést készíteni. Érzékeltetésképpen említhető, hogy az Alsó-Ausztriai Kamarához csak 1550–1551-ből, csak az óvári és a soproni harmincadtól legalább 25 csempészségi ügy futott be. ÖStA FHKANÖK Protokolle 022 E. és 023 E. R.

ATTILA TÓZSA-RIGÓ
CAPITALIST ENTERPRISING COMPANIES IN THE LATE MIDDLE AGES
AND THE FIRST HALF OF THE EARLY MODERN ERA
(WITH A SPECIAL REGARD TO THE WORKING MECHANISM OF SOUTHERN
GERMAN COMMERCIAL CAPITAL)

An important component of the expansionist processes of Europe in the 15th to 17th centuries was the emergence of a global economic system centered on Western Europe. In the background of this spectacular geographical, power-political and economic expansion it is possible to follow constantly the development of early capitalist structures. In order to understand these complex transformational tendencies, it is necessary to deal in detail with the practical questions of trade and credit in the late middle ages and the early modern era. The predominant form of commercial activity was the enterprising company, which had developed from trading companies based on family relations.

The present study examines the personnel and leadership structure of these enterprising companies, as well as the decision making mechanisms on the high and middle levels. It pays considerable attention to the network of factors. This latter phenomenon raises important questions from several aspects. The factorial system, which covered the whole of Europe, can be interpreted – adopting partly the methods and conceptual vocabulary of economic network research – either as an intra-company functional network, or as an early medieval model of inter-company financial network. The study thus aims at putting the analysis of classical themes of economic history on a new methodological footing, putting to use that part of historical network research which is relevant from its particular point of view.

GEORG B. MICHELS

Az 1674. évi pozsonyi prédikátorper történetéhez

Protestáns lelkipásztorok harca
az erőszakos ellenreformációval szemben*

A Magyar Királyság több mint hétszáz protestáns prédikátora és tanítója kapott idézést 1674 elején Pozsonyba, ahol egy rendkívüli törvényszék előtt lázadásért kellett felelniük.¹ Súlyos vádakot fogalmaztak meg ellenük: állítólag a Habsburgok uralmának megdöntésére, a katolikus hit elpusztítására és a Magyar Királyságnak az Oszmán Birodalomhoz való csatlakozására szólítottak fel. A per jegyzőkönyve szerint a felkelések fő értelmi szerzői és felbujtói voltak, továbbá szoros kapcsolatokat ápoltak a lázadókkal. Emellett katolikusok ellen uszítottak, bálványimádóknak és pápista kutyáknak nevezték őket, és azok üldözésére, elűzésére, sőt meggyilkolásukra buzdítottak. Ezenkívül segítségül hívták az oszmánokat, és arról győzködtek gyülekezeteiket, hogy „inkább a török adónak vessék alá magukat, mintsem Ófelsége uralma alatt maradjanak”.²

A 19. századtól kezdve a kutatások középpontjában a magyar protestáns pap-ság tragikus sorsa állt. A per menetét és a protestáns papok kemény büntetését számos publikáció dolgozta fel. Ezek rámutattak arra, hogy a per kimenetelét már előre eldöntötték, a lelkészeket pedig bebörtönzéssel, testi kínzással és kivégzéssel való fenyegetéssel módszeresen megfélemlítették, hogy bűnösnek vallják magukat. Közel egyévnyi megaláztatást követően csak a lelkészek kisebbsége maradt állhatatos. Negyvenkettőt közülük gályarabságra ítélték. A többség azonban aláírta a reverzálisokat, és Németországba, Hollandiába és Svájcba ment száműzetésbe.³ Ezek a traumatikus élmények – különösen a gályarabok sorsa – mind a mai napig jelentősen befolyásolják a magyarországi protestánsok önképét, a pozsonyi

* A cikk a Történettudományi Intézetben 2011. július 19-én tartott előadásomon alapul. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Péter Katalinnak, Pók Attilának és Szántay Antalnak tanulságos megjegyzéseikért. Köszönöm továbbá fordítóm, Ress László alapos munkáját.

1 A kutatás 735 beidézett személyből indul ki, de pontos számuk továbbra is bizonytalan. Vö. *Rácz Károly*: A Pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Sárospatak, 1874. 200.; *Vitetnek ítélőszékre...* Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Szerk. S. Varga Katalin. Kalligram, Pozsony, 2002. 291–292.

2 S. *Varga Katalin*: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés. Universitas, Bp., 2008. 174–176. és 178. Ilyen és hasonló vádpontokat ld. uo. 79–88.

3 Vö. ehelyett *Jean Oberuc*: Les persecutions des Luthériens en Slovaquie au XVIIe siècle. Librairie évangélique, Strasbourg, 1927. 123–142.; *Bucsay Mihály*: Der Protestantismus in Ungarn. I. Böhlau, Wien, 1977. 184–188.; A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. Szerk. Makkai László. Magyar Helikon, Bp., 1976. 23–28.; *Rebellion oder Religion?* Szerk. Makkai László–Peter F. Barton. Ref. Zsinati Iroda, Bp., 1977. 47–150.

per áldozatairól pedig számos emlékkötet, ünnepség, illetve emlékmű formájában emlékeztek meg.⁴

Mihalik Béla Vilmosnak Benczédi László és Bruckner Győző⁵ eredményeit bővítő újabb kutatásai érdekes kérdéseket vetettek fel. Mihalik részletesen rekonstruálta az 1670. évi Tisza-vidéki felkelés bukása után a Szepesi Kamara által hozott ellenreformációs elnyomó intézkedéseket, amelyek nyilvánvaló célja a magyar protestantizmus gazdasági és intézményi alapjainak elpusztítása volt. Mihalik véleménye szerint az üldöztetés a pozsonyi perrel érte el tetőfokát. Ugyan nem ez áll kutatásának középpontjában, de a szerző többször is felhívja a figyelmet a helyi ellenállásra, amelyet ezek az intézkedések váltottak ki. Többek között rámutat arra, hogy az üldözött gyülekezetek legalább két alkalommal a törökökhöz fordultak, hogy megakadályozzák templomaik elvételét.⁶ A Mihalik által gyűjtött adatok egyértelművé tették, hogy mennyire igaz volt Benczédi meglátása, miszerint a protestáns hit elnyomása pattanásig feszítette a nép és a Habsburg kormányzat közötti viszonyt.⁷

Milyen mértékben vettek részt a prédikátorok ebben az ellenállásban? Közreműködtek-e valamilyen módon a Magyar Királyságot a prédikátorpert megelőző években megrengető felkelésekben?⁸ Vajon fordultak-e segítségért és támogatásért a törökökhöz? S. Varga Katalin két könyvében nemrég nemleges választ adott ezekre a kérdésekre. Állítása szerint a pozsonyi bíróság fő vádpontjai az udvari propaganda koholmányai voltak. A szerző a bírósági jegyzőkönyv módszeres elemzésével csakugyan kimutatta, hogy a vádiratokat és ítéleteket gondosan manipulálták: ehhez nemcsak tendenciózusan válogatott bizonyítékokat, hanem a katolikusok által Európa-szerte hangoztatott jellegzetes protestáns- és oszmánellenes retorika sztereotípiáit is felhasználták. S. Varga ugyanakkor többször is kiemelte, csak akkor lehet határozottabb választ adni arra a kérdésre, hogy a protestáns lelkesek valóban részt vettek-e a felkelésekben, ha aprólékosan megvizsgálják azokat a társadalomtörténeti és helyi viszonyokat, amelyekben a prédikátorok a per előtt működtek.⁹

4 *Graeme Murdock*: Responses to Habsburg Persecution of Protestants in Seventeenth-Century Hungary. *Austrian History Yearbook* 40. (2009) 37–52.

5 *Bruckner Győző*: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben (1520–1745-ig). Szepesi Szövetség, Bp., 1922. 253–329.; *Benczédi László*: Historischer Hintergrund der Predigerprozesse in Ungarn in den Jahren 1673–74. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. (1976) 257–289.

6 *Mihalik Béla Vilmos*: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. *Fons* 17. (2010) 255–320.; *Uő*: Mehmed egri janicsár aga kassai követsége. A török és a törökösség az 1670-es évtized ellenreformációjában. *Keletkutatás* (2009. tavasz) 129–138.

7 Benczédi szerint Magyarországon vallási polgárháború kitörése fenyegetett. Vö. *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Akadémiai, Bp., 1980. 10–11., 29., 56–57. és 63.; *Uő*: Predigerprozesse i. m. (5. jz.) 267–268.

8 Ezekkel az eddig alig kutatott felkelésekkel kapcsolatban ld. *Benczédi L.*: Rendiség i. m. (7. jz.) 55. („Történetírásunk mind a mai napig adós az ellenreformációs erőszakkal szemben kibontakozó [...] ezerarcú népi ellenállás feldolgozásával”).

9 *S. Varga K.*: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve i. m. (2. jz.) 16., 34., 48–49., 51., 68–69., 113., 117., 137. és 141–142.; *Vitetnek ítélszékére* i. m. (1. jz.) 13., 15–19. és 27.

S. Varga alaptézise alátámasztja az uralkodó kutatási hagyomány megállapításait, amelynek középpontjában újra és újra az úgynevezett exulánsok életéről szóló történetek, levelek, prédikációik és röpirataik álltak. Az elüldözött protestáns papság ezen önvallomásai elítélték a perben elhangzó hamis és aljas vádakat, és részletes leírásokkal szolgáltak az üldöztetés, a büntetés és a száműzetés fájdalmas tapasztalatairól. Ezek az önvallomások kizárólag a prédikátorper, illetve a szerzők börtön- vagy gályarabságból való szabadulását követően születtek, és hamar egy, a magyar protestáns papság gyötrelmeit bemutató valóságos szenvedéstörténet részévé váltak. Az exulánsok írásműveit a 17. század utolsó két évtizedében Európa lutheránus és kálvinista területein terjesztették, ahol számtalan prédikációt és gúnyiratot ihlettek.¹⁰

Pauler Gyula ezzel szemben alapvetően más oldalról közelítette meg a problémát fontos és méltatlanul mellőzött 19. századi úttörő munkásságában, amely a királyi hatóságok által a pozsonyi per megelőző években folytatott vizsgálatokra irányult. Pauler ezeket a nyomozati iratokat az úgynevezett Wesselényi-összeesküvéshez kapcsolódó kutatásai során nézte át. Bár kutatásának középpontjában egyértelműen a magyar arisztokrácia – elsősorban az 1671-ben Bécsben kivégzett Nádasdy Ferenc, Frangepán Ferenc és Zrínyi Péter – állt, levéltári adatokat talált protestáns prédikátorok felkelésekben való részvételére is.¹¹ Fabiny Tibor 1976-os programadó tanulmányában elevenítette fel újra Pauler megközelítését, és azzal a javaslattal állt elő, hogy célszerű lenne tüzetesebben megvizsgálni a protestáns papságnak a pozsonyi per előtti években tanúsított magatartásával kapcsolatos teljes forrásdokumentációt. Fabiny alapvetése szerint a lutheránus és kálvinista lelkészek résztvevői voltak a felkeléseknek. Véleménye szerint fontos lenne hozzálátni ennek a „még ismeretlen drámának a hiteles feltárásához”.¹² Fabiny új kutatásokat sürgető felszólítása ösztönzött engem arra, hogy behatóan tanulmányozzam a nyomozati iratokat és más forrásokat.¹³

10 Áttekintést nyújt *Pukánszky Béla*: A magyarországi protestáns exuláns irodalom a XVII. században. *Protestáns Szemle* 25. (1925) 3. sz. 144–154.; *Fabiny Tibor*: A gyászévtized evangélikus emlékirói. *Theologiai Szemle* 18. (1975) 9–10. sz. 258–264.; *Ján Durovič*: Evanjelická literatúra do tolerancie. Matica Slovenská, Turčiansky Svätý Martin, 1940. 174–176.; *Hungarica*. Ungarn Betreffende im Ausland gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt u. beschrieben von Graf Alexander Apponyi. I–III. Rosenthal, München, 1903–1925. II. 157–158., 161. és 164., III. 132. és 135.; Régi Magyar Könyvtár. Szerk. Szabó Károly. I–III. MTA, Bp., 1879–1898., különösen a III. kötet, 2. rész 4–159.

11 *Pauler Gyula*: A bujdosók támadása 1672-ben. *Századok* 3. (1869) 1–16., 85–97. és 166–178., különösen 3., 14., 87., 94., 96–97. és 167.; *Uő*: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. I–II. MTA, Bp., 1876. I. 297–298., II. 50., 72., 159., 256. és 313.

12 *Fabiny Tibor*: Religio és rebellió. Szempontok a gályarabság okainak teljesebb megértéséhez. *Theologiai Szemle* 18. (1976) 5–6. sz. 148–153., különösen 149.

13 A források igen szórványosak. A protestáns levéltári források szinte alig tartalmaznak adatot az 1670 és 1674 közötti időszakról, az itt tárgyalt lelkészekről nem maradtak fenn prédikációk vagy levelek, a Kiszsebeni Városi Levéltárban pedig nagyon kevés kapcsolódó irat található. Történelemszempontként tehát elsősorban a Habsburg hatóságok által gyűjtött adatokra kell hagyatkoznom. Vö. *Fabiny T*: Religio i. m. (12. jz.) 150–151.; *Hörk József*: A Sáros-Zempléni ev. esperesség története. Bernovits, Kassa, 1885. 145.; Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század. Szerk. Dienes Dénes. Osiris, Bp., 2001. 432. és 437.; *Peter Kónya*: Prešov, Bardejov a Sabinov

E tanulmányban a prédikátorper három vádlottjára, a kisszebeni (Zeben, ma Sabinov, Szlovákia) evangélikus gyülekezet lelkipásztoraira, Andrej Gallira, Johannes Regiusra és Paul Regiusra összpontosítok. Más beidézt lelkipásztorokkal ellentétben ők hárman nem jelentek meg Pozsonyban, vagyis nevük szerepel a bírák által a távolmaradókról összeállított listákban.¹⁴ Több felszólítást és fenyegetést is figyelmen kívül hagytak, és azoknak 1674. április 30-áig, a per lezárultáig sem tettek eleget. Különösen a Paul Regiust Pozsonyba szólító sikertelen kísérletek voltak kínosak, mivel a per kitervelői szerint ő számított az egyik legfőbb felbujtónak és lázítónak, akit távollétében felnégyelésre és élve elégetésre ítélték.¹⁵

Választásom azért esett erre a három lelkipásztorra, mert olyan különböző lelkészcsoportokat képviseltek, akiket a pozsonyi perhez kapcsolódó eddigi kutatások során nagyrészt figyelmen kívül hagytak. Ezek az eddig ismeretlen prédikátorok, nem osztoztak a gályarabok és a per más áldozatainak sorsában. Éppen ellenkezőleg: sokan azzal, hogy nem hagyták el a gyülekezetüket és elutasították, hogy lelkipásztori hivatalukat minden további nélkül átadják a katolikus klérusnak, szembeszegültek a bírósággal. Másrészt a kisszebeni lelkipásztorok azon, a prédikátorok túlnyomó többségét alkotó csoportot képviselték, akik nem írták le tapasztalataikat vagy akik hagyatékaik nyomtalanul eltűntek. A három kisszebeni prédikátor egyikének sem maradt fenn semmilyen írása. A prédikátorpert követő években mindhárman nyomtalanul eltűntek a történelem színpadáról; örökségük azonban nem volt jelentéktelen: illegalitásban kifejtett tevékenységük alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy Kiszzebenben és környékén továbbéljen a lutheránus hit. Harmadrészt nem magyar, hanem német és szláv származásúak voltak, akiknek sorsára a magyar emlékezetkultúra alig fordított figyelmet. Ezenkívül lutheránusok voltak, és nem kálvinisták, mint a gályarabok többsége. Szükségesnek tartom annak a gyakran hangoztatott véleménynek a felülvizsgálatát, miszerint a pozsonyi per legállhatatosabb ellenfeleinek magyar kálvinisták számítottak.¹⁶

Mit rótt fel a vádirat a kisszebeni lelkipásztoroknak? A Johannes Regius és Andrej Galli elleni vádak nem részletezték; ehelyett általánosságban ugyanazokkal a kollektív vádakkal illették őket, mint az összes többi lelkészt.¹⁷ A Paul Regius elleni vádak ellenben részletesebben kifejtették, bár azok szinte szó szerint megegyeztek a többi prédikátorral szemben megfogalmazottakkal. Állítólag ostyákat gyalázott meg és szentségtörést követett el; titkos összejöveteleket szervezett és sötét összeesküvéseket támogatott; hallgatóságát és a népet lázadásra bujtogatta; a felkelőkkel és a törökökkel levelezett; a Magyar Királyság és a császár ellen

počas protireformácie a protihabsburských povstani (1670–1711). Biskupský Úrad Východného Distriktu Ev. Crkvi na Slovensku, Prešov, 2000. 43–45. és 49.

14 Fabiny szerint a beidéztettek közül csupán 336-an jelentek meg. Vö. *Fabiny T.*: Religio i. m. (12. jz.) 152.

15 *S. Varga K.*: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve i. m. (2. jz.) 158., 195. és 226.; Vitetnek ítélőszékére i. m. (1. jz.) 30.

16 Ez az állítás már Abraham van Pootnál is megtalálható: *Uő: Nauuwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien.* Hoorn, Amsterdam, 1684. 85–86.

17 *S. Varga K.*: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve i. m. (2. jz.) 158. és 195–196.

izgatott; végül a törökkel való unióért szállt síkra, azzal a szándékkal, hogy „vég-ső romlást és pusztulást hozzon az egész keresztény világra”. Röviden, a Paulus Regius elleni vádiratban szinte minden sztereotip megfogalmazás és toposz megtalálható, amit S. Varga értekezésében feldolgozott.¹⁸

Merő koholmányok voltak-e tehát a vádak, vagy mégis valamiféle történelmi valóságon alapultak? Ezekre a kérdésekre a válasz az eddig még nem tanulmányozott forrásokban található, amelyek betekintést nyújtanak Kisszeben és környéke széles társadalmi ellenállásának rejtett világába, amely főként az ellenreformáció erőszakos intézkedései ellen irányult. A kisszebeni lelkipásztorok jól látható résztvevői voltak ennek a helyi ellenállásnak, de messze nem ők voltak az egyedüli lelkészek, akik abban közreműködtek. Az általam elemzett források sokszor hivatkoznak falusi és kisvárosi lelkészekre, valamint hatalmas földbirtokosok szolgálatában álló lelkipásztorokra. Ezek a lelkipásztorok sem jelentek meg a pozsonyi bíróság előtt.¹⁹

Ha meg akarjuk érteni ennek a figyelemreméltó engedetlenségnek az eredetét, célszerű közelebbi pillantást vetnünk Kisszebenre és a körülötte elterülő Sáros vármegyére. Kisszeben szabad királyi város a magyarországi protestantizmus egyik fellegetvára volt. A 17. század elejétől a felső-magyarországi városszövetség tagjaként – Lőcsével, Eperjessel, Bártfával, Kassával és Késmárkkal együtt – valamennyi katolizációs kísérletnek ellenállt. Az ellenreformáció korlátozott vívmányait egész Felső-Magyarországon felszámoló Bethlen Gábor és Rákóczi György erdélyi fejedelmeknek önként tágra nyitotta kapuit. A lábukat Lőcsén, Kassán és Késmárkon megvető jezsuitáknak, pálosoknak és más szerzetesrendeknek pedig Kisszebenben nagyon nehezen sikerült hasonló eredményeket elérniük.²⁰ Giovanni Battista Reggiani ferences szerzetes 1669-ben például úgy látta, hogy nem lesz könnyű eltartani egy katolikus lelkészt a városban: „Atyáink nem fognak tudni [ott] maradni, ha nem kapnak pénzt [a Szepesi Kamarától], amivel fenntarthatnák magukat.” A városi tanács egy katolikus pap részére még a töredékét sem volt hajlandó biztosítani annak a bőséges jövedelemnek, amelyet az evangélikus lelkészeknek juttatott.²¹

Kisszeben előkelőségei erőteljesen támogatták az evangélikus vallás terjesztését, és nem nézték jó szemmel a katolikus egyház azon törekvéseit, hogy befészkelje magát a városba. 1662-ben Christoph Böntzsch, egy ismert lutheránus polgár például a jezsuitákat kárhóztatta naplójában, akik véleménye szerint „fáklyákkal és tűzzel akarják meggyilkolni” a lutheránusokat.²² A városi tanács

18 Uo. 36., 38–39., 101–102. és 224–226.

19 Uo. 158–159.

20 Dejiny Sabinova. Szerk. Peter Kónya. Sabinov, 2000. 84–85. és 119–120.; *Voitech Dangl: Slovensko vo víre stavovských povstaní*. Slov. Ped. Naklad., Bratislava, 1986. 75.; *Bruckner Gy.: i. m.* (5. jz.) 271.

21 *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. IV. Ed. István György Tóth. Római Magyar Akadémia–METEM–MTA TTI, Róma–Bp., 2005. 2508.

22 *Franz von Krones: Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn seit dem Linzer Frieden (1645–1671)*. Archiv für Österreichische Geschichte 79. (1893) 280–354., különösen 295.

a vélt katolikus fenyegetés ellensúlyozására olyan alapítványokat támogatott anyagilag, amelyek templomokat és iskolákat építettek egész Sáros vármegyében; emellett otthont adott a felső-magyarországi evangélikus egyház majdnem valamennyi szinódusának, és mindent elkövetett azért, hogy Kisszeben tisztán protestáns várossá formálja.²³ 1667 szeptemberében Szegedi Ferenc püspök és magyar kancellár arra panaszkodott a bécsi pápai nunciushoz, hogy a katolikus lakosság elszegényedik az olyan városokban, mint Kisszeben: „És ha a szükség arra kényszeríti ezeket a katolikusokat, hogy eladják házaikat, akkor [a leggazdagabb eretnekek] vásárolják fel azokat és szegény eretnekeknek adják oda őket [...]. Ha nem történik hamarosan valami, akkor nemsokára nem maradnak katolikusok ezekben a helységekből.”²⁴

A katolikus egyház számára nemcsak Kisszeben, hanem Sáros vármegye legnagyobb része is érintetlen terület maradt. A vármegye befolyásos földesurai többségükben evangélikusok voltak, köztük is kiemelkedett a Berthóty, a Berzeviczy, a Hedry, a Keczer és a Péchy nemzetség; ezenkívül élt ott még néhány kálvinista nemes, például Soós György családja. A katolikus nemesek száma lényegesen alacsonyabb volt, mint a nyugati vármegyékben, és csak kevesen voltak annyira gazdagok és befolyásosak, mint Kapy György.²⁵ Ugyanakkor jól jellemzi a helyi vallási viszonyokat, hogy sárosi birtokain még Kapy Györgynek sem sikerült bevezetnie a katolikus hitet. A Kapyak családi birtokain a vallási hatalom kálvinista lelkészek kezében maradt, akik fölött Kapy György egyik pártfogoltja, Horváth István kálvinista nemes gyakorolta a felügyeletet.²⁶ Nem meglepő módon Sáros vármegye szálka volt a katolikus főpapság szemében, és egyesek – például a szomszédos Szepes vármegyében működő Bársony György püspök – a Habsburgok magyarországi hatalmát veszélyeztető tényezőt láttak az itteni nemességben.²⁷

1670-ben azonban úgy tűnt, megváltozik a helyzet. A kisszebenieket, valamint a sárosi nemeseket azzal vádolták meg, hogy részt vettek a felső-magyarországi nemesség összeesküvésében, amelyet az év májusában lepleztek le. A hűségnyilatkozatoknak és a királyi hatóságokkal való együttműködésre vonatkozó ígéreteknek kevés fogantjuk volt. Kisszeben városa és számos sárosi nemes módszeres elnyomó intézkedések céltábláivá vált. Királyi csapatok szállták meg a várost, ma-

23 *Hörk J.*: i. m. (13. jz.) 79. és 120–147.; *Dejiny Sabinova i. m.* (20. jz.) 109–112. és 145–146.

24 *Ványó Tihamér Aladár*: A bécsi nunciushoz jelentései Magyarországról 1666–1683. Pammonhalma, 1935. 42–43.

25 *Tóth Sándor*: Sáros vármegye monografiája. I–II. Bp., 1909–1910. I. 259–269., 322–326., 339–349., 398–399. és 432–436.; *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallástügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. III. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Bp., 1893. 121–122., 137., 151–152. és 234.; *Galla Ferenc*: A magyar katolikus restauráció misszionáriusa. Bp., 1946. 20., 25–26. és 48.

26 Magyar Országos Levéltár (= MOL) E 244 Minutae, 30 cs., 1672. augusztus, fol. 198r (a Szepesi Kamara augusztus 31-i levele Horváth Istvánnak).

27 *Zsilinszky M.*: i. m. (25. jz.) 180.; Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Ungarische Akten (= HHStA UA) Fasz. 324., Konv. A, fol. 26r–v, 27v (Bársony 1671. május 17-i levele Johann Rottalnak); *Pauler Gy.*: Wesselényi i. m. (11. jz.) II. 17. és 50.

gas adókat vetettek ki rá.²⁸ A város környékén megindult a földbirtokok módszeres elkobzása: a Berthóty, a Keczer, a Péchy és a Soós család elveszítették birtokaik jelentős részét. A férfiak asszonyaikat hátrahagyva Erdélybe vagy török területre menekültek. Akiknek nem sikerült elmenekülniük, azokat bebörtönözték és bíróság elé állították. 1671 áprilisában kezdődött meg a per Sáros vármegye egyik nagy hatalmú és ékesszóló nemese, Keczer András ellen. Többek között azzal vádolták meg, hogy „erősen üldözte a katolikus vallást”, és síkra szállt azért, hogy Felső-Magyarország meghódoljon a törököknek. Tanúk állították, hogy lelkes beszédek tartott, amelyekben nyilvánosan felszólította hallgatóit, hogy a törökökre úgy tekintsenek, mint a Habsburg elnyomás alóli felszabadítókra.²⁹

A protestáns lelkészek számára nyilvánvalóvá vált, hogy a legrosszabbra kell felkészülniük. Martin Novack lutheránus lelkipásztor találóan fogalmazott, amikor azt állította, hogy a protestáns hit elpusztítása csupán idő kérdése, most, hogy a nemesi pártfogóikat letartóztatták vagy elűzték.³⁰ Kisszebenben 1671 végén ütött az órájuk. December közepén királyi csapatok erőszakkal behatoltak a két kisszebeni templomba, és elvették azokat a lutheránusoktól. A város főtemplomát Ciprián Saladinus ferences atyának adták át, aki ezzel a város első katolikus papja lett azóta, hogy Kisszeben felvette a protestáns vallást a 16. század húszas éveinek végén.³¹ Hasonló akciókra került sor egész Sáros vármegyében, amelyek a következő év elején és nyarán a protestáns lelkészek falvakból és kisvárosokból való módszeres elűzésében csúcsosodtak ki. 1672. augusztus végéig a katonák erőszakkal elvették a vármegye csaknem összes templomát, és azok a katolikus egyház kezébe kerültek.³²

Ennek a háttérnek az ismerete nélkül nem érthetőek meg azok a drámai események, amelyek 1672 nyárutóján és októberében megrémítették a bécsi udvart és Magyarország katolikus főrendjeit. 1672. szeptember elején török területről magyar csapatok – szinte kizárólag bujdosó lutheránusok és kálvinisták – törtek be Szatmár és Zemplén vármegyébe. Gyorsan nyomultak Kassa, a Habsburg-uralom felső-magyarországi központja felé, szeptember 14-én pedig megverték a felső-magyarországi hadsereg főparancsnoka, Paris von Spankau tábornok által vezényelt csapatokat. A királyi hivatalnokok és támogatóik életüket féltve elmenekültek. 1672. október 5-én felszabadítóként üdvözölték a lázadók csapatait Kisszebenben, és azt megelőzően Sáros vármegye teljes nemessége az általános

28 MOL E 254 Repraesentationes, informationes et instantiae, 50. cs., 1670. július, no. 37., fol. 346–347v (a kisszebeni városi tanács 1670. július 17-i levele); MOL P 507 Nádasdy család, Levelezés, 11. cs., no. 422. (Kisszeben városának dátum nélküli hűségesküje); Dejiny Sabinova i. m. (20. jz.) 121.; *Kőnya, P.*: i. m. (13. jz.) 39–40.; *Pauler Gy.*: Wesselényi i. m. (11. jz.) II. 51–52.

29 ÖStA HStA UA Fasz. 289., Konv. D, fol. 54v–55.; uo. Fasz. 293., Konv. C, fol. 1–36., 43–44v; MOL E 148 Acta Neoregestrata, fasc. 691., no. 4., p. 569–578.

30 „Kein Rath/Schutz und Hülfé war nirgends zu suchen noch zu finden. Die Pfaffen hatten fast aller Orten die Oberhand.” Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSZKK), RMK III. 3030. Ungarische Gewisse und Wahrhaftige Avisen. H. n., 1679. JIII (!).

31 *Ványó T.*: i. m. (24. jz.) 59–60.; ÖStA Kriegsarchiv, Expeditionsprotokolle, 1671. fol. 683–684.

32 Néhány templom azonban protestáns maradt. Vö. *Hörk J.*: i. m. (13. jz.) 46., 82. és 315.

felkelésre és a császár elleni harcra buzdított. Ekkor már szinte teljesen összeomlott a felső-magyarországi királyi hatalom. Benczédi László véleménye szerint ezt a korábbi kutatások során csak kevés figyelmet kapott felkelést a jóval ismertebb, Thököly Imre vezette felkelés próbájának kell tekinteni. A Haditanácsnak csak néhány héttel később, friss alsó-magyarországi ezredek kiküldésével sikerült ismét ellenőrzése alá vonnia a helyzetet.³³

Milyen mértékben vett részt a Pozsonyban megvádolt három kisszebeni lelkész ebben a felkelésben? Magatartásukkal törvényes okot szolgáltatottak-e a királyi hatóságoknak arra, hogy a rebellisekhez sorolják be őket? E fontos kérdések megválaszolásának kulcsa azon vizsgálatok sorozatában rejlik, amelyeket Sáros vármegye katonai visszafoglalását követően I. Lipót császár és Pálffy Tamás püspök, királyi kancellár kifejezett utasítására folytattak le 1673 kezdetétől. A vizsgálatok a prédikátorpert követő hónapokra is átnyúltak; ezeket kiegészítik a vizsgálóbiztosok és a Szepesi Kamara közötti levelezés, a Kisszebenről és annak környékéről készült jelentések, valamint azok a levelek és kérvények, amelyeket Kisszeben lakói a királyi hatóságoknak írtak.

A legátfogóbb vizsgálat 1673. február 11-én indult, és hat hétig tartott.³⁴ Ahhoz, hogy jobban megérthessük a vizsgálatok összességének forrásértékét, célszerű ezt az egy vizsgálatot – a többi nyomozás elemzése helyett is – alaposan szemügyre venni. Ezzel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy a fennmaradt nyomozati iratok a pozsonyi periratokkal ellentétben adott helyekhez, illetve személyekhez köthető, konkrét és datálható eseményeket világítanak meg. Az ezekben az iratokban rögzített tényállásokból csak később konstruálták meg a protestáns lelkészek ellen, propagandacéllal manipulált vádpontokat.³⁵

A vizsgálat célkeresztjében a felkelésnek a két szomszédos vármegyében, Sárosban és Szepesben található központjai, ezek közül is elsősorban Kisszeben, Bártfa, Késmark, Lócse, Szepesváralja, Szepesolaszi, Korompa és Gölnicbánya álltak. A felkelésben részt vett falvakra kevesebb figyelmet fordítottak, a vizsgálóbiztosok érdeklődése pedig egyértelműen elsősorban a nevezett városok közvetlen környékére irányult. Ugyanakkor meglátogattak néhány uradalmat is, amelyek vagy a felkelésben részt vevő nemeseké voltak, vagy a felkelés célpontjai közé tartoztak. Ezek közé tartozott Palocsai Horváth István palocsai birtoka, amelyet a rebellisek fölégettek, valamint a sárosi alkapitánynak, a felkelésben vezető szerepet játszott Berzeviczy Zsigmondnak a berzevicei birtoka.³⁶

A vizsgálatot irányító három hivatalnok azon kis létszámú katolikus kisebbségből került ki, amely a felkelés alatt hű maradt az uralkodóhoz. Gundelfinger Já-

33 *Benczédi L.*: Rendiség i. m. (7. jz.) 57–65.; *Pauler Gy.*: A bujdosók támadása i. m. (11. jz.) 11–16.

34 Egri Káptalan Levéltára, Protocollum Seriale (= EKL PS) Q, no. 148. Attestationes pro Fisco Suae Majestatis Regio, 367–534.

35 Ezt a szerkesztési folyamatot eddig nem kutatták. Ld. ehhez *Péter Katalin*: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. In: *Uő*: Papok és nemesek. Ráday Gyűjtemény, Bp., 1995. 200–210., különösen 200–201.

36 Kisszebenen kívül Bártfa állt a vizsgálat középpontjában (EKL PS Q, no. 148. 440–467. és 529–534.). Eperjes városa egy külön vizsgálat célpontja volt (MOL E 148 fasc. 1462., no. 38.)

nos egy armalista család becsvágyó sarja volt, aki 1670 szeptemberében hűséget és engedelmisséget esküdött a császárnak, amiért jutalmul harmincadosnak nevezték ki.³⁷ Berzeviczy János, a sárosi alkapitány testvére csupán röviddel korábban tért át a katolikus hitre, és szintén arra törekedett, hogy bebizonyítsa a Habsburg-udvarnak feltétlen hűségét.³⁸ Kolozsváry Imre egri kanonok az egri egyházmegye sárosi főespereseként vett részt a bizottságban.³⁹ A vizsgálódó hivatalnokok rendszeresen leveleztek a Szepesi Kamara elnökével, Otto Ferdinand Volkra gróffal. Zárójelentésüket 1673. március 24-én adták le.⁴⁰

A vizsgálóbiztosok Volkra grófnak címzett levelei fényt derítenek azokra a nehéz körülményekre – nyílt ellenségeskedésre, sőt erőszakra – amelyek között tevékenységüket végezték. Kiszébenben a lakosság megtagadta, hogy élelmiszert és a lovaiknak takarmányt adjon el. Bártfán evangélikus diákok támadtak a bizottság kocsisára, és kövel betörték a koponyáját. Bár a hivatalnokok a királyi csapatok védelme alatt álltak, nem érezték magukat biztonságban, és azon voltak, hogy minél hamarabb távozzanak az ellenséges helységekből.⁴¹

Mindezek ellenére arra törekedtek, hogy munkájukat a lehető legalaposabban végezzék. Hangsúlyozták, hogy nem tudnak „gyorsan és felületesen” dolgozni, mivel az ügy túl kényes; nagyszámú tanú alapos kikérdezése nélkül nem lehet felderíteni a felkelés okát, és kiemelték, hogy nem akartak úgy visszatérni, hogy a felületes munka miatt szegyenben maradjanak, vagy hogy ezáltal feletteseiknek csak további munkát hagyjanak hátra. A hivatalnokok tehát komolyan vehető erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy megértsék a lázadás mozgatórugóit és belső dinamikáját. Egyes tanúk önként keresték fel őket, míg másokat véletlenszerűen választottak ki. A tanúk túlnyomórészt a felkelés – szinte kivétel nélkül katolikus – áldozatai közül kerültek ki, de voltak köztük felkelők és minden meggyőződés nélkül hozzájuk csatlakozó személyek is. A bizottság elsősorban a nemesekre és a városi tanácsnokokra volt kíváncsi.⁴² Fontos hangsúlyozni, hogy a protestáns papság nem állt a vizsgálatok célkeresztjében.

A vizsgálathoz összeállított 31 kérdésből álló jegyzék – az úgynevezett *puncta interrogatoria* – kevés figyelmet szentelt a protestáns papságnak.⁴³ Hat kérdés a

37 Tóth S.: i. m. (25. jz.) I. 241. és 318.; Egri Káptalan Levéltára, Protocollum Extraseriale (= EKL PE) AG, no. 227., fol. 244. Obligatio egregii Joannis Gundelfinger (1670. szeptember).

38 Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–VIII. Pest, 1857–1868. I. 2. rész 48.; MOL E 254 57. cs., 1672. július, no. 41., fol. 85. (Berzeviczy július 11-i levele).

39 Hörk J.: i. m. (13. jz.) 82.; Fazekas István: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951). ELTE Levéltára, Bp., 2003. 66.

40 EKL PS Q, no. 148. 534. E vizsgálatok kivonatai itt találhatóak: MOL E 148 fasc. 1737., no. 6., 1–30.; uo. no. 8., 1–235.

41 MOL E 254 59. cs., 1673. február, no. 36. (február 21-i jelentés), fol. 72v; uo. no. 46. (február 24-i jelentés), fol. 90.; MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis, 13. cs., 1673. február, fol. 153–154. (a Szepesi Kamara február 26-ai levele).

42 MOL E 254 59. cs., 1673. március, no. 10. (március 5-ei jelentés), fol. 27r–v; uo. no. 22. (március 9-ei levél), fol. 53–54.

43 EKL PS Q, no. 148. 375–378., Puncta Interrogatoria.

felkelők seregének belső rendjére vonatkozott: annak főparancsnokaira, tisztjeire, katonáira és a fegyverekre, különösen az ágyúk számára.⁴⁴ Nyolc további kérdés a vármegye nemességére, a városok polgáira és jobbágyokra irányult: hogyan fogadták a lázadók seregét és hányan csatlakoztak közülük a felkeléshez. Különös érdeklődést tanúsítottak azon városok iránt, amelyek lelkesen csatlakoztak a lázadáshoz.⁴⁵ Öt kérdés a rebellisek pénzbeli támogatására vonatkozott, a felkelők seregének élelmiszerral való ellátására és hadtápjára, a törökök szerepére és a rebellisek elmenekült vezetőinek tartózkodási helyére.⁴⁶ Hét további kérdés a felkelők indítékaira volt kíváncsi: mit gondolnak a császárról és mit mondtak róla? Hogyan viszonyulnak a katolikus egyházhoz?⁴⁷

Csak az utolsó kérdések között találunk olyanokat, amelyek a protestáns lelkesekre vonatkoztak. A 22. kérdésben az iránt érdeklődtek, hogy „hány prédikátor, tanítómester és diák” vett részt a felkelésben. A 25. kérdés azt tudakolta, hogy protestáns papok „a [Magyar] Királyságot és a királyságban fölényben levő katolikus rendet nyilvánosan [...] becsmérelték-e prédikációikban és beszédeikben, [...] és milyen módon nem riadtak vissza attól, hogy [az emberekben] gyűlöletet szítsanak”. A 26. kérdés azt vizsgálta, hogy a protestáns papok olvasták-e vagy megvitatták-e a „szélhámos Drabik Miklós álprofetikus könyvét”.⁴⁸ A 27. kérdés a királyi sereg bevonulásakor elmenekült prédikátorok tartózkodási helyére irányult. A felső-magyarországi városok katonai ellenállására vonatkozó 29. kérdés pedig többek között arra keresett választ, hogy láttak-e prédikátorokat a városfalakon, amikor a királyi sereg ostrom alá vette a városokat. Ha szándékában is állt tehát a vizsgálódó hivatalnokoknak, hogy bizonyítékokat gyűjtsenek a papság ellen, ez nem élvezett elsőbbséget.

A vizsgálat során összesen 202 tanú tett vallomást. E tanúknak csaknem kétharmada nem válaszolt a protestáns papságra vonatkozó kérdésekre; ugyanakkor számos más dologról részletesen beszámoltak. A prédikátorokkal kapcsolatban megnyilatkozó tanúk válaszai nagyrészt igen általánosan fogalmazznak. Olyan megjegyzéseket tettek, mint „Azt hallotta[m], hogy sok prédikátor, iskolamester és diák csatlakozott a lázadókhöz, miután katonai egyenruhát húztak (*assumptis vestibus militaribus*)”; „Biztosan tudja [tudom], hogy ők voltak ennek a felkelésnek a felbujtói, fő okozói és szítói”; „voltak prédikátorok és diákok a rebellisek között”; „a felkelők táborában voltak”; vagy egyszerűen „bajkeverők voltak”.⁴⁹

Egyes kijelentések azonban lehetővé teszik a történész számára, hogy pontosabb következtetéseket vonjon le a protestáns papságnak az 1672-es felkelésben játszott szerepéről. A nyomozati jegyzőkönyv alapján összesen tíz, Sáros vármegye

44 Uo. 1–4. és 13–14.

45 Uo. 5–11. és 18.

46 Uo. 12., 15., 17., 19. és 28.

47 Uo. 16., 20–21., 23–24. és 30–31.

48 A chiliaszta Drabik Miklóshoz ld. *Ján Kvačala*: Dejiny reformácie na Slovensku. Tranoscius, Liptovský Mikuláš, 1935. 244–248.

49 EKL PS Q, no. 148. 385–386., 392., 403–404., 410., 450. és 484. Az idézetekhez ld. uo. 390., 402., 415., 418. és 444.

gyéből származó lutheránus lelkipásztor és egy kálvinista lelkész azonosítható be név szerint, míg további nyolc – köztük egy kálvinista – azon helységek alapján, ahol templomaik voltak.⁵⁰ A legtöbb hivatkozás viszonylag rövid, ami természetesen megnehezíti a részletes elemzést. A nyomozati iratok azonban hosszabb tanúvallomásokot tartalmaznak a három kisszebeni lelkipásztortól, Andrej Gallitól, Johannes Regiustól és Paul Regiustól.

A kisszebeni lelkipásztoroknak az 1672-es felkelés idején tanúsított magatartása jobb megértése érdekében részletesen elemeznünk kell tanúvallomásait, majd azokat össze kell vetnünk más tanúk kijelentéseivel. Johannes Regius, a német főprédikátor ragaszkodott hozzá, hogy sem ő, sem más evangélikus lelkész nem vett részt a lázadásban, ugyanakkor „sok kálvinista prédikátor és diák volt a rebellesek között”. Amikor a felkelők serege bevonult Kisszebenbe, ő a városon kívüli kertjében tartózkodott, és ott hallotta a harangzúgást. Ekkor visszatért a városba, és istentiszteletet tartott. A felkelők erőszakos cselekedeteihez azonban nem volt köze: például helytelenítette, hogy a csőcselék keresztülhajtotta Ciprián atyát, a katolikus szerzetest a városon, majd pellengérré állította. Állítása szerint Ciprián teljesen meztelen volt, a haját levágták. Regius azt is közölte, hogy tehetetlenül szemlélte, ahogy a Baranyay Ferenc, Sáros vármegye egyik evangélikus vallású nemese által vezetett csőcselék kifosztotta a katolikus templomot. A templomba csak azért ment be, hogy megmentsen két értékes kelyhet, azután távozott. Regius bevallotta, hogy a királyi sereg ostroma alatt a városfalakon tartózkodott; ugyanakkor csupán egy rövid pillantást vetett a sereg-re és azt követően azonnal távozott.⁵¹

Johannes Regius vallomása néhány érdekes kérdést vet fel. Például: valóban olyan tehetetlen volt-e, amikor a csőcselék rátört Ciprián atyára? Miért volt a katolikus templomban annak kifosztása alatt? Csupán a kelyheket szerette volna megmenteni a dühös csőcseléktől? És mit keresett a városfalon? E kérdések jogosságát támasztja alá két, őt közvetlenül megvádoló tanú vallomása. Ciprián atya, aki valahogy túlélte az atrocitásokat, azt állította, hogy Regius részt vett a felkelésben. A templomban tartózkodott, amikor kifosztották azt, mégpedig nemcsak néhány pillanatra, hanem egész idő alatt. Az ostyákat Regius jelenlétében szórták szét és taposták meg a földön. Regius társa, Andrej Galli lelkipásztor pedig azt állította, hogy látta, ahogy Regius röviddel a királyi sereg megérkezése után felfegyverzett polgárok sokaságával vonult fel a városfalra. Valóban azt gondolhatjuk-e, hogy

50 A kisszebeni lelkipásztorokon kívül a következő lutheránus lelkészekről van szó: Johannes Wiszlicenus (Úszpeklény), Martin Pfeiffer (Bártfa), Jakob Zabler (Bártfa), Paul Kray (Bártfa), Samuel Stephanovics (Raszlavica), Tamás György (Pécstűjfalu) és Gassitsius János (Berzevice). A kálvinista lelkész Inney (Sóvár) valószínűleg a Soós család udvari lelkésze, egy másik kálvinista pedig Nagysáros városának lelkésze volt. A következő falvak lutheránus lelkészei szintén részt vettek a felkelésben: Dobó (Héthársi j.), Hanusfalva (Girálti j.), Klussó (Bártfai j.), Orkuta (Kisszebeni j.), Osztrópatak (Kisszebeni j.), Hervartó és Szekcsőalja (Bártfai j.). Vö. uo. 392., 400., 411., 417., 433., 437., 445., 447., 454., 456., 459., 467. és 532.

51 EKL PS Q, no. 148. 429–431. A Baranyay nemzetségről ld. *Tóth S.*: i. m. (25. jz.) I. 255.

Johannes Regius csupán egy ártatlan és közömbös megfigyelő volt, ahogy azt magáról a nyomozás alatt állította?⁵²

Paul Regius, Johannes Regius öccse kihallgatása során meglehetősen szűkszavú volt, a harmincegy kérdés közül csupán kettőre válaszolt. Sáros vármegye lutheránus nemeseit – különösen Baranyay Ferencet, Berthóty Sámuel és Péchy Gáspárt – vádolta meg; azt állította, hogy ők voltak a felelősek a katolikus templom elleni támadásért. „Azt hallotta[m], – nyilatkozta a jegyzőkönyv szerint – hogy ők kísérték a nevezett lelkipásztorokat [vagyis Johannes Regiust és Andrej Gallit – G. M.] a templomhoz, de mivel félt[em] a magyaroktól, nem mert[em] belépni a templomba. Emiatt azonban szitkokat szórt rá[m] Nikolaus Szentivanyi tanácsnok [...], ezért kénytelen volt[am] bemenni a templomba. Ott énekeltek [énekeltünk], imádkoztak [imádkoztunk] és misét mondtak [mondtunk].” Paul Regius ahhoz is ragaszkodott, hogy a város ostroma alatt soha nem tartózkodott a városfalon: „Látta[m], ahogy felfegyverzett polgárok mennek fel a falra; kétségkívül a városbíró parancsára, mert az ő tudomása nélkül [itt] semmi sem történhet.”⁵³

Ciprián atya azonban cáfolta Paul Regius lelkész szavait. Állítása szerint az ifjabb Regius kezdetektől fogva jelen volt a templom kifosztásánál: „Miután betörték a templomba, a főoltár körül a földre öntötték a Legszentebb Tiszteletreméltó Szentséget (*Sanctissimum Venerabile Sacramentum*); ott aztán részben a felkelők, részben az ifjabb német lelkész lábbal szégyentelenül széttaposta.” Egy katolikus polgár, aki az erőszaktól való félelmében a városi pajta szénájában bújt el, megerősítette a szerzetes vallomását. „Paul Regius, a kisszebeni németek prédikátora, magához vette a kisszebeni templom ostyatarató kelyhét [...], kiöntötte belőle a Tiszteletreméltó Szentséget, majd itt és ott szétszórta a padlón, majd lábbal széttaposta.” Caspar Mihallyko, egy lutheránus polgár pedig azt vallotta, hogy Regius is felelős volt a kis létszámú katolikus kisebbség elleni túlkapásokért. Toth János tanácsnokkal, a sárosi nemesség befolyásos szövetségeseivel mesteremberek és diákok csoportjait vezette a katolikusok házához, hogy kifosztassa azokat.⁵⁴

A harmadik kisszebeni lelkipásztor, a szláv gyülekezetért felelős Andrej Galli mindent megtett azért, hogy letagadja: belekeveredett a felkelésbe. Nemcsak kollégájára, Johannes Regius főlelkészre tett terhelő vallomást – ahogy azt már említettük –, hanem azt is hangsúlyozta, hogy a felkelők seregével Kisszebenbe érkező kálvinista lelkészek voltak a valódi felbujtók. Galli határozottan állította, hogy mindig hű maradt a császárhoz. Emiatt a felkelők „a lehető legrosszabb sérelmet okozták neki”. Nem tagadhatta azonban, hogy részt vett a katolikus pap nyilvános megalázásában: „Arra kényszerítették, hogy bemenjen [bemenjek] a sekrestyébe [...], hogy meghallgassa[m] gyónását, és az ő [én] szertartása [szertartásom] szerint adjon [adjak] neki úrvacsorát. Ciprián atya szakálla és haja már le

52 Uo. 414–415. és 432.

53 Uo. 436.

54 Uo. 410., 415. és 424. Johannes Toth tanácsnok küldöttként hívta be Kisszebenbe a felkelők seregét. A város Habsburg-csapatok általi visszafoglalását követően a lázadók táborában maradt. Uo. 391., 396., 405., 414., 418., 422. és 424–425.

volt borotválva, és nem volt rajta ruha.” Annak tényét, hogy istentiszteletet tartott a felkelőknek és imákat mondott el értük, Galli azzal magyarázta, hogy a magyar nemesek kényszerítették erre.⁵⁵

Négy szemtanú határozottan cáfolta az ártatlanságát bizonygató Gallit. Az első tanú, Ciprián atya buzgó prédikátorként írta le őt. „Isten végre meghallgatott bennünket – mondta Ciprián szerint – és fényt derített az igazságunkra. Elnyomta ellenségeink hamisságát.” Véleménye szerint Galli az egyik főbűnös, mivel arra buzdította a városbíró, hogy engedje be a felkelők seregét a városba. A jegyzőkönyv szerint az evangélikus Caspar Mihallyko azt mondta, hogy Galli prédikációival „a város egész közösségét feltűzelte, hogy bátorsággal küzdjenek a német sereg ellen”. Galli személyesen is vezetett polgárokat a városfalra, hogy ott csatába bocsátkozzanak a császári csapatokkal. Ezek között olyan közrendűek is voltak, „akik sok követ hoztak magukkal, hogy azzal megdobálják a németeket [...]”. Két katolikus nemes szintén azt állította, hogy Galli prédikációkkal uszította a népet. Az egyik nemes szerint a katolikusok meggyilkolására szólította fel a lakosságot. Személyesen hallotta, hogy Galli egy a felkelők győztes seregére mondott pohárköszöntő során kijelentette, hogy „[most] lefejezhetjük a katolikusokat”. A másik nemes ezt nem tudta megerősíteni; ő csak a következő kijelentést hallotta: „Isten nem fog elhagyni [benneteket]. Egy csoda révén visszaadta a katolikusok által elvett templomokat. [Isten] elnyomta a hamisságot és felemelte az igazságot.”⁵⁶

Az 1673 elején lefolytatott vizsgálat tanúvallomásaiból a pozsonyi prédikátorper általános és általánosító vádjainál jóval összetettebb és árnyaltabb összkép rajzolódik ki. Az 1673. évi eljárás során a három protestáns lelkész egyikét sem vádolták meg azzal, hogy szövetkezett a törökökkel. Arra sincs bizonyíték, hogy ezek a lelkészek bármilyen uszító szónoklatokat tartottak volna a császár ellen. A tanúk, valamint a vádlottak vallomásai inkább egy olyan népfelkelés résztvevőiként állítják be a kisszebeni lelkészeket, amely, miután a városi tanács kitérte a kapukat a felkelők serege előtt, az egész várost hatalmába kerítette. A két lelkész, Andrej Galli és Paul Regius például nem tagadta, hogy részt vett a rebellesek különböző akcióiban. Galli még azt is bevallotta, hogy közvetlenül részt vett Ciprián atya megalázásában, mielőtt a pellengérhez vezették volna. Paul Regius pedig beismerte, hogy miséket tartott a felkelőknek. Ugyanakkor mind Regius, mind Galli ragaszkodott ahhoz az állításához, hogy ezekre a felkelők vezetői kényszerítették; nehezen bizonyítható állítások, amelyeket azonban különböző tanúk megcáfoltak.

A prédikátorok tehát vezető szerepet játszottak volna a felkelésben? Legelőször is rögzítenünk kell, hogy a vizsgálóbiztosok a legcsekélyebb kísérletet sem tettek arra, hogy a prédikátorokat állítsák be a felkelés fő felelőseinek. Ellenkezőleg: a nyomozati iratok, a hivatalnokok levelei és más források a felkelés meghatározó szereplőiként újra és újra a magyar nemeseket és a városi tanácsot ne-

55 Uo. 431–432.

56 Uo. 398., 411., 413., 415., 423. és 425.; MOL E 148 fasc. 1462., no. 38., fol. 32.

vezték meg.⁵⁷ Sáros vármegyében újra és újra a tekintélyes lutheránus családokat nevezték meg a felkelés felbujtóiként és támogatóiként, közülük is elsősorban a Berthótyakat, a Berzeviczyeket és a Péchyeket.⁵⁸ Kisszebenben ezek a nemesek szorosan együttműködtek Johannes Stöckel városbíróval és a tanácsnokokkal, így a már említett Toth Jánossal.⁵⁹

Ugyanakkor nem férhet kétség ahhoz, hogy az evangélikus lelkészeknek a helyi társadalom minden rétege központi szerepet tulajdonított az ellenreformációval szembeni ellenállásban. Miután a királyi sereg 1671 decemberében elfoglalta templomaikat, a lakosság egy emberként sorakozott fel mögöttük, és amikor a katonák 1672 elején kivonultak a városból, erőszakosan léptek fel a város főtemplomát átvevő Ciprián atya ellen. A lutheránus gyülekezet krónikája szerint Paul Regius lelképásztor dühös csócselék élén érkezett a templomtérre, majd behatoltak a templomba, miközben Ciprián atya az oltár előtt állva éppen misét tartott. A krónika külön megemlíti, hogy Paul Regius személyesen támadt rá a papra, és erőszakkal a templomon kívülre tessékelte. A templomtéren aztán a kisszebeniek súlyosan bántalmazták és majdnem agyonütötték Ciprián atyát.⁶⁰

Az 1672. május végi újabb katonai akció sem tudta eltántorítani a lakosságot attól, hogy továbbra is támogassák a lutheránus lelkészeket. Ez olvasható ki abból az elkeseredett levélből, amelyet Ciprián atya 1672. augusztus 30-án, azaz hozzávetőleg egy hónappal a felkelés előtt írt. Ciprián arra panaszkodott, hogy semmit se kapott a tizedből és más jövedelmekből, amelyeket a város és a környező falvak mindig is szolgáltatottak az egyháziaknak. A városi tanács parancsba adta, hogy semmit sem kaphat; Semsey Ferenc pedig, akinek birtoka a város közelében feküdt, személyesen megfenyegette és ellene uszította a szolgálait. Állítása szerint jobbágyok törtek be a kertjébe és lekaszálták a rétvét; az egyik jobbágy vasvillával támadt rá, „és ha nem lovon ült volna, ki tudja, mit csináltak volna [vele]”. Alig

57 MOL E 244 30. cs., 1672. augusztus, fol. 162r (augusztus 23-i levél); MOL E 254 59. cs., 1673. február, no. 36, fol. 72v (február 21-i jelentés); uo. 1673. március, no. 10., fol. 27r (március 5-i jelentés); uo. no. 22., fol. 54. (március 9-i jelentés). Ld. továbbá az elkobzandó javakról szóló rendeleteket MOL E 245 Minutae neo-regestratae, Lajstromkönyvek 27. köt., Oktober-November 1672, no. 2013., 2016., 2018–2028., 2043., 2048–2053. és 2067.

58 A következő sárosi nemes családok álltak a vizsgálatok középpontjában: Baranyay, Berthóty, Berzeviczy, Desőffy, Dobay, Fejérpataky, Hedry, Keczer, Péchy, Saarossy, Semsey, Seredy, Soós, Szallay és Szinney. A Pécsyekekről ld. EKL PS Q, no. 148. 388., 395., 403., 406–407., 412., 414–415., 436., 438. és 469. (Péchy Gáspár beszéde a küszöbönálló török betörésről); a Berthótyakról ld. uo. 389–390., 395., 402., 416–417., 433., 472–473., 476. és 483–484. (egy katolikus templom kifosztása).

59 Kisszebenben a vizsgálatot folytató hivatalnokok a városbíróról és a városi tanács tagjairól (pl. Leonhard Fabini, Georg Simonis, Nikolaus Szentivanyi, Georg Wagner), valamint Thomas Szabó szószólóról (*tribunus plebis*) gyűjtöttek információkat, vö. uo. 388., 391., 396., 398–399., 403., 405., 412., 414., 418–421., 423–424.

60 *Evanjelický a. v. zborový archív Prešov. Status et fatorum Ecclesiae Evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae Slavicae in Regia ac Libera Civitate Cibiniensi succincta descriptio, 1778. 63–64. Összefoglalók itt: Kónya, P.: i. m. (13. jz.) 44–45; Dejiny Sabinov i. m. (20. jz.) 146. és Johann Samuel Klein: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn. III. Hornyánszky, Pest, 1873. 355–356.*

sikerült elmenekülnie egy rajtaütésből, amikor Orkuta, egy, a városhoz tartozó falu lakosai lesben állva vártak rá. Az evangélikus városi iskola diákjai pedig nyíltan megfenyegették, hogy megölik. A Szepesi Kamara figyelmeztetései, miszerint súlyosan meg fogja torolni ezeket, nem tudtak változtatni Ciprián atya nyomorúságos helyzetén.⁶¹

A lelkipásztorok szoros kapcsolataik révén mélyen beágyazódtak a helyi társadalomba. Mind a három lelkipásztor hosszú idő óta a városban lakott és élvezték a városi tanács támogatását. A Csehországból menekült Andrej Galli, akit a kortársak emiatt „cseh prédikátornak” hívtak, Johann Stöckel városbíró pártfogoltja volt. Az 1660-as évek elején már olyan nagy befolyása volt, hogy az ő ajánlására neveztek ki lelkészeket Sáros megyében.⁶² A Regius testvérek a német közösséget 1635 és 1658 között főlelkészként szolgáló Stefan Regius lelkipásztor fiai voltak. A városban nőttek fel és valószínűleg – apjukhoz hasonlóan – beházasodtak a város előkelő családjaiba. Ez a gyakorlat amúgy gyakran megfigyelhető Felső-Magyarország lutheránus városaiban. Johannes Regiust a városi tanács 1653-ban iskolamesterré, majd 1658-ban főlelkésznek nevezte ki. Öccsét, Pault Bártfára, Eperjesre, Boroszlóba és Wittenbergbe küldték tanulni. 1663-ban tért vissza a városba, ahol először iskolamesterként tevékenykedett, majd a német gyülekezet második lelkészének nevezték ki 1669-ben.⁶³

A felkelés könyörtelen leverése és a város újbóli megszállása nem változtatt érdemben a prédikátorok népszerűségén. Ciprián atya Volkra grófnak címzett 1673. február 7-ei segélykérő leveléből megismerhetjük a szerzetes eredménytelen kísérleteit, amelyekkel tekintélyét szerette volna megőrizni. A helyzet reménytelen, írta: „Kérem, higgye el, a Magyar Királyságban sehol máshol nincsenek ennyire komisz emberek, mint akik között én élek. Isten dicsőségére és nekem mint az Ő szolgálójának, ezért gondoskodjon róla, hogy a város prédikátorait letartóztassák. Mert ismét megjártsszák magukat (*iterum assumunt sibi cornua magna*), és a polgárok egyre jobban sértegetnek, mivel látják, hogy nem lesz semmi bajuk.”⁶⁴ A helyzet már 1672 decemberében kiéleződött, ezért Volkra gróf sürgős megbeszélésre hívta a papot Kassára, hogy kiutat találjanak a feszült helyzetből.⁶⁵ Úgy tűnik, hogy Ciprián a város gyors megbüntetését sürgette. Amikor Volkra vizsgálóbiztosai végül február közepén megérkeztek a városba, ujjongani kezdett, mert azt hitte, hogy eljött az egyedülálló lehetősége arra, hogy megkapja éves bérét: „Megrettentek a vizsgálat miatt. Talán most majd gyorsabban fogják csinálni [azt, amit megparancsoltak nekik], mint korábban.”⁶⁶ De minden hiába volt; a szerzetes

61 MOL E 254 57. cs., 1672. augusztus, no. 101., fol. 214r–v (augusztus 30-i levél); MOL E 244 30. cs., 1672. augusztus, fol. 86r (a Szepesi Kamara augusztus 24-i levele a városi tanácshoz).

62 Klein, J. S.: i. m. (60. jz.) 83. és 355.; Rácz K.: i. m. (1. jz.) 65.; Ján P. Drobny: Evanj. Slovenskí martyri (mučeníci). Tranoscius, Liptovský Mikuláš, 1928. 113.

63 Klein, J. S.: i. m. (60. jz.) 353–359.; Drobny, J. P.: i. m. (62. jz.) 114–115.

64 MOL E 254 59. cs., 1673. február, no. 7., fol. 14. (február 7-ei levél).

65 MOL E 244 30. cs., 1672. december, fol. 95. (Volkra december 31-i levele Cipriánnak); uo. fol. 186. (Volkra ugyanaznapi levele a városi tanácsnak).

66 MOL E 254 59. cs., 1673. február, no. 38. (február 22-i levél), fol. 76.

ínségén mi sem változott, ahogy arról egy 1673. február végén kelt elkeseredett levél tanúskodik. A városi tanács semmit nem tett annak érdekében, hogy kifizesse vagy hogy megbüntesse az őt kínzókat.⁶⁷

E külső körülmények miatt nemcsak az igen valószínű, hogy a kisszebeni lelkipásztorok részt vettek az 1672-es felkelésben, hanem az is, hogy a felkelők seregének bevonulása után kitört városi felkelés csupán egy epizódja volt a templomaikat elkobzó királyi csapatok elleni elhúzódó harcnak. A lelkipásztoroknak mindenestre kapóra jött a rebellisek serege, mivel lehetőséget biztosított számukra, hogy elűzzék a katolikus papot, visszavegyék elvett templomaikat és helyreállítsák az evangélikus istentiszteletet. Ugyanakkor nem állapítható meg egyértelműen, hogy a lelkipásztorok közvetlenül részt vettek-e a katolikus pap és a katolikus kisebbség elleni támadásokban, és ha igen, akkor kényszerítették-e őket erre – ahogy azt ők maguk állították –, vagy önként vettek részt benne, ahogy azt más tanúk vallották. A lutheránus gyülekezet krónikája azonban rögzítette, hogy Paul Regius már a felkelők seregének megérkezése előtt tettelegesen bántalmazta a katolikus papot, ami egyértelmű bizonyíték arra, hogy a három lelkipásztor közül legalább egy kész volt erőszakhoz folyamodni, hogy megvédje evangélikus hitének szabadságát annak elnyomóitól.

A felkelés után Sáros vármegyében lefolytatott vizsgálódások sok hasonló esetre derítettek fényt, mégpedig nem csak Bártfán és Eperjesen.⁶⁸ Több lutheránus nemes lelkipásztora például követték urukat a felkelők seregébe, ahol prédikációkat és istentiszteleteket tartottak. Közéjük tartozott Gassitsius János, Berzeviczy Zsigmond alkapitány családi lelkésze Berzevicéről, Tamás György, a befolyásos Péchy család papja Pécsújfaluból és az osztrópataki lelkipásztor – nevét az iratok sajnos nem említik –, aki pártfogóival, Berthóty Jánossal és Sámuellel egyetemben fegyveresen és lóháton szolgált a felkelők seregében. Több szemtanú vallotta azt, hogy ezek a lelkipásztorok prédikációkban szólítottak fel a németekkel szembeni ellenállásra és az evangélikus hit helyreállítására. A katonák a kisszebeni lelkipásztorokhoz hasonlóan őket is könyörtelenül elűldözték templomaikból a felkelést megelőző hónapokban. 1672 szeptemberében követték pártfogóikat a harcba, elűzték a templomaikat átvevő katolikus papokat, és a felkelők seregének védelmében újra elfoglalták korábbi hivatalaikat.⁶⁹

Más lelkipásztorok arra használták ki a lehetőséget, hogy felszámolják az ellenreformáció által esetlegesen elért eredményeiket. Stephanovics Sámuel raszlavicai lelkipásztor, a lutheránus Raszlaviczy család pártfogoltja például arra érke-

67 „Illus. Dne, Comissarii meos persecutores mandaverant capere sed iudex nihil horum facit nec intendit”, vö. MOL E 254 59. cs., 1673. február, no. 61. (1673. február 27-i levél), jelölés nélküli cédula (a 126. és 127. oldal közé behelyezve). A levél a továbbiakban arról szól, hogy a lutheránus istentiszteletek folytatódtak, és hogy a városbíró mindent megtesz annak érdekében, hogy megakadályozza a katolikus istentiszteletet. Ciprián mintegy mellékesen megjegyzi, hogy egy feldühödött embertömeg által „súlyosan bántalmaztatott” (*graviter trusus*). Uo. fol. 126r.

68 Bártfáról és Eperjesről ld. EKL PS Q, no. 148. 382–387., 416–417., 442–449., 453–456. és 529–530.

69 Uo. 392., 394., 397., 402–404., 406., 412–416., 419., 433. és 437.

zett vissza a templomába, hogy néhány jobbágy áttért a katolikus vallásra. Azonnal cselekedett, több prédikációt is tartott az áttértek ellen, és „nyomást fejtett ki rájuk, hogy térjenek vissza a lutheránus hitre”. Ebben számíthatott a Raszlaviczay testvérek, János, György és Péter erőszakos intézkedéseire és fenyegetéseire.⁷⁰ A Bártfához tartozó hat falu név szerint nem említett lelkipásztorai hasonló módszereket alkalmaztak. Ennek során Bártfa város jegyzőjének, a katolikus egyház esküdt ellenségének tartott Elias Spleninek a parancsára cselekedtek. Spleni azzal bírta meg a lelkipásztorokat, hogy „[a jobbágyokat], akik már áttértek és hitű katolikusokká váltak, [...] a lutheránus hitre való visszatérésre buzdítsák”. Ezenkívül meg kellett rettenteni a jobbágyokat, hogy többen már ne hagyják el hitüket. Spleni tevékenyen segítette a lelkipásztorokat ebben az evangélikus vallást megerősítő kampányban: elüldözte Felső-Magyarországról a sárosi falvak templomainak katolikus papjait.⁷¹

Az általam itt elemzett nyomozati iratok csupán a jéghegy csúcsát alkotják. A királyi hatóságok ez idáig ismeretlen számú további vizsgálatot folytattak le az 1672-es felkeléshez kapcsolódóan.⁷² Ezek a vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a protestáns templomok könyörtelen elvétele jelentős ellenállást váltott ki számos felső-magyarországi városban és faluban. Gönc (Abaúj vármegye), Késmárk (Szepes vármegye), Nagykapos (Ung vármegye), Kisvárd (Szabolcs vármegye), Jolsva (Gömör vármegye) és Tállya (Zemplén vármegye) városa például Kisszebenhez hasonlóan forrongott, a polgárok pedig felszabadítóként tekintettek a lázadók seregére. Ugyanez érvényes sok más falura és mezővárosra, például Almásra (Torna vármegye), Létánfalura (Szepes vármegye), Nagylónyára (Bereg vármegye), Nagyszőlősrre (Ugocea vármegye), Göncruszkára (Abaúj vármegye) és Liskára (Zemplén vármegye).⁷³ A vizsgálatok szintén bizonyítékokat szolgáltatottak arra vonatkozóan, hogy a népi ellenállásban és a helyi felkelésekben részt vettek protestáns lelkészek.

Úgy tűnik, a lázadó prédikátorokat nem lehetett egykönnyen rávenni arra, hogy Pozsonyba utazzanak. Ezt egyértelműen bizonyítja az, hogy a Szepesi Kamara a kisszebeni – és más Sáros vármegyei – lelkipásztorokat sikertelenül próbálta a törvényszék elé vitetni. A kisszebeni lelkipásztorok annak ellenére sem hagyták el a várost, hogy többször is felszólították őket a Pozsonyban való megjelenésre. Annak ellenére is ők maradtak a legbefolyásosabb vallási vezetők, hogy a városi tanács egyes tagjait katolikusokra cserélték le, és elűzték a lelkipásztorokat akár

70 Uo. 459–462. A Raszlaviczay testvéreket többek között az elüldözött katolikus pap elleni túlkapásokkal vádolták. A testvérek Sáros vármegye legeltökéltebb lázadói közé tartoztak. Vö. uo. 442., 444., 452.; *Tóth S.*: i. m. (25. jz.) II. 436–437.

71 EKL PS Q, no. 148. 446–447. Spleniről, a bártfai és környékbeli katolikusüldözések egyik fő felelőséről ld. uo. 442., 445., 451., 454., 529. és 531.; *Dejiny Bardejova. Zost. Andrej Kokuľa. Východoslovenské Vyd., Košice, 1975. 146.*

72 Erről áttekintést nyújt *Pauler Gy.*: A bujdosók támadása i. m. (11. jz.).

73 EKL PE AH, no. 5., 44.; EKL PS Q, no. 186., 189.; MOL E 148 fasc. 1431., no. 2. és fasc. 1436., no. 38.; ÖStA HHStA UA Fasz. 180., Konv. D, no. 1; *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye monographiája. I–III. Pollacsek, Ungvár, 1881. I. 163–165.

erőszakkal is megvédelmezni hajlandó diákokat.⁷⁴ A város pénztára és a környező falvak egy fillért sem adtak Ciprián atyának, akinek a helyzete ugyanannyira kényes maradt, mint korábban. Továbbra is erőszak fenyegeti, írta a Szepesi Kamarának, mert a városi tanács a Kassáról érkezett többszöri parancsok ellenére „sem fogta el üldözőit, akik által súlyos sérelmeket szenvedett el”. A jobbágyok gyűlölete sem hagyott alább. A kisszebeniek például beengedték a városba Pécsújfalú, a Péchy családtól elkobzott falu jobbágyait, és „megengedték nekik [...], hogy [rajta] erőszakot tegyenek”.⁷⁵

A pozsonyi törvényszék azoknak a prédikátoroknak, akik nem jelentek meg az idézésre, súlyos büntetéseket helyezett kilátásba. Röviddel később keresni kezdték őket, hogy megállapítsák, „hol maradnak, hol tartózkodnak, és hogy élnek-e még, [...] vagy hogy hova rejtőztek ezek a rebellis és hűtlen prédikátorok.”⁷⁶ A keresés az 1672. évi felső-magyarországi felkelés központjaira és a felkelőktől felszabadításukat váró egyes nyugat-magyarországi vidékekre összpontosult. Így például arra törekedtek, hogy megtalálják a Késmárk környékén rejtőző prédikátorokat. Veszprémben és környékén szintén kutakodtak, ahol a kálvinista lakosság lázas figyelemmel követte a felső-magyarországi eseményeket.⁷⁷

1674. augusztus 28-án – négy hónappal a pozsonyi per lezárását követően – kihallgatások kezdődtek Kisszebenben, amelyekkel a renitens lelkipásztorok tartózkodási helyét szerették volna kideríteni. A nyomozást folytató hivatalnokok azt szerették volna megtudni a várostól, hogy „a prédikátorok közül ki volt az, aki a [Szepesi] Kamara intését és tiltását követően [tovább] prédikált, keresztelt és istentiszteletet tartott”. A tanúk azonban nem voltak hajlandók a hivatalnokokat bármilyen formában segíteni. Még a korábban olyan együttműködő és időközben a katolikus vallásra áttért, ezért nemesi címmel és tanácsnoki tisztséggel jutalmazott Caspar Mihallyko is azt állította, hogy semmi biztosat nem tud. Csak azt hallotta, hogy Galli, a szláv prédikátor elmenekült a városból. Mercz György, a város jegyzője, katolikus földbirtokos ugyanakkor azt állította, hogy Galli sokszor tar-

74 A város megbüntetéséhez ld. *Szabó István*: *Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárból. Egyháztörténet Ú. S. (1959) 2–3. sz. 173–174.; Kónya, P.: i. m. (13. jz.) 60–62.*

75 MOL E 254 60. cs., 1673. július, no. 61., fol. 119. (dátum nélkül). Pécsújfalut (Kisszebeni j.) a Szepesi Kamara röviddel a császári sereg megérkezése után elkobozta, ld.: MOL E 245 Minutae neo-regestratae, *Lajstromkönyvek 27. köt., no. 2022. (1672. november 4.); Tóth S.: i. m. (25. jz.) I. 398., II. 453–454. A felkelés alatt a falubeliek brutálisan bántalmaztak egy másik papot (EKL PS Q, no. 148. 400. és 439.).*

76 EKL PE AH, no. 44. *Inquisitionis Relatio pro parte Fiscii Regii (1674. március 24.)*, fol. 108v; *S. Varga K.: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve i. m. (2. jz.) 161–162. Johann Samuel Klein szerint a pozsonyi bíróság által küldött komisszárok Kisszebenben hallgatták ki Paul Regiust és Gallit. Regiust Galli vallomása alapján, miszerint soha nem taposott szét ostyákat, ezt követően felmentették a halálos ítélet végrehajtása alól. Klein nem nevezi meg forrását, én pedig nem találtam bizonyítékot erre az anekdotára. Klein, J. S.: i. m. (60. jz.) 356.*

77 MOL E 210 Miscellanea, 45. cs., *Prot. Egyházak, t. 9., sz. 49., fol. 197–204v. Relatio inquisitionis contra praedicantes (1674. március 20.)*; *uo. sz. 46., fol. 180–187. Questatoria pro parte Fiscii Regis ex Capitulo Veszprimiensi (1674. október 6.)*.

tózkodott szomszédja, Simon György házában. De semmi biztosat nem tudott. A városbíró és a többi tanácsnok hallgatott, nem mondott semmit. Csak a Mercz által megvádolt Simon György tett vallomást: „Andrej Galli szájából hallotta[m], hogy dolgait és könyveit Sziléziába küldte”. Egyébiránt „látta[m], ahogy a prédikátorok a nyitott városkapun át távoztak”.⁷⁸

Ugyanezzel a dátummal létezik egy, a kisszebeni prédikátorok számára előre megfogalmazott reverzális. Aláírásukkal arra kötelezték volna magukat, hogy „lemondanak és teljes mértékben tartózkodnak a prédikátorságtól”. Ebben az esetben Kisszebenben maradhatnak. Ha azonban megtagadják az aláírást, azonnal el kell hagyniuk a Magyar Királyságot. Ha pedig csupán színleg írnák alá a reverzalist, és továbbra is „titokban vagy nyíltan” istentiszteleteket tartanának valahol, akkor kivégzéssel és minden jószáguk elvesztésével sújtják őket. Érdekességképpen megemlítendő, hogy a reverzálisban egy tollvonással áthúzták a felkelés vádját.⁷⁹ Ez arra utal, hogy a vizsgálóbiztosok hajlandóak voltak engedményeket tenni, talán annak érdekében, hogy meggyőzzék a városi tanácsot, találják meg a prédikátorokat.⁸⁰

Nincs bizonyítékunk arra, hogy Kisszebenben sikerrel járt volna a keresés. A reverzálison nem található aláírás. Egy, a katolikus lakosok által 1675. október 9-én írt levél emellett azt igazolja, hogy a prédikátorok továbbra is a városban tevékenykedtek. Nem laktak ugyan a városfalon belül, hanem az elővárosban találtak menedékre, ahonnan rendszeresen bejártak a városba, hogy ellássák a lutheránus lakosság lelki szükségleteit.⁸¹ Ciprián atya nyomatékosan megtiltotta a polgároknak, hogy beszéljenek a prédikátorokkal, és mindent megtett, hogy elűldözze őket az elővárosból. Ezzel azonban annyira felbőszítette mind az evangélikusokat, mind néhány, csupán színleg katolikussá vált polgárt, hogy koholt vádakkal elmozdították városi lelkészi állásából. A városbíró és a városi tanács teljes mellszélességgel kiállt a prédikátorokért, és teljesen hidegen hagyta őket, hogy magatartásuk nyilvánvalóan ellentmond a Szepesi Kamara többszöri felszólításának. A levél azzal a felszólítással zárul, hogy a katolikus egyháznak a kisszebeni eretnekek kiirtásával (*extirpatione haereticorum Cibiniensium*) kell diadalmaskodnia.⁸²

78 EKL PE AH, no. 56. Relatio attestationis pro parte Fiscii Regii (1674. augusztus 31.), fol. 144–145.

79 MOL E 210 45. cs., t. 9., sz. 50., fol. 205–206v. Paria obligatoriarum praedicantium Cibiniensium (1674. augusztus 28). Az áthúzott rész: „propter motus praeteritarum rebellionum in Inclyto hocque Regno Hungariae exortarum” (fol. 205r).

80 Úgy tűnik, az ehhez hasonló engedmények nem voltak szokatlanok. Egy ismeretlen szerző számára ez egyértelmű bizonyítékul szolgált arra, hogy a pozsonyi törvényszék fővádja pusztán kitaláció volt. Vö. OSZKK RMK III. 2732. (App. H. 979.) Hungarische Praedikanten-Unschuld wider die dreißigfach unwahre Beschuldigung. H. n., 1675. 84–86. és 92–93.

81 MOL E 210 45. cs., t. 9., sz. 55., fol. 217r–v. A levél szerzői: a nemesi származású Nagy Zsigmond és István, Horváth Iván tanácsnok, Paloczi János szószóló és öt tanácsos (*centumvir*).

82 Uo. A ferences rendi rendtartományfőnököknek állítólag egy, a város pecsétjével ellátott levelet adtak át, amelyben különböző túlkapásokat (*excessus*) vetettek Ciprián atya szemére. A túlkapások mibenléte nem ismert. Ugyanakkor hihető vádakat fogalmazhattak meg, mert Cipriánnak Rómába kellett utaznia, hogy igazolja magát. Vö. *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. PPKE Egyháztörténelmi Kutatócsoport, Bp.–Róma, 2005. 28–29.

Kisszebenben az ellenreformáció tehát nem ért el látványos eredményeket, sőt talán kudarcot is vallott. Ciprián atya nem térhetett vissza hivatalába, míg a prédikátorok továbbra is lelkipásztori szolgálatot teljesítettek.⁸³ Amikor 1678. július végén a Teleki Mihály vezetése alatt álló felkelők csapatai 10 napra megszállták Kisszebent, ismét nyíltan tartottak protestáns istentiszteleteket a városban. Úgy tűnik azonban, hogy a város visszafoglalása után legalábbis Paul Regius elmenekült. 1679-től Erdélyben élt, és nem igazolható, hogy 1682-ben Thököly Imre csapataival együtt visszatért volna a városba. Testvéréről, Johannesról és a cseh exuláns Andrej Galliról viszont semmilyen feljegyzés nem maradt. Megélték-e még, hogy Thököly Imre Kisszebenben és más felső-magyarországi városban visszaállította a lutheránus istentiszteletet? Vajon prédikációkkal és istentiszteletekkel ünnepelték-e Thököly bevonulását, mint a kassai, sárospataki vagy más protestáns központokban működő társaik?⁸⁴ Ezek a kérdések sajnos nem válaszolhatók meg az eddig ismertté vált források alapján.

A katolikus egyház kényes kisszebeni helyzete egész Sáros vármegyére jellemző volt. Különösen Bártfáról és Eperjesről érkeztek állandóan panaszok a tehetetlen papoktól és kicsiny gyülekezeteiktől; még a Szepesi Kamara elnökének, Otto Volkra grófnak katonai segítséggel végrehajtott közvetlen beavatkozásai sem tudtak ezen érdemben változtatni. Nem volt foganatja a városi tanácsokhoz intézett és a katolikus vallás visszaállítására vonatkozó császári parancsoknak sem. Néhány papnak sikerült ugyan megvetnie a lábát a vármegye egyes falvaiban és városaiban, de a ferences Cipriánhoz hasonlóan ők is jövedelem nélkül maradtak.⁸⁵ Az 1672-es felkelésért leginkább felelős protestáns nemesek pedig megtagadták a hatóságokkal való együttműködést. A Szepesi Kamara hiába szólította fel a vármegyében állomásozó csapatok főparancsnokát, Cobb tábornokot, hogy büntesse meg ezeket a nemeseket. A katolikusok üldöztetése még a felkelés leverését követően sem hagyott alább, sőt a helyzetük rosszabbodott: a nemesek tömlőceiben katolikusok sinylődtek, számosan bántalmazásoknak voltak kitéve. A hadsereg azonban nem segítette a Szepesi Kamarának: Cobb tábornok ugyanis bizonyág- és védleveleket állított ki a felkelés számos vezetőjének, amelyek szerint senki nem

83 A Volkra gróf és más befolyásos katolikusok által írt bizonyáglevelek nem voltak képesek megakadályozni, hogy a Propaganda Kongregáció megtiltsa Cipriánnak, hogy visszatérjen lelkeszi hivatalába. Vö. *Galla F.*: Ferences misszionáriusok i. m. (82. jz.) 29.

84 *Drobný, J. P.*: i. m. (62. jz.) 113–115.; *Klein, J. S.*: i. m. (60. jz.) 108. és 356–357.; *Kónya, P.*: i. m. (13. jz.) 64. és 95–97.; *Bruckner Gy.*: i. m. (5. jz.) 379–384.; A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Akadémiai, Bp., 1983. 186.; *Nagy Iván*: Egykorú emlékirat Thököly Imréről. *Századok* 10. (1876) 655–664.; Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (Sárospatak), Sárospatak városának jegyzőkönyvei (1642–1717), fol. 45–50. (MOL Filmtár).

85 MOL E 254 58. cs., 1672. december, no. 64 (Tache bártfai lelkész levele Volkrának); uo. 60. cs., 1673. március, no. 12. (Szegedy János bártfai harmincados levele); uo. 1673. június, no. 23. (a Magyar Kamara elnöke, Kollonich püspök intervenciója az eperjesi pap, Langer érdekében); uo. 1673. június, no. 58. (egy úszpeklényi pap levele); uo. 1673. július, no. 122., 188. (Langer levelei Eperjesről); *Mihalik B.*: A Szepesi Kamara i. m. (6. jz.) 282–283., 290., 293. és 298–301.; *Kónya, P.*: i. m. (13. jz.) 52–53. és 57–59.

fogja háborgatni őket.⁸⁶ Nem meglepő tehát, hogy a sárosi lelkipásztorok közül sokan nem jelentek meg Pozsonyban.⁸⁷

Tulajdonképpen kijelenthető, hogy a katolikus egyház és a császári udvar alaposan elszámolta magát a pozsonyi perrel. Sok prédikátor és iskolamester figyelmen kívül hagyta a Pozsonyba szólító idézést, számos lelkész pedig vagy a gyülekezeténél maradt, vagy hamar visszatért oda. Nem csak Kisszebenben volt csupán látszólagos az „evangélikus egyház likvidálása” (Kónya Péter).⁸⁸ Más felső-magyarországi városokban és falvakban továbbra is éltek gyülekezeteik lelki szükségleteit titokban ellátó protestáns lelkészek. Ez a kép rajzolódik ki azokból a levelekből és jelentésekből, amelyeket a katolikus klérus tagjai, nemesek és hivatalnokok írtak a Szepesi Kamarának a prédikátorpert követően. Gömör vármegyében például továbbra is tartottak evangélikus istentiszteleteket, még az ellenreformáció egyik fontos célpontjának számító Jolsva városában is. Csáky István becslése szerint pedig a kálvinista vármegyékben, Szatmárban, Szabolcsban és Beregben továbbra is mintegy kétszáz prédikátor tartózkodott.⁸⁹

Ezzel egyidejűleg az 1672-es felkelés résztvevői ismét török területen gyülekeztek; zászlajukra a pozsonyi per áldozatainak megbosszulását tűzték ki.⁹⁰ A bécsi holland követ, aki kálvinistaként elítélte a pert, éles szemű megfigyelőként megállapította, hogy a pert követő hónapokban egyre csak nőtt a felkelők létszáma. Talán ez a „nehéz és veszélyes helyzet” (*beswaerlycke ende gevaerlycke to-estant*) magyarázza – ahogy a küldött fogalmazott –, hogy a császári udvar 1674 májusában azt ajánlotta a felső-magyarországi protestáns nemeseknek, hogy a prédikátorok hivatalosan visszatérhetnek gyülekezeteikhez és nyíltan tarthatnak istentiszteleteket, ha megvédik a határt a török területről érkező rajtaütésektől és támadásoktól.⁹¹ Ilyen egyezség azonban nem jött létre, így csak idő kérdése

86 MOL E 244 30. cs., 1672. december, fol. 127 (december 16-i levél Cobb tábornoknak); MOL E 23 12. cs., 1672. december, fol. 32–35v (december 24-i levél a Magyar Kamarának); MOL E 244 30. cs., 1672. december, fol. 158r–v (1672. december 6-i levél Sáros vármegyének); uo. fol. 204r (1672. december 24-i levél a Magyar Kamarának).

87 Az itt megnevezett falusi, ill. udvari lelkészek egyike sem ment el Pozsonyba. Az idézést figyelmen kívül hagyó további lelkipásztorok voltak: Badeumin György (Vörösalma), Belinius Valérián (Keresztfalva), Matthias Höher (Eperjes), Johannes Müller (Eperjes), Georgius Petenady (Eperjes), Matej Blaho (Sárosizsép), Laurentius Privegius (Azgut) és Sárossy János (Nagysáros). Vö. *Hörk J.*: i. m. (13. jz.) 83–84. és 225.; *Drobný, J. P.*: i. m. (62. jz.) 111–113.; *Rácz K.*: i. m. (1. jz.) 33. és 37.

88 „...likvidácia evanjelickej cirkvi” (*Kónya, P.*: i. m. [13. jz.] 53., 60).

89 ÖStA HHStA UA Fasz. 180., Konv. D, no. 16 (a rozsnýói katolikus pap 1675. május 24-i levele); *Benczédi L.*: *Predigerprozesse* i. m. (5. jz.) 287.; *Joseph Maurer*: *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn*. Rauch, Innsbruck, 1887. 95. és 103.

90 Az ilyen bosszútekről ld.: ÖStA HHStA UA Fasz. 180., Konv. D, no. 15 (a jezsuita Johannes Lingory 1675. május 24-i levele Jolsváról).

91 *Nederlandse Nationaal Archief* (Hága), Gerard Hamel Bruijnincx, 1660–1686, Archiefblok no. 1.02.02., Registers van uitgaande brieven, Bestanddeel 6. (1673. január–1674. december) (számozás nélküli iratanyag), 1674. július 5-i levél (fol. 1v); *Szabó I.*: i. m. (74. jz.) 318., no. 345. (1674. május 9.).

volt, hogy mikor tör ki a következő nagy felkelés a protestáns hit általános visszaállításáért.⁹²

Ezt az erőszakos ellenreformációval szembeni széles körű ellenállást, amely a prédikátorper előtti és utáni időszakra volt jellemző, mind a Habsburg-propaganda, mind a pozsonyi áldozatok mártíromságáról szóló beszámolók tökéletesen elhallgatták. A magyar prédikátorokat támadó, Európa-szerte gyorsan elterjedő polemikus röpiratok, valamint a pozsonyi elítéltek Boroszlóban, Halléban, Wittenbergben, Amszterdamban és más városokban kinyomtatott emlékiratai és hitszónoklatai csak torz képet adnak a mostanáig kevésbé ismert történelmi valóságról.⁹³

Ez a helyzet, amelyet kutatásaimmal minél jobban szeretnék rekonstruálni, véleményem szerint sok hasonlóságot mutat a 16. századi németalföldi felkeléssel. Ebben a felkelésben is fontos szerepet játszottak a protestáns lelkészek: egyrészt felszólították a népet, hogy szálljanak szembe a spanyol hadsereggel, és részt vettek a spanyolok és katolikusok elleni erőszakos akciókban. Másrészt titokban kiszolgálták azon gyülekezetek lelki szükségleteit, amelyekből elűdöztek őket, ezért jelenlétük szálla maradt a megszálló spanyol rendszer szemében. Hasonló megfigyelések tehetők a 17. századi Franciaországban és Csehországban üldözött lelkészekkel kapcsolatban. A 17. századi ukrajnai ortodox papok, valamint az oroszországi szakadár papok és szerzetesek kapcsán szintén párhuzamosságok állapíthatók meg. Az elnyomott lelkészek hatalmát egyik országban sem sikerült megtörni. Ellenkezőleg: illegalitásban végzett tevékenységükkel elérték, hogy az uralkodó egyházak csak látszólag legyenek sikeresek. Mindenütt megmaradtak a szubkultúrák és a láthatatlan gyülekezeti struktúrák, amelyek hosszú távon szavatolták az üldözött hit túlélését.⁹⁴

Vajon a magyarországi protestáns prédikátorok kevésbé tevékenyen szálltak-e szembe a vallásüldözéssel, mint más európai papok? A prédikátorper vádlottjaihoz kapcsolódó további kutatások segíthetnek ennek a kérdésnek a megválaszolásában. Főként a Pozsonyban nem megjelent lelkészekkel kapcsolatos kérdéseket kell tisztáznunk. Miért nem mentek el? Talán a császári csapatokkal

92 Egy általános (*totalis et integra*) lázadás valószínűségéhez ld. von Ampringen magyar kormányzó I. Lipótnak írt levelét: ÖStA HHStA UA Fasz. 293., Konv. E, fol. 118r–v (1675. december 12-i levél).

93 Vö. ehelyett OSZKK RMK III. 2745. *Andreas Günther*: Des Hoherleuchteten Apostels Pauli Christianus persecutionem patiens. Wie und warum ein Christ in der Welt Verfolgung leiden müsse? Halle, 1676.; RMK III. 1370. *Johann Labsanszky*: Kurtzer, und wahrhaffer Bericht-Auszug, womit Unverholen[...] erwiesen wird, dasz die in Königreich Hungarn Un-Catholische Praedicanten nicht in Ansehen der Religion, sondern der Rebellion und Auffruhr wegen abgesetzt. Nagy-Szombat, 1675.

94 *J. J. Woltjer*: Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over den Nederlandse opstand 1555–1580. Balans, Amsterdam–Leuven, 1994. 31–34., 37–38. és 46–48.; *J. H. M. Salmon*: The French Wars of Religion. How Important Were Religious Factors? Heath, Boston, 1967. 6–14.; *Wulf Wantig*: Grenzerfahrungen: böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert. UVK, Konstanz, 2007. 260–270.; *Georg B. Michels*: At War with the Church. Religious Dissent in Seventeenth-Century Russia. UP, Stanford, 1999. 121–187.

vívott csaták elesettjei közé tartoztak? Lengyelországba vagy török felségterületre (Erdélyt is beleértve) menekültek-e és a határ túlsó oldalán telepedtek-e le, vagy lassanként hazatértek a Magyar Királyságba?⁹⁵ Esetleg gyülekezeteikben vagy azok közvetlen közelében rejtőztek el? E kérdések megválaszolásához további mikrotörténeti kutatások szükségesek, amelyek feltárják, hogy milyen reakciókat váltott ki az erőszakos ellenreformáció a városok-falvak lakóiban és a vármegyei nemésekben.

Kisszeben esete arról tanúskodik, hogy a prédikátorok engedetlensége nem választható el az otthonukat képező társadalmi közeg ellenállásától. A városi tanács, a polgárok, a jobbágyok és a nemések kiálltak az evangélikus lelkészek mellett, és megakadályozták, hogy katolikus papokkal váltsák le őket. A pozsonyi per leegyszerűsítő magyarázatot adott erre a mély társadalmi beágyazottsággal rendelkező engedetlenségre, miszerint kizárólag a három prédikátor volt a felelős a katolikus egyház minden nehézségeért, hogy a városban és környékén megvesse a lábát. Valójában a város és a vármegye befolyásos személyiségei voltak a fő felelősök. Megakadályozták az újabb és újabb katolizációs kísérleteket, és biztosították a protestáns hit felső-magyarországi fennmaradását. Fáradozásaiknak köszönhetően egyfajta protestáns katakombaegyház alakult ki, amelynek lelki szükségleteit helyben szolgálták ki a hivatalosan nem megtúrt lelkészek.

Az itt felvázolt események a császári udvarral szemben tanúsított magyar ellenállás rejtett és eltemetett valóságaira világítanak rá. Rámutatnak a vallás védelmének fontos szerepére, valamint arra, hogy legalább néhány protestáns lelkész törvényesnek tartotta, hogy erőszakos eszközökkel lépjen fel az ellenreformációval szemben. A protestáns lelkészek részvétele a kései 17. századi magyar felkelésekben – hiszen az 1672-es lázadás csupán a kezdet volt – továbbra is olyan jelenségnek számít, amelyet a kutatás figyelmen kívül hagy. Jól példázza azonban a magyar protestantizmus kitartását és határozott eltökéltségét az ellenállásra, amely a lengyel vagy az olasz protestantizmussal ellentétben annak ellenére túlélte az ellenreformációt, hogy a Habsburg-udvar és a magyar püspökök többször is megkísérelték Magyarországot tisztán katolikus királysággá formálni.

GEORG B. MICHELS

ON THE HISTORY OF THE 1674 POZSONY PREACHER TRIAL PROTESTANT PASTORS RESISTING THE VIOLENT COUNTER-REFORMATION

In March 1674, during a show trial in Pozsony (Bratislava, Pressburg) that attracted attention across Europe, more than seven hundred Hungarian Lutheran and Calvinist pastors stood collectively accused of rebellion. Those pastors who obeyed the trial summons were condemned to incarceration, galley slavery, or exile. Their tragic story – particularly the

⁹⁵ Még a protestáns papság védelmezői is hangsúlyozták, hogy a török felségterületre való menekülés gyakran a szabadulás egyedüli módja volt. Vö. *Hungarische Praedikanten-Unschuld* i. m. (80. jz.) 107.; *Poot, A. v.*: i. m. (16. jz.) 86–88.

fate of those sold as galley slaves – has received considerable attention from Hungarian scholars. By contrast, the many pastors who did not obey the summons to Pozsony have remained virtually unknown.

The author departs from the traditional focus on literary sources such as memoirs, sermons, and treatises of the well-known galley slaves. Writings by pastors tried in absentia have not readily survived and information about their lives must be gleaned from documentary evidence. Drawing on inquisitorial records, official reports, and letters surviving in the Eger Cathedral Chapter and Zips Chamber archives, the author reconstructs the involvement of pastors in the town of Kisszeben (Zeben, today Sabinov, Slovakia) and its hinterlands in resisting the violent imposition of the Catholic faith. He places these pastors at the center of a popular revolt that succeeded in restoring the Lutheran faith in late 1672.

The author argues further that the story of the Kisszeben pastors was not unique. He demonstrates that pastors from other parts of Sáros County and Upper Hungary – both Lutheran and Calvinist – similarly fought for the restoration of their faith. Thus, the blanket accusation of rebellion – the leitmotif of the Pozsony Trial – was not entirely a fabrication of Habsburg propaganda as other historians have suggested. The much-publicized fate of the galley slaves and other prominent victims of the Pozsony Trial has obscured the fact that the trial itself was a dramatic failure. Rather than securing the ascendancy of the Catholic faith in Hungary, it consolidated and promoted a vigorous subculture of religious resistance. Similar to recalcitrant clerics in the Netherlands, France, Bohemia, Ukraine, and Russia, the Protestant pastors discussed here contributed decisively to the survival of their faith, an important historical reality that remains unacknowledged in the historical record.

STEFANO BOTTONI

Vonakodó kémek

A magyar állambiztonság és Románia,
1975–1989*

Az 1980-as évek derekáig a magyar állambiztonsági rendszer alig foglalkozott a szomszédos szocialista országok belső helyzetének elemzésével. A Szovjetunióval, a Német Demokratikus Köztársasággal és Csehszlovákiával tényleges együttműködést ápolt, Romániát azonban nem tekintette sem szövetségesnek, sem ellenségnek.¹ Az 1970-es évek elejétől azonban a szomszédos országokban zajló kedvezőtlen nemzetiségpolitikai változások belpolitikai kérdéssé váltak Magyarországon. Mind a népi írók tábora, mind a formálódó demokratikus ellenzék napirenden tartotta a kisebbségben élő magyarok elleni jogsértéseket. A nemzeti „sorskérdések” iránti közérdeklődés cselekvésre készítette a kényes témát kerülni kívánó magyar állampártot is. Annak ellenére, hogy a politikai vezetés az 1980-as évekig csak a Külügyminisztérium és az MSZMP KB Külügyi Osztályának jelentéseiből szerezte az értesüléseit, viszonylag pontos és naprakész információkkal rendelkezett a szomszédos országokban élő magyarok jogi, kulturális és társadalmi helyzetéről, az adott ország nemzetiségpolitikájának erővonairól, és a – főleg Romániában – aggasztó méreteket öltő hivatalos nacionalizmusról, magyarellenességről. Ez azonban kevésnek bizonyult a cselekvéshez. Amikor pedig a magyar állampárt végre rászánta magát a kisebbségi magyarok helyzetének megtárgyalására, az MSZMP PB 1976. december 15-i ülésén Kádár János javaslatára szavazásra sem bocsátották a határozottabb fellépést indítványozó, a Külügyi Osztály által készített előterjesztést.²

A konfrontációkerülő magatartást nem csak a szövetséges viszonyból fakadó kötődés okozta, noha Moszkva valóban ellenezte a táboron belüli vitákat és a területi kérdések bármilyen formában történő felvetését. Ennél fontosabb Kádár János

* Köszönettel tartozom Szász Zoltánnak, Bandi Istvánnak és Vörös Gézának a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségért.

¹ Az előzményekről ld. *Stefano Bottoni*: „Baráti együttműködés”: a magyar–román állambiztonsági kapcsolatok (1945–1982). *Történelmi Szemle* 53. (2011) 246–256. Az NDK-relációról *Jobst Ágnes*: A magyar állambiztonsági szervek és a Stasi együttműködése. In: *Állambiztonság és rendszerváltás*. Szerk. Okváth Imre. *Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára–L’Harmattan*, Bp., 2010. 63–101. A keletnémet állambiztonság magyarországi tevékenységéről *Schlachta Krisztina*: Állambiztonság és idegenforgalom a Balaton partján. Német–német találkozások 1961–1989 között Magyarországon. In: *A Páneurópai Piknik és határáttörés húsz év távlatából*. Szerk. Gyarmati György. *L’Harmattan*, Sopron–Bp., 2010. 39–58.

² Magyar Országos Levéltár (= MOL) 288. f. 5. cs. 707. ő. e. Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1976. december 15.

és belső körének rendkívül visszafogott hozzáállása a nemzeti kérdéshez, az a kis híján közönynek nevezhető távolságtartás, ami részben Kádár plebejus, következetesen internacionalista neveltetéséből eredt, részben egy tudatos politikai attitűdöt takart: a 20. század traumáinak feloldását Kádár az életszínvonal emelésében és az ország imázsának javításában látta. Nem meglepő tehát, hogy az 1980-as évek közepéig a magyar kommunisták jóval fontosabb feladatnak tekintették a „belső” nacionalizmus megfékezését, mint a szomszédos országokban élő magyarok kérdésének felvetését. Ezt bizonyítja a belügyi szervek „nacionalista vonalon” kifejtett kitartó tevékenysége is.³ A politikai megrendelés, azaz a „hírigény” hiányával magyarázható tehát a titkosszolgálat csekély érdeklődése a határon túli magyarok helyzete iránt. Jelen írás azt kívánja bemutatni, mikor és hogyan kapcsolódott be a Belügyminisztérium (BM) III/I. Csoportfőnöksége, azaz a polgári hírszerzés, valamint kisebb mértékben a katonai felderítés és hírszerzés (Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. Csoportfőnökség) a Romániára vonatkozó információgyűjtésbe és hírelemzésbe. A hozzáférhető iratok azt mutatják, hogy a magyar belügyi szervek – különösebb politikai megrendelés nélkül is – alternatív csatornákat kezdtek kiépíteni a romániai belpolitikai és nemzetiségi helyzet pontosabb felmérésére. Ehhez a munkához sikeresen mozgósították a nyugati országokban már kiépített hírszerző hálózatot, beleértve a magyar emigráció „lojális” szárnyát, de kihasználták a Varsói Szerződés tagországai közötti információáramlást is: az 1980-as évek első felében több értékes információ szovjet, bolgár, lengyel vagy csehszlovák közvetítéssel érkezett a magyar hírszerzéshez. 1988-ig Magyarország csak defenzív céllal használta ezt a fegyvert, míg 1989-ben az átalakuló szocialista hatalom immár bevetette az aktív hírszerzés elveit és módszereit is egy másik szocialista ország elleni munkában. A BM III. Főcsoportfőnökség hírszerzési részlegének 1990. február 13-ig kutatható, Romániára vonatkozó iratai egyedülálló bepillantást engednek a késői Kádár-rendszer, majd a rendszerváltó elitek értesültségi szintjéről és terveiről, vagyis arról, mit tudhattak a rendkívül zárt Ceaușescu-rendszerről, és milyen cselekvési lehetőségeket láttak maguk előtt az átmenet időszakában.

3 Az 1980-as évekbeli magyar–román kapcsolatokról több alapos feldolgozás született: *Földes György*: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Napvilág, Bp., 2007. 260–493.; *Vincze Gábor*: Lăncrănjantól Lăncrănjaniig. Fejezet a magyar–román kapcsolatok nyolcvanas évekbeli történetéből. *Magyar Kisebbség* (2006) 262–352.; *Uő*: Lefelé a lejtőn (Magyar–román kapcsolatok 1989 első felében, a magyar diplomáciai iratok tükrében). *Székelyföld* (2009) 7. sz. 75–120.; *Uő*: Tovább a lejtőn – a gödör aljáig. *Magyar–román kapcsolatok 1989 második felében, a magyar diplomáciai iratok tükrében*. *Székelyföld* (2009) 12. sz. 69–103.; *Révész Béla*: A magyar–román viszony problémátörténetéből az 1980-as években. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica* 72. (2009) 463–522. A szerzők hasonló forrásbázisra támaszkodnak (többnyire külügyi és pártiratokra), ennek ellenére gyakran ellentétes véleményt fogalmaznak meg a Kádár-rendszer kül- és szomszédságpolitikájának sikerességét illetően. Földes szerint Kádár a szovjet birodalmi kereten belül maradván igyekezett kialakítani egy antinacionalista alapon álló nemzeti konszenzust és integrációt, míg Vincze a rendszerben kódolt nemzeti nihilizmusban látja a magyar kommunisták ambivalens, sokáig túl óvatos Románia-politikájának magyarázatát. Révész a menekültkérdésre koncentrálna és a kétoldalú kapcsolatokat terhelő feszültségeknek a magyar rendszerváltásra gyakorolt hatását vizsgálja.

Információmorzsák és politikai érdektelenség, 1975–1981

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött első, ki-mondottan román vonatkozású hírszerzési iratok az 1970-es évek második feléből származnak. Fontos hangsúlyozni, hogy ebben az időszakban a magyar belügyi szervek Romániára vonatkozó információigénye nem konkrét ügyekhez vagy aktív intézkedéshez kötődött, hanem összefoglaló jelentésekből és átiratokból állt. Magyarország tartotta magát a keleti tömb államai közötti „be nem avatkozási” elvhez: a szomszédos ország politikai helyzetéről, gazdasági és nemzetiségi viszonyairól Budapest a nyugati országokban szolgáló legális rezidentúráktól vagy a Varsói Szerződés országain keresztül kapott tájékoztatást. Így alakult ki az a paradox helyzet, hogy a Romániával nem határos Német Demokratikus Köztársaság (NDK) hírszerzése többet tudott a ceaușescui Romániáról, mint a magyarok, mivel Kelet-Berlin 1968-tól a „nem baráti” szocialista országok közé sorolta Romániát – egy csoportba Kínával, Albániával és Jugoszláviával. A keletnémet hírszerzés tevékenységét kutatók szerint az 1980-es években Románia fontos célponttá vált az NDK számára.⁴ A keletnémet állambiztonsági szerveket több tényező is nyugtalanította a balkáni állammal kapcsolatban. Ilyen volt Nyugat-Németország feltűnő aktivitása (Bukarestben 1979-től működött Goethe Intézet, Kolozsváron pedig nyelvi lektorátus a Babeș–Bolyai Egyetemen), Románia különutas politikája és a politikai vezetés szovjetellenessége, valamint Románia tranzitország szerepe a Jugoszláviába szökni igyekvő keletnémet állampolgárok számára. Az 1960-as évek végétől a keletnémet titkosszolgálat kis létszámú, de igen aktív hírszerző rezidentúrát tartott fenn bukaresti nagykövetségén, amin keresztül a rendszerváltásig több mint háromezer információs jelentés érkezett a központba.⁵ Jelentős szerepet játszott a romániai némettség képviselőivel való intenzív és bizalmas kapcsolat-tartás is (több prominens értelmiségit és nemzetgyűlési képviselőt szervezett be a keletnémet titkosszolgálat).⁶ A Stasi nyugatnémet ügynökeinek jelentései is nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az NDK vezetése kitűnően ismerte a román helyzetet, és bizalmas értesülésekkel látta el a baráti országokat a „megbízhatatlan” Ceaușescu-rendszerről. A Stasi bukaresti rezidentúrája már 1969-ben jelentést küldött arról, hogy a román államvezetés és a biztonsági szervek már nem tesznek különbséget a nyugati és keleti titkosszolgálatok között.⁷ A rendelkezésre álló német iratok azt is tanúsítják, hogy a Stasi más kelet-európai titkosszolgálatokkal is együttműködött Románia ellen, például a romániai ügyekben rendkívül jól informált lengyel állambiztonsági szervekkel. 1988 elején az NDK Belügyminisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya olyan jelentést kapott Varsótól, amelyben

4 *Helmut Müller-Enbergs*: Hauptverwaltung A (HVA). Aufgaben – Strukturen – Quellen (MfS-Handbuch). Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der Ehemaligen DDR, Berlin, 2011. 76–80.

5 *Stejărel Olaru–Georg Herbstritt*: Stasi și Securitatea. Humanitas, București, 2005. 105.

6 Pl. Eduard Eisemburgert, a Német Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának elnökét (1969–1980) és nemzetgyűlési képviselőt (1965–1989). Uo. 113.

7 Uo. 109.

a lengyel társszerv egy néhány napja Bukarestben rendezett titkos állománygyűlés határozatait elemezte – belső forrásokra támaszkodva.⁸ Ezzel szemben a magyar állambiztonsági szerv az 1980-as évekig információhiányban szenvedtek a szomszédos ország belső működéséről. Budapest még annak látszatát is el kívánta kerülni, hogy bátorítólag lép fel az erdélyi magyar kisebbség ügyének felkarolására, ahogy ezt a belső ellenzék és a nyugati emigráció követelte. Egy előző tanulmányomban már ismertetett kémelhárítási jellegű információszerzés az „X-300-as területről”, azaz Romániáról nem pótolhatta a módszeres hírelvét, mivel a szomszédos országba küldött turisták megfigyelésén alapult, és nem szolgált egy előre meghatározott hírigényt – sőt nemegyszer a „belső reakció”, a nacionalista ellenzék elleni harc eszközüvé vált.⁹ Az 1988 előtti összefoglaló jelentések pedig ritkán haladták meg az általános tájékozottság szintjét. Ebből kifolyólag kitüntetett szerepet játszottak a magyar politikai vezetés tájékoztatásában a rezidenturális hírszerzés harmadik országban (az Egyesült Államokban, Nyugat-Németországban, Franciaországban) megszerzett információi Romániáról, valamint az erdélyi magyar kisebbségről.

A levéltárban fellelhető, Romániára vonatkozó első hírszerzési jelentést 1975 júliusában a New York-i rezidentúrának adta egy „Gachon” (máshol „Gasson”) fedőnevű forrás, polgári nevén Völgyes Iván¹⁰ Amerikában élő politológus, egyetemi tanár. Gachon 1974–1975-ben tanulmányi szabadságát Kelet-Európában töltötte, így végigjárta Magyarországot, Csehszlovákiát, Lengyelországot és Jugoszláviát is, mielőtt háromhetes körútra indult Romániába. Ez volt harmadik romániai útja, legutóbb 1970–1971-ben látogatta meg az országot.¹¹ A hírszerzési jelentéshez fűzött kommentárból kiderül, hogy Gachon nem magánúton járt Romániában, hanem megbízást kapott Edward Maitland bukaresti amerikai diplomatától a „tájékoztatóra”, és tapasztalatairól bizalmas írásos összefoglalást készített a State Department számára (is). Indulásakor Gachon kételkedett a magyar barátaitól és kollégáitól érkező panaszok valódiságában: „1971-ben, legutóbbi látogatásom alkalmával láttam bizonyos jeleket a szándékos megkülönböztetésnek és főként gazdasági diszkriminációnak, amit a magyar és a szász kisebbség ellen alkalmaztak, de ez a diszkrimináció, úgy éreztem akkor, nem volt oly nagy súlyú, hogy az külön országos problémát okozott volna.” Négy év alatt azonban jelentősen változott a román

⁸ Uo. 398–399.

⁹ *Bottoni, S.*: i. m. (1. jz.) 255–256.

¹⁰ Völgyes Iván (1936–2001) 1956-ban hagyta el Magyarországot és az Egyesült Államokban telepedett le. A washingtoni American Universityn szerzett doktori fokozatot, majd 1961 és 1995 között politikatudományt tanított a University of Maryland, Denison University és a University of Nebraska egyetemeken. Kelet-Európa és a volt Szovjetunió politikájával, gazdaságával és társadalmával foglalkozó több mint harminc könyv, valamint több száz jegyzet szerzője vagy társszerzője. Az 1970-es évek közepétől üzleti tanácsadói tevékenységet is folytatott. 1990-ben feladatául kapta a Gallup és a Reader’s Digest magyarországi képviselőjének felállítását, majd 1995 és 2001 között a General Electric magyarországi főtanácsadója volt. A magyar állambiztonsággal fenntartott kapcsolatáról ld. még ÁBTL 3.1.5. O–20041 („Humán” fn. dosszié).

¹¹ ÁBTL 1.11.4. T-2/75/I. Információs jelentés. Romániai magyarok helyzete. Budapest, 1975. június 30.

kisebbségpolitika, amit sok korabeli elemzővel egyetértve Gachon az úgynevezett kis kulturális forradalommal és a hivatalos nacionalizmus erősödésével magyaráz. Többhetes körútja alatt a magyar hírszerzés forrása több erdélyi településen megfordult, és az állami szervek erőszakos beavatkozását észlelte az élet minden területén. Kézdivásárhelyen azért zaklatták a helyi felnőtt kórus vezetőjét, hogy csak román népdalokat énekeljenek, míg Sepsiszentgyörgyön az anyakönyvvezető szerint „magyar letelepülőknek, faluból vagy más városból bejövőknek magyarlakta környéken vagy vidéken letelepülési engedélyt vagy házasságkötési engedélyt a tanács nem, avagy nagy ritkán ad. [...] Ugyanakkor ezekbe a városokba románok azonnal letelepedést kapnak és lakáskiutalási sorszámuk külön, első kategóriaként kezelendő.” Gachon arra is felhívja a figyelmet, hogy „Sepsiszentgyörgy etnikai »egyensúlyának« érdekében külön, érdekes gyakorlat alakult ki. Hetente többször éjnek idején mentőautóval hozzák Băcăuból az újszülötteket, akiket éjjel anyakönyveznek a sepsi kórházban, hamis, ottani címmel, amely legtöbbször egy román hivatalnok lakáscíme.” Kolozsvár környékén pedig a román állambiztonság által gyakran felhasznált *agent provocateur*ökre hívja fel az amerikai (és a magyar) hatóságok figyelmét: „Ezek főképpen magyar rendszámú Zsigulival mennek rendszeresen magyarlakta falvakba, beszélgetésbe erednek a lakosokkal és provokatív megjegyzéseket tesznek. Amikor erre válasz jön – például olyan esetben, ha a lakos nincs valamivel meglegedve –, akkor tovább provokálják olyan kérdésekkel, mint például »ugye bátyám, ha a magyarok, mármint mi, itt lennénk, akkor minden sokkal jobb lehetne?«. A gyanútlan lakos gyakran bedől a kérdésnek, és aztán néhány hét után bíróság előtt [találja magát] lázításért, és a bizonyíték: saját, magnóval felvett hangja. Erről Széken és Vistán is volt alkalom meggyőződni.”¹²

Gachon/Völgyes Iván értesülései nyílt titoknak számítottak az Erdélybe járó, rokonokat vagy ismerősöket látogató magyarországiak számára. A jól informált szerző azonban üzenetet fogalmazott meg saját kormányának és volt hazájának is. Ezt megerősíti az a tény, hogy Gachon tudományos fórumokon is megosztotta a romániai útja során szerzett negatív tapasztalatait.¹³ A párizsi *Irodalmi Újságban* 1976-ban megjelent *Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?* című szociográfiai riport még a román állambiztonsági szervek érdeklődését is felkeltette.¹⁴ A kutatható iratok között nem találunk hivatalos magyar reakciót Gachon jelentésére. Úgy tűnik: Budapest nem akart vagy nem tudott mit kezdeni az emigráns tudós értesüléseivel. Ezzel szemben az 1970-es évek második felétől a román hatóságok komoly erőket mozgósítottak a Ceaușescu-féle kül- és nemzetiségpolitika külföldön történő népszerűsítésének érdekében. 1977-ben például az akkor már fél-ellenzékinek számító Silviu Brucan korábbi washingtoni nagykövetet, ENSZ-képviselőt és szigorúan titkos tisztet több hónapos észak-amerikai körútra engedték, hogy kiterjedt

12 Uo.

13 *Iván Völgyes: The Treatment of Minority Nationalities in Rumania: The Case of Ceausescu Hungarians. Nationalities Papers 5. (1977) 79–90.*

14 *Völgyes Iván: Szabad-e sírni a Kárpátok alatt? Irodalmi Újság 27. (1976) 3–4. sz. 1–2. A Securitate érdeklődéséről Mikó Imre hálózati dossziéjában olvashatunk: Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (Bukarest; = ACNSAS), fond Rețea, dos. 182174., vol. 3., f. 29.*

kapcsolatrendszerének segítségével ellensúlyozza a magyar emigráció „irredenta” tevékenységét, és tárgyalásai során kedvezőbb fényt vessen országának kisebbségpolitikájára.¹⁵ A román fél aktivitását – főleg akadémiai és tudományos közegekben – a magyar hírszerzés is észlelte. 1976. május 17-én a New York-i rezidentúra Hanák Péter történészre hivatkozva azt jelentette, hogy „több prominens magyar származású amerikai egyetemi tanárt a román kormány vendégeként, útiköltséggel, teljes ellátással meghívtak Romániába”.¹⁶ A meghívott vendégek közül Hanák konkrétan említette Sugár Pétert, a seattle-i Washington Állami Egyetem történelem tanszékének vezetőjét, valamint Deák Istvánt, a Columbia Egyetem tanárát. Az egy hónapos meghívás tartalmazott egy külön gépkocsis túrát „Erdély magyarlakta területein, a nemzetiségi helyzet megismerésére”.¹⁷ Fél évvel később, december 9-én Deák István közölte a New York-i rezidentúra egyik tisztjével, hogy Papp László nagyváradi református püspök¹⁸ „a román kormány nem hivatalos megbízásával novemberben az USA-ban járt”. Úti célja nem volt más, mint „az Amerikában élő magyar emigráció Erdéllyel kapcsolatos hangulatának lecsillapítása, és siker esetén annak az amerikai szervek tudomására hozása volt”. Ennek érdekében „Papp püspök dokumentumokat hozott annak bizonyítására, hogy a romániai magyarok még szélesebb jogokat élveznek, mint a románok”.¹⁹

1978-ban Ion Mihai Pacepa vezérőrnagy, a román Állambiztonsági Tanács Hírszerző Vezérigazgatósága helyettes vezetőjének disszidálása komoly érdeklődést és aggodalmat keltett a magyar állambiztonsági szervekben. Az ügy komolyságát jelzi, hogy augusztus 17-én Benkei András belügyminiszter részletes tájékoztatást adott Korom Mihály MSZMP KB-titkárnak Pacepa menekülésének várható negatív következményeiről. Először történt meg Magyarországon az, ami egyébként rutineljárásnak számít a hírszerzésben: egy román belpolitikai eseményre vonatkozó értesülés hivatalosan is elérte a budapesti vezetés egyik tagját. A magyar állambiztonsági apparátus aggodalmát elsősorban Pacepának a magyar és szövetségi érdekeket veszélyeztető bizalmas értesülései okozták. 1969 és 1972 között ugyanis Pacepa többször járt Budapesten, és „a fenti látogatások során gyakorlatilag a román hírszerzés akkori vezetőjeként állandóan kezdeményezően lépett fel a kapcsolatok bővítése érdekében. A tárgyalások minden alkalommal főként módszertani kérdésekre irányultak, a politikai témákat román részről tudatosan kerülték. Nagyfokú érdeklődést tanúsítottak a magyar tapasztalatok, elképzelések, tervek iránt, azonban ritkán szolgáltak érdemi információkkal saját munkájukról. A tárgyalások eredményeképp együttműködési megállapodás született néhány témában, ezek realizálására azonban – három operatív-technikai eszköz átadásának

15 *Radu Ioanid*: Dosarul Brucan. Documente ale Directiei a III/a Contraspionaj a Departamentului Securității Statului (1987/1989). Polirom, Iași, 2008. 147–151.

16 ÁBTL 1.11.4. T/2, 56. doboz, 19. Távirat. New York, 1976. május 17.

17 Uo.

18 Papp László állambiztonsági érintettségéről *Molnár János*: Szigorúan ellenőrzött evangélium. I. Pártium, Nagyvárad, 2009.

19 ÁBTL 1.11.4. T/2, 56. doboz, 31. Távirat. New York, 1976. december 12.

kivételével – nem került sor.”²⁰ A jelentés megerősítette, amit korábbi tanulmányomban már érzékeltettem: 1973 óta a két hírszerzés között teljesen megszűnt az operatív kapcsolat, sőt 1975 óta „még a nemzeti ünnepek stb. alkalmából szokásos üdvözlő táviratok is elmaradtak”.²¹

1978-tól látványos romlásnak indultak az addig sem túl szívélyes magyar–román kapcsolatok. Budapestet nyugtalanította a belső nacionalizmus felerősödése és a Magyarországra irányuló értelmiségi kivándorlás.²² A nyugati magyar emigráció aktív tevékenysége pedig új kihívás elé állította a két fővárost.²³ Ceaușescu valósággal sokkolta az Emberi Jogok Romániában Bizottság (Committee for Human Rights in Romania – CHRR) nevű szervezet által 1978 júniusában szervezett washingtoni tüntetés, amely beágyékolta a román elnök második amerikai útját és előtérbe állította az erdélyi magyar kisebbség ügyét. Budapest azonban nem kívánt együttműködni az erősen antikommunista, az erdélyi kérdésben pedig radikális álláspontot képviselő észak- és dél-amerikai magyar emigrációval. Maradt tehát a lavírozás, az óvatos informálódás. December elején egy magyar hírszerző tiszt hosszabb beszélgetést folytatott erről a State Department Európai Főosztályának egyik munkatársával.²⁴ A Földvári családnevű tisztviselő szerint a román vezetés rendkívüli módon aggódik az erdélyi kérdés miatt, és felhívta magyar tárgyalópartnerének figyelmét, hogy Bukarest szerint a románellenes fellépésekért felelős emigráns köröket Budapest is támogatja és biztatja. Földvári hozzátette: „Ceaușescu egyfajta vákuumban érzi magát, attól tart – miután Erdély kérdésében Moszkvára nem számíthat –, hogy Washington sem áll majd egyértelműen mellette, s a véglegesen lezárt kérdés ismét napirendre, a nemzetközi nyilvánosság elé kerül.” Az utóiratból kiderül, hogy a magyar származású amerikai diplomata sérelmezte a „megfelelő angol nyelvű kiadványok” hiányát „a román propaganda ellensúlyozására”, mivel így „az ellenvetés nélkül marad és hatása érvényesül”.

Ebben az időszakban további két tanulságos háttérbeszélgetésnek maradt írásos nyoma, amit a kölni rezidentúra munkatársai folytattak a müncheni Südost-Institut (SOI)²⁵ kutatóival. 1978 októberében Karl Nehring,²⁶ a térség nemzetiségi kérdéseinek ismert szakértője arról tájékoztatta magyar beszélgetőpartnerét, hogy

20 ÁBTL 1.11.4. T/2, 106. doboz, 32–33. Mihai Pacepa disszidálása. Budapest, 1978. augusztus 17.

21 Uo. 35.

22 A kommunista rendszer alatti migrációs folyamatokról kiváló áttekintést ad: Migrációs folyamatok Erdély és Magyarország között. Szerk. Horváth István. Sapientia Könyvek, Kolozsvár, 2006. 16–22.

23 Felhívom a figyelmet Hermann Gabriella tanulmányára, aki Teleki Béla és a korabeli emigráns sajtó alapján feldolgozta az Amerikai Erdélyi Szövetség történetét a kezdetekről az 1970-es évek végéig. *Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977. Magyar Kisebbség* 61–62. (2011) 7–111.

24 ÁBTL 1.11.4. T/2, 106. doboz, Románia 1978, 48. Washington, 1978. december 5. A State Department munkatársáról nem rendelkezünk bővebb információval, neve nem szerepel Borhi László e témában közölt publikációiban.

25 A müncheni SOI már korábban is felkeltette a magyar állambiztonsági szervek érdeklődését. ÁBTL 3.2.5. 0–8–448.

26 Südost-Institut München 1930–1990. Red. Karl Nehring. Oldenbourg, München, 1990.

1977 ősztől kezdve a román kormányzat „széles körű kultúrpolitikai offenzívát indított az NSZK irányába. Az elmúlt év ősze óta román társadalomtudósok özöne árasztja el az NSZK-t, minden fórumot, lehetőséget megragadnak a jelenletre és arra, hogy a legkülönbözőbb társadalmpolitikai kérdésben kifejtsék a román álláspontot. Az NSZK különböző térségeiben sorra kerülő egyik nemzetközi társadalomtudományi konferenciáról a másikra mennek és hetekig az NSZK-ban tartózkodnak.” Nehring szerint a jól megtervezett kampány eredményeként Románia „állandó ösztöndíjasok és vendégprofesszorok révén támaszpontot épített ki Heidelbergben, Freiburgban, Bochumban”, és az akcióba „bevontak néhány lojális németajkú romániai szász értelmiségit is”.²⁷ Egy évvel később, 1979. szeptember 25-én a BM III/I. Csoportfőnökség titkos megbízottja „baráti beszélgetést” kezdeményezett a Budapesten tartózkodó Gerhard Seewann történésszel, akit a SOI „politikai munkatársának” nevezett. Seewann szerint a román–magyar viszony megítélése és a román belpolitikai fejlemények élénk vita tárgyát képezték a széles nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkező intézetben. A román szekció szerint Románia arra törekszik, hogy lépésenként, fokozatosan kilépjen a szocialista táborból, és az „el nem kötelezett” országok státusát kívánja elérni. A kutatók többsége és a magyar szekció – a legtöbb nyugati elemzővel és hírszerzőközponttal egyetértésben²⁸ – ugyanakkor azon az állásponton volt, hogy Románia nem törekszik kiugrásra, ettől tehát sem Magyarországnak, sem a Szovjetunióknak nem kell tartania. Seewann szerint Romániának „a szovjet- és szocialista tábor ellenes” külpolitikai megnyilvánulásait inkább az ország belső helyzete okozza, mivel „a hatalomban való osztozkodás dinasztikus jellegű,” „erősödnek a fasiszta uralmi módszereket kimerítő jelenségek és tendenciák”, és „míg más szocialista országokban különböző társadalmi csoportokból összetevődő ellenzék van, amely összességében ezen országok fejlődését szolgálja, addig Romániában ilyen ellenzék nincs, nem lehetséges”. Seewann arról is tájékoztatta „Borkuti” titkos megbízottat, hogy a SOI együttműködési tervet dolgozott ki a Román Akadémiával, Karl Nehring vezetésével. Mivel az NSZK külpolitikai érdekeit szolgálja a Romániával való együttműködés erősítése, „Mathias Bernath, az intézet vezetője – Romániával szemben meglévő antipátiája ellenére – a kapcsolatok fejlesztését hallgatólagosan jóváhagyta”.²⁹

Az idézett információk természetesen csak hírszerzési „morzsának” tekinthetők, mivel begyűjtésük nem folyt tervszerűen, és politikai felhasználásuk sem ismert. Bár bőven akadtak aggodalomra intó jelek, elsősorban a külföldön folytatott román nacionalista és magyarelles propaganda. Az MSZMP vezetősége

27 ÁBTL 1.11.4. T/2, 106. doboz, Románia 1978, 42. Román kultúrpolitikai törekvések az NSZK-ban. Köln, 1978. október 10.

28 Más véleményen van a korabeli hivatalos román állásponhoz közel álló amerikai nemzetbiztonsági szakértő, aki szerint az Egyesült Államok és szövetségesei tévesen becsülték alá az 1970-es években Ceaușescu közeledési szándékát a nyugati katonai tömbhöz. *Larry L. Watts: Ferește-mă, Doamne, de prietenii. Războiul clandestin al blocului sovietic cu România.* RAO, București, 2011.

29 ÁBTL 1.11.4. T/2, 163. doboz, 71–72. Információs jelentés. Románia megítélése a Súdost Europa Intézetben. Budapest, 1979. november 19.

azonban csak „puha” eszközökkel jelezte elégedetlenségét: ilyen üzenetnek tekinthető Illyés Gyulának a *Magyar Nemzet* 1978-as újévi számában megjelentetett cikke a magyar kisebbségek nehéz helyzetéről.³⁰ Néhány hónappal később pedig Rajnai Sándor volt hírszerzési főnök bukaresti nagyköveti kinevezése azt jelezte, hogy Magyarország már nem zárkózik el attól, hogy vigyázó szemeit Bukarestre (is) vessen.³¹ Rajnai megbízatása különösen érdekes az új bukaresti misszióvezető korábbi pályafutása miatt. Miközben – az általa küldött külügyi jelentéseken kívül – a magyar iratokból szinte semmi nem derül ki Rajnai négyéves bukaresti tevékenységéről, a román állambiztonsági gépezet állandó megfigyelés alatt tartotta a különleges múlttal és információszerzési képességgel rendelkező magyar nagykövetet, akit Bukarest egyenesen a KGB tisztjének tartott. Fábíán Ernő kovásznai középiskolai tanár román megfigyelési dossziéjából kiderül, hogy 1980–1982 között Rajnai rendszeresen látogatta, bizalmas jellegű (lehallgatott) beszélgetéseket folytatott vele a román nemzetiségi politika fejleményeiről, és tájékozódott az erdélyi magyar értelmiségi közhangulatról.³² A rendkívül tapasztalt, nacionalizmussal aligha vádolható volt hírszerzőtisznt nyíltan védelmezte a magyar kisebbséget, és diplomáciai fedésben igyekezett segíteni az erdélyi magyar közösségnek, melynek panaszait többször előadta a kovásznai kardiológiai klinikán „pihenő” bukaresti szovjet nagykövetnek. Fábíán Ernőnek pedig bevallotta, hogy „a Romániában töltött időszak[ot] élete legnagyobb iskolájának tekinti”,³³ és vendéglátójának Romániában tiltott, történelmi tárgyú kiadványokat hozott be a futárszolgálat igénybevételével. A kettejük közötti, lehallgatott beszélgetések nemegyszer Magyarországon szigorúan tiltott témákat érintettek, de a kisebbségi kontextusban egészen más értelmet nyertek, mint például az 1956-os forradalom okai vagy a magyar és a szovjet tömegtájékoztatás torzításai. Rajnai azt javasolta például Fábíánnak, hallgassa ő is a moszkvai rádiót, mivel a szovjet média olyan román vonatkozású eseményekről is tájékoztat, amelyeknek Budapest nem adhat nyilvánosságot.³⁴ Nem kizárt, hogy első kézből szerzett információit Rajnai a magyar vezetőkkel is megosztotta, de határozott magyar ellenlépésre semmilyen jel nem utal. Így fordulhatott elő, hogy amikor 1981 szeptemberében a Román Kommunista Párt Politikai Végrehajtó Bizottsága levelet intézett az MSZMP PB-hez, sovinizmussal és irredentizmussal vádolva a magyar tömegtájékoztatást, a soron következő PB-ülésen Kádár János utasítására vonták vissza a túl keménynek ítélt válaszlevelet.³⁵ Ebben az esetben azonban többről van szó, mint a reménytelenül defenzív, történelmi komplexusoktól terhelt és gyors válaszra képtelen kádári nemzetpolitikáról. Az 1980-as évek eleji, zárt ajtók mögötti politikai vitákból kiderül, hogy a Kádár-rendszer vezető tisztviselői sokáig teljesen tájékozatlanok voltak vagy érzéketlenek maradtak az

30 *Földes Gy.*: i. m. (3. jz.) 229.

31 Uo. 239.

32 *Fábíán Ernő*: *Naplójegyzetek 1980–1990*. Kriterion, Kolozsvár, 2010.

33 ACNSAS fond 110, dos. FCX 959, f. 39. Ministerul de Interne. Inspectoratul județean Covasna, Compartimentul 110. Sfintu Gheorghe, 1983. március 14.

34 Uo. 77.

35 *Földes Gy.*: i. m. (3. jz.) 268–271.

országot közvetlenül érintő, a román speciális szervek ellenséges tevékenységéből fakadó biztonságpolitikai kockázatok iránt.

A veszély lassú felismerése, 1982–1987

1982-ben „A román speciális szervek tevékenysége az MNK ellen” címmel egy „szigorúan titkos, különösen fontos” minősítésű hatoldalas feljegyzés került több vezető magyar politikus (Korom Mihály, Aczél György, Gyenes András, Puja Frigyes, Berecz János) asztalára. A kémelhárító csoportfőnökség által összeállított anyag igen súlyos és aggasztó állításokat tartalmazott: „A román hírszerzés Magyarország elleni tevékenységét Bukarestben és az MNK-val határos megyék központjaiban szervezik. Céljuk a magyar és szovjet katonai alakulatok diszlokációjának, a csapatmozgások, a csapatok fegyverzetének a folyamatos felderítése, továbbá Erdéllyel kapcsolatban román részről feltételezett »magyar és szovjet szándékok« megállapítása. Felderítési céljaik érdekében ügynöki bázist is igyekeznek kialakítani magyar területen, részben az áttelepültek köréből, esetenként magyar állampolgárok beszerzésével. Az áttelepülni szándékozó személyek jelentős részét felszólítják az MNK elleni tevékenységre. Az ügyintézés során elsősorban azoknak biztosítják a gyors és eredményes lebonyolítást, akik vállalják az együttműködést.”³⁶

A jelentés rávilágított arra, hogy a budapesti román nagykövetség polgári személyzete – mely felügyelte a kereskedelmi kirendeltség, a szervizállomások, a légitársaság, a hajózás, a vasút, a Duna-Bizottság, a Bukarest étterem és az Agerpress területén dolgozó körülbelül 60 román állampolgár munkáját – szinte katonai rend szerint élt és mozgott a magyar fővárosban. „Magyar állampolgárt a külképviselet semminemű munkára nem alkalmazott és jelenleg sem alkalmaz. A budapesti román nagykövetségre és a külképviselet más szerveihez fedő beosztásban hírszerző tiszteket helyeznek, akik egyre aktívabban folytatják politikai, gazdasági és katonai jellegű információszerző tevékenységüket. Szabad mozgási lehetőségüket kihasználva igyekeznek társadalmi kapcsolati kört kiépíteni és köztük – sokszor erőszakos formában is – sötét hírszerzést folytatni. Ügynökjelöltek kiválasztása céljából a fedő beosztásokban dolgozó hírszerzők tanulmányozó munkát végeznek az áttelepült román állampolgárok, a konzuli útlevelesek és a román nemzetiségű magyar állampolgárok körében, tőlük információkat gyűjtenek.”³⁷

A magyar veszélyérzet nem volt alaptalan: a román szakirodalom szerint a szocialista országok ellen 1969-ben létrehozott speciális hírszerző egység (Unitatea Militară 110) közel háromszáz hivatásos tisztet foglalkoztatott az 1980-as

36 ÁBTL 1.11.4. T-III/82, 306. doboz, 2–7. BM III/II/10. osztály (nemzetközi együttműködés, harmadik országos elhárítás). Feljegyzés: A román speciális szervek tevékenysége az MNK ellen, Budapest, dátum nélkül.

37 Uo. 6–7.

években, és a négy alegység egyike kizárólag Magyarországgal és a magyar „irredentizmussal” foglalkozott.³⁸ A Romániából érkező fenyegetésre Budapest 1982. június 18-án hozta meg az első operatív szintű választ. A belügyminiszter-helyettes 1/1982. számú körlevelével utasításba adta a Jugoszláv Szocialista Köztársaság és a Román Szocialista Köztársaság speciális szervei Magyarországot sértő tevékenységének „operatív felderítését és elhárítását”.³⁹ Ettől kezdve Románia nem szerepelt a „baráti szocialista”, valamint a „szorosan együttműködő” tömbországok között. A körlevél ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Romániát továbbra is szocialista, és nem ellenséges államként kell kezelni, ennek megfelelően az elhárítómunkát a politikai céloknak alárendelve kell végezni, hogy ne vezessen további feszültségekhez. A „defenzív” hírszerzés szükségessége paradox helyzetet eredményezett, amikor az 1980-as évek elején a romló életszínvonal és a szovjet tömb tekintélyét megtépázó válságok (Afganisztán, Lengyelország) fokozták a magyar társadalom demoralizáltságát. Állambiztonsági szinten így a belső nacionalizmus maradt a rendszer fő ideológiai ellensége. A hivatalos álláspont merevségét és dogmatizmusát jól tükrözi az 1983 novemberében megtartott szófiai belügyi értekezlet jegyzőkönyve. Földesi Jenő altábornagy, miniszterhelyettes, aki egy évvel korábban parancsba adta a román hírszerzés visszaszorítását, drámai képet festett a magyar nacionalizmus terjedéséről: „Azok is felvették eszköztárukba a nacionalista uszítást, akiktől ez az ideológia távol áll, akik számára ez nyilvánvalóan csak taktikai célt szolgál. Pl. az ún. »radikális polgári ellenzék« is felismerte, hogy a nacionalista propaganda hatékony eszköz lehet az ellenséges erők összefogására, bázisuk növelésére. Mi magunk a nacionalizmus alapján szerveződött, illetve arra áthangolódott hazai csoportokat tartjuk a társadalomra legveszélyesebbnek. Ezek főleg a kulturális élet területén elhelyezkedve viszonylagosan kiterjedtebb lehetőségekkel rendelkeznek, tömegbázisuk létrehozását tervezik. Fő témájuk az ún. »magyar sorskérdések« felvetése, elemzése, felszínen tartása. Az alacsony népszaporulat, az öngyilkosságok számának, az alkoholizmusnak a növekedése valóban nagy problémát jelentenek számunkra. Mindezekért azonban a szocializmust teszik felelőssé, önkényesen elébe sorolják a szocializmus valódi, pillanatnyilag leginkább égető problémáinak. Támadják a kormányt, »anyaország«-funkciójának nem teljesítése miatt, valamint a magyarságtudat alacsony szintjéért [...]. A nemzetiségi problémák egyedüli értőjének tartják magukat. A realitástól elszakadva, illetéktelenül – esetenként elvakultan – tesznek nyilatkozatokat, szerveznek aláírásgyűjtő és más akciókat.”⁴⁰

38 A román hírszerzés 1978 utáni helyzetéről ld. *Liviu Taranu*: *Evoluția spionajului românesc după defectiunea generalului Ion Mihai Pacepa (1978–1989)*. Anuarul Muzeului Marinei Române 11. (2008) 282–294.

39 Szigorúan titkos '89. A magyar állambiztonsági szervek munkabeszámolói. Szerk. Müller Rolf-Takács Tibor. L'Harmattan, Bp., 2010. 33.

40 ÁBTL 1.11.1. 90. doboz, 8–10. Földesi Jenő előadása a szófiai állambiztonsági konferencián, 1983. november 14. Az iratot Ungváry Krisztián bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúttal is köszönetet mondok.

Annak ellenére, hogy a szocialista országok közötti többoldalú állambiztonsági együttműködést továbbra is olyan témák uralták, mint a Vatikánba való behatolás, a Szabad Európa Rádió és más nyugati hírközlő szervek aktív elhárítása és az ellenséges emigráció bomlasztása, az 1982-ben érkezett figyelmeztetés – úgy tűnik – arra készítette a magyar, valamint más szocialista országok állambiztonsági rendszereit, hogy kezdeményezőbbben lépjenek fel Romániával szemben. Ráadásul már olyan közvetett hírszerzési értesülések érkeztek a Bukarestben akkreditált NATO-országok diplomataitól, miszerint 1983. február elején Ceaușescu elleni puccsot készített elő több magas rangú katonatiszt, amit 15 letartóztatással és jelentős kádercserékkel előztek meg.⁴¹ A berlini szaklevéltár adatai szerint Erich Mielke állambiztonsági miniszter 1983-ban utasította a keletnémet belügyi apparátust, hogy kezdjen szisztematikus információgyűjtésbe Romániára vonatkozóan. (Hasonló intézkedésre a többi szocialista országgal szemben csak a gorbacsovi peresztrojka meghirdetését követően, 1986-ban került sor.)⁴² A magyar iratok arra engednek következtetni, hogy az 1982-es döntést követő évben állíthatták fel a bukaresti, úgynevezett kémelhárító rezidentúrát. Fontos kiemelni, hogy azonos nevű szervezetet (egy-két tiszt, néhány be nem szervezett személyből álló hálózat) már 1961-ben létrehozta a prágai magyar nagykövetségen, míg a pozsonyi konzulátuson 1969-től működött hasonló rendszer, melynek kettős feladata volt: a csehszlovák belügyi szervekkel való együttműködés, elsősorban a nyugati állampolgárokat érintő kémkedési ügyekben, valamint az 1970-es évektől kezdődően a szlovákiai magyarok kulturális és jogi helyzetéről való információgyűjtés.⁴³ A bukaresti kémelhárító rezidentúra létrehozása egészen más célokat szolgált: nem a román hatóságokkal való együttműködést, hanem titkos adatgyűjtést Románia belpolitikai, gazdasági és biztonsági helyzetéről, valamint az erdélyi magyar kisebbség helyzetének nyomon követését. Nem tekinthető véletlennek, hogy a rezidentúra felállítását követően, 1983. augusztus 18-án a bukaresti magyar külképviselet diplomatai „ismeretlen rendeltetésű, rejtett vezetékét találtak”,⁴⁴ ami technikai beépülésre utalt. A jelentést több vezető beosztású politikus (Aczél György, Szűrös Mátyás, Korom Mihály, Horn Gyula, Várkonyi Péter) megkapta, és a magyar hatóságok szokatlan gyorsasággal reagáltak. A Bukarestbe rendelt belügyi szakemberek az egyik diplomata, Kovalovszki Imre első titkár lakásán lehallgatókészülékek korábbi üzemeltetését bizonyító, kiépített vezetékrendszert, továbbá a berendezések gyors újratelepítését biztosító technológiai üregeket találtak. (Kovalovszki valódi szerepével kapcsos-

41 ÁBTL 1.11.4. T-III/83, 334. doboz, 162. Ceaușescu elleni puccskísérlet. Budapest, 1983. február 25. Megjegyzendő, hogy a visszaemlékezések és a szakirodalom eddig csak két próbálkozásról tettek említést: a Nicolae Militaru tábornok vezette szervezkedésről (1978), valamint a Ion Ionița honvédelmi miniszter, Ștefan Kostyal magyar származású tábornok és Ion Iliescu által irányított „szovjetbarát” csoport lebukásáról (1984).

42 Olaru, S.–Herbstritt, G.: i. m. (5. jz.) 157.

43 Részletesebben ld. Bottoni, S.: i. m. (1. jz.) 238.

44 ÁBTL 2.7.3. 6-7/615/83. Technikai beépülés a bukaresti nagykövetségen. Budapest, 1983. szeptember 19.

latosan nem tévedett a román állambiztonság: a diplomata státusszal rendelkező követségi munkatárs a kémelhárítás szigorúan titkos tisztje is volt.)⁴⁵

A levéltárhoz ömlesztett irathalmazként került anyagból nehéz kideríteni, milyen módszerrel, létszámmal és technikai felszereltséggel dolgozott Romániában a magyar „aktív kémelhárítás” az 1980-as években. Úgy tűnik azonban, hogy a lengyel társszerv információs színvonalát csak 1988 körül tudta elérni. Jó példa erre az 1985. november 22-én Varsóból érkezett jelentés a román BM legfelsőbb vezetésének tíz nappal korábban zajlott értekezletéről (az értékes információkat Horváth István belügyminiszterek terjesztették fel). Az értekezleten Ion Coman, a BM munkáját felügyelő RKP KB-titkár kemény szavakkal bírálta a civil rendőrségen (milícia) tapasztalható „laza fegyelmet és erkölcsöt”, amihez Ceaușescu államelnök politikájának gyakori bírálata is társult.⁴⁶ Ugyanazon az ülésen Gheorghe Homoștean, az 1978 óta posztján lévő belügyminiszter kilátásba helyezte lemondását: indoklása szerint Tudor Postelnicu állambiztonsági főnök jelentősen korlátozta cselekvési szabadságát. A lengyel forrás szerint döntés született arról, hogy „meg kell gyorsítani az elnök politikáját helyeslő fiatal rendőrtisztek előléptetését, és a fontosabb munkaköröket velük kell betölteni”.⁴⁷

A magyar kisebbséget közvetlenül érintő nemzetiségpolitikai intézkedések vagy büntetőügyek terén felületesnek, nemritkán pontatlannak mondható a magyar titkosszolgálat értesültsége. 1983 augusztusában például a bukaresti rezidens arról jelentett, hogy az *Ellenpontok* című szamizdat kiadvány szerkesztésében való közreműködés miatt őrizetbe vett Búzás László tanárt, a csíkszeredai Néptanács elnökének testvérét zárt tárgyaláson 8 év börtönre ítélte a katonai törvényszék államellenes tevékenység miatt⁴⁸ (valójában 6 éves büntetést kapott), de semmilyen információval nem tudott szolgálni a vele együtt elítélt, a jelentés megírásakor közel tíz hónapja letartóztatott két társának, Bíró Katalinnak és Borbély Ernőnek a sorsáról.⁴⁹ Más vonalon, például az RKP KB apparátusától és a Nyugaton szolgáló magyar hírszerzőktől ugyanakkor sok naprakész információ érkezett. Az ily módon összeállt anyag elemzése különösen fontos, mert sok jelentés azzal a megjegyzéssel zárul, hogy „az információ KÜM-vonalon nem ismert”. Valóban „szigorúan titkos” és politikailag érzékeny értesülésekről van tehát szó, amelyeket a titkosszolgálat még a vele többé-kevésbé összefonódó Külügyminisztériummal és MSZMP KB Külügyi Osztállyal sem osztott meg.

Az RKP Központi Bizottságában dolgozó informátorok bizalmas közlései ritka betekintést engednek az 1980-as évek első felében kialakult román politikai és bizalmi válságba. 1983 augusztusában a bukaresti rezidens a következőket jelentette: „Az RKP KB Személyzeti Osztálya egy 17 pontos listát állított össze

45 ÁBTL 2.8.2.2. 23. doboz. Kovalovszki Imre – illetmény. A D-49-es kód alatt számon tartott Kovalovszki 1982 és 1987 között őrmagyként szolgált a BM III/II/10. Osztályán.

46 ÁBTL 2.7.3. 6-7/878/85. Román vonatkozású információk. Budapest, 1985. november 22.

47 Uo.

48 *Búzás László: A Szekuritate karmai között*. Státus, Csíkszereda, 2005. Egy 1984-es kegyelmi rendelet büntetését harmadolta, minek következtében 1987. február 25-én szabadult.

49 ÁBTL 1.11.4. T-III/83, 334. doboz, 71. Jelentés. Bukarest, 1983. augusztus 25.

a sajtó területén dolgozókkal szemben támasztott követelményekről, amelyben állambiztonsági szempontokat is érvényesítenek. A lista alapján a sajtó területén dolgozók felülvizsgálatát nem a felettes szerv, hanem a BM végzi. Így a sajtószerveknél megkezdett létszámcsoökkentést (rádió, tv, politikai kiadó) a politikai szempontból nemkívánatos személyek eltávolítására használják fel. Az intézmények vezetői a BM-től kész listákat kapnak az elbocsátandó személyekről, beleszólási joguk nincs. Az elbocsátást általában racionalizálással vagy takarékossgal indokolják, ugyanakkor az alábbiakat szívrogtatták ki mint eltávolítási okot: külföldi rokon, zsidó származás, válás, rendezetlen családi élet, kulák származás, pap a rokonságban.⁵⁰

Októberben a bukaresti állomás a közhangulatnak – főleg a nagyobb ipari központokban bekövetkezett – látványos romlásáról jelentett. A tervek nem teljesítése miatti fizetéscsökkenések és az iskolás gyermekek mezőgazdasági munkára való kivezénylése kisebb megmozdulásokhoz vezetett, és sok munkás megtagadta a kötelezően előírt „társadalmi munkát”. A jelentés szerint fokozódik a feszültség a rosszul fizetett, élelmiszer-kezdvevényben nem részesített hadsereg és a Securitate között, miközben a párt központi apparátusában végrehajtott drasztikus létszámcsoökkentés főleg az idősebb nemzedékben túlréprezentált nemzetiségeket érintette, ami további negatív következményekkel járhat a magyar kisebbség politikai súlyára nézve.⁵¹

1984-ben három egymástól független csatornán (a bukaresti rezidentúra; a BM Nemzetközi Kapcsolatok Osztályához érkező „baráti” értesülések; a nyugati államokban tevékenykedő magyar hírszerzők és hálózati személyek) folytatódott az óvatos informálódás. Március végén fontos jelentést küldött például a romániai rezidens a szigorodó abortusztilalomról: „Ceaușescu elnöknek a közelmúltban az Egészségügyi Főtanács ülésén az abortusz törvény szigorú betartásával kapcsolatban elmondott beszéde nyomán Romániában elrendelték valamennyi, a terhességmegszakításra felhasználható orvosi eszköz tételes összeírását és kijelölt helyen való zárolt és biztosított tárolását. Az eszközök használatára csak az egészségügyi intézmény vezetőjének javaslata alapján az ügyészség és bűnüldöző szervek jóváhagyását követően kerülhet sor. Zárolták a terhesség megszakításánál számba jövő valamennyi segédeszközt is. Az érzéstelenítésre alkalmas vegyszerek felkerültek a használatbavétel előtti körülményes engedélyeztetést igénylő anyagok listájára. Ez kritikus helyzet elé állítja az általános betegellátást is, nehézségeket okoz a baleseti sebészeten és az intenzív osztályokon.”⁵² A jelentés szerint az újabb intézkedéssel súlyos csapást mértek az orvostársadalomra és a nőkre is, mivel az előző években „tíz-tizenöt ezer lejes hálapénzért már szinte rutinszerűen el lehetett végezteni a terhességmegszakítást, megszokottá vált a különböző, tartósabb védekezést biztosító eszközök felhelyezésének titkos gyakorlata”.⁵³

50 Uo.

51 Uo. 25–26.

52 ÁBTL I.11.4. T-III/84, 374. doboz, 10–11. Jelentés. Bukarest, 1984. március 30.

53 Uo.

A legnagyobb figyelmet mégis a nemzetiségpolitikai, valamint a magyar-román kapcsolatokra vonatkozó értesülések, vélemények kapták. A korábbi évekhez képest érzékelhetően nőtt a magyar emigráción keresztül szerzett információk mennyisége, ami egyrészt arról vall, hogy a magyar hatóságok bátrabban fordultak az addig barátságtalanul kezelt, gyakran megfigyelt emigráció segítségéhez, másrészt arról, hogy az 1980-as évek közepén a nyugati magyarság számára – politikai hovatartozástól függetlenül – Erdély és a magyar kisebbségek kérdése az egyik legfontosabb ügyé vált. Az emigráció ez irányú tevékenységét azonban változatlan ellenszenvvel fogadta a magyar belügyi vezetés.⁵⁴ 1984. május 9-én részletes elemzés készült Hámos Lászlónak, a CHRR mint „szélsőséges ellenséges, magyar emigráns szervezet” egyik vezetőjének tevékenységéről, aki fontos szerepet játszott a „demokratikus” és a „népi” ellenzék közötti kapcsolat fejlesztésében. A több vezető MSZMP-politikusnak (Aczél György, Korom Mihály, Óvári Miklós) felterjesztett jelentés megállapította, hogy „az utóbbi időben nyugati ellenséges emigráns szervezetek vezetőit egyre élénkebben foglalkoztatja a határainkon túl élő magyar nemzetiségek helyzete. Ez irányú aktivizálódásuk serkentően hatott a hazai nacionalista politikai platformon álló, és a radikális-reformista ellenzéki, ellenséges tevékenységet folytató személyekre, s a jelzett kérdésben szorosabbá vált a két irányzat gyakorlati együttműködése is.”⁵⁵ Budapesti látogatása alkalmával Hámos világosan kifejtette tárgyalópartnereinek (többek közt Tamás Gáspár Miklós, Für Lajos, Bence György, Kis János, Csoóri Sándor, Hamburger Mihály), hogy az amerikaiakat nem érdekli a nemzetiségi kérdés. A kisebbségek ügyét úgy kell tehát felvetni, hogy mindenki előtt világossá váljon, hogyan sértik meg az emberi jogokat Kelet-Európában. E cél érdekében Hámos többszintű stratégiát dolgozott ki: egyrészt a magyar másképp gondolkodók személyes helyzetén segített, például elérte, hogy 1984 őszén Tamás Gáspár Miklós több hónapos meghívást kapjon a New York-i Columbia Egyetem Kelet-Európa Intézetétől. Másrészt Thomas Lantos kongresszusi képviselőn keresztül nyomást gyakorolt az amerikai törvényhozásra és a nemzetiségi kérdést addig fel sem vető Szabad Európa Rádió magyar szerkesztőségére is. A magyar politikai rendőrség különösen súlyosnak értékelte, hogy Hámos szervezete az általa létrehozott Magyar Emberjogi Alapítványon keresztül sikeresen integrálta az addig elszigetelt lobbitevékenységet, és a román kommunista rendszer magyarellenes politikája az emigráció és a belső ellenzék legfőbb egyesítő tényezőjévé vált. Hasonló irányvonalat tükrözött egy 1985. őszi hírszerzési jelentés Tamás Gáspár Miklós tevékenységéről, akit a BM szerint „az ellenséges nyugati sajtóorgánumok képviselői, propagandaszervek tudósítói” rendszeresen felkerestek „mint a kisebbségi ügyek szakértőjét”, és akinek

54 A Kádár-rendszer emigrációs politikájának állambiztonsági vonatkozásait vizsgálja *Baráth Magdolna*: Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához. Betekintő (2011) 3. sz. <http://www.betekinto.hu/node/181> (letöltés ideje: 2012. dec. 3.).

55 ÁBTL 2.7.3. 6-7/292/84. Információs jelentés. Budapest, 1984. május 9.

„a Magyar Népköztársaság lejáratására alkalmas” nyilatkozatai „teljes mértékben” megfeleltek „az ellenséges propagandaszervek várakozásának”.⁵⁶

A román propaganda ellensúlyozásáért ekkor már többé-kevésbé összehagolt erőfeszítés bontakozott ki az anyaországban működő ellenzéki csoportok (például az Inconnu) és a diaszpóra között, beleértve a befolyásos, addig teljesen elhanyagolt magyar anyanyelvű zsidóságot. Áprilisban a New York-i rezidentúra munkatársával beszélő dr. Farkas Ervin, a Magyar Zsidók Világszövetségének alelnöke, a *New Yorki Figyelő* szerkesztője hasznos információt közölt a magyar hatóságokkal. Eszerint román részről fokozódik a Romániából elvándorolt magyar ajkú zsidóság szervezetei elleni nyomásgyakorlás. Ion Isaiu történész, a nagyváradi egyetem volt rektora előadást tartott New Yorkban a Bnai Zion nagyváradi csoportja vendégeként „Zsidókérdés Romániában” címmel, melyben a nemzetiségi kérdés megoldását és Ceaușescu közel-keleti külpolitikáját dicsérte, negatív ellenpéldaként állítva Magyarország Izrael-bojkottját.⁵⁷

1984-ben aktivizálta magát az addig „csendes” madridi rezidentúra is. Szeptember 10-én az ott dolgozó tiszt azt jelentette a központnak, hogy társadalmi kapcsolatot sikerült kialakítania dr. Szekeres Jánossal, a spanyolországi emigráció egyik vezetőjével, akihez fontos és bizalmas dokumentumok futottak be az ENSZ washingtoni információs központjánál dolgozó rokonától, melyek az USA szenátusának külkereskedelmi albizottságától, valamint az emberi jogok romániai bizottságától származtak.⁵⁸ Az Erdélyi Világszövetség megbízásából Hámos László és csapata által összeállított hetvenoldalas angol nyelvű anyag színvonalasan és naprakészen elemezte a romániai helyzetet, nemegyszer az illegálisan működő Erdélyi Magyar Hírügynökség anyagainak felhasználásával.⁵⁹ A „Csiki” fedőnevű operatív tiszt elismerően beszélt a megszerzett anyagról, „az USA-ban dolgozó Erdélyi Világszövetség új, nagyszabású politikai akciójáról”, melynek legfőbb célja gazdasági nyomás alá helyezni Romániát az emberi jogok erdélyi súlyos megsértése miatt, és azt javasolta budapesti feletteseinek, hogy használják azt fel „illetékes pártszerveink tájékoztatására”, mivel „az Erdélyi Világszövetség mérsékelt szárnya úgy értékeli, hogy az anyag alapján kibontakozott gazdasági nyomás csökkentti azt a politikai előnyt, amit Románia az amerikai közvélemény előtt szerzett olimpiai részvételével”.⁶⁰

A román külpolitikai mozgástér fokozatos beszűkülését a bécsi rezidentúra munkatársával beszélgető Viktor Meier, a tekintélyes *Frankfurter Allgemeine Zeitung* újságírója is észlelte, aki 1984. október 23-án ismertette a Ceaușescu

56 ÁBTL 2.7.3. 6-7/881/85. Tamás Gáspár Miklós tevékenysége. Budapest, 1985. november 26.

57 ÁBTL 1.11.4. T-III/84, 374. doboz, 13. Román törekvés az USA-ban élő erdélyi magyar zsidók befolyásolására. New York, 1984. december 10.

58 ÁBTL 1.11.4. T-III/84, 374. doboz, 83. Az emberi jogok romániai bizottságának újabb dokumentumai. Madrid, 1984. szeptember 10.

59 ÁBTL 1.11.4. T-III/84, 374. doboz, 85–155. Az emberi jogok romániai bizottságának 1984. augusztus 8.-i közleménye.

60 ÁBTL 1.11.4. T-III/84, 374. doboz, 83. Az emberi jogok romániai bizottságának újabb dokumentumai. Madrid, 1984. szeptember 10.

bonni látogatása alkalmával folytatott diplomáciai tárgyalásokat. Meier azt közölte magyar beszélgetőpartnerével, hogy „a [német] szakdiplomataik szerint Andrei már régen nem szolgál eredeti információkkal, csak azt a látszatot próbálja kelteni, hogy a román diplomácia aktív és önálló, de tapasztalataik szerint Bukarest játéktere nagymértékben beszűkült”. Ami a kisebbségi kérdést illeti, Helmuth Kohl kancellár és Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter számára részletes elemzés készült a romániai magyarság helyzetéről, összehasonlítva a német közösség helyzetével. Meier szerint „a tárgyilagos felmérés megállapította, hogy a magyar kisebbség esetében a nyilvánvaló román cél ugyanaz, mint a németésé: a fokozatos, gyorsuló asszimiláció. A magyar kormány sem érdekel a csaknem kétmilliók kisebbség tömeges áttelepülésében”, ezért az újságíró szerint a kérdés eszkalálódására kell számítani.⁶¹

Mihail Gorbacsov színrelépése és az új szovjet pártfőtitkár reformtervei új lendületet adtak a kelet–nyugati párbeszédnek, és felszínre hozták a szocialista tömb legitimációs válságát. 1985. április 19-én a BM kémelhárítási csoportfőnöksége a bukaresti rezidentúra jelentései alapján fontos információs anyagot terjesztett fel a Gorbacsov megválasztására adott román (nem hivatalos) reakcióról.⁶² A Konsztantyin Csemyenko halála után látványosan aktivizálódó és Moszkvához közel álló „veteránok” és „félretettek” – feltehetően Silviu Brucan és köre – megerősítették azt, amit a nyugati elemzők már korábban észleltek: Gorbacsov kapcsolatépítő irányvonalának egyik következménye a ceausescui „különutas” és „sakkozó” politika leértékelődése. A jelentés szerint azonban teljesen hiányoznak egy belpolitikai fordulathoz szükséges feltételek: „A »másképp gondolkodók« csoportja még nem öltött testet sem személyileg, sem koncepciónálisan. Vezető magja azokból a felső vezetésben jelenleg »megtúrt« politikusokból (ilyen pl. Verdet, Paul Nicolescu, Dimitru Popescu, Gere Mihály), a »félretett okosokból« (pl. Maxim Berghianu Országos Tervhivatal-elnök, Cornel Burtica és Fazekas János miniszterelnök-helyettesek), a még élő veterán »nagyokból«, illetve közvetlen tanítványaikból, a jelenleg is fontos tisztséget betöltő, de hajbókolni kényszerülő technokratákból és pártvezetőkől (miniszterelnök-helyettes, miniszterek, megyei PB első titkárok, helyetteseik, ipari központok és vállalati vezérigazgatók), »elnyomott katonai vezetőkől« alakulhat ki, akik egyrészt tudatában vannak annak, hogy Románia jelenleg mélyreható gazd. és pol. válságából csak a Szovjetunió segítségével lábálhat ki, másrészt akik személyileg alkalmasak a jelenlegi vezetés vonalának gyökeres felülvizsgálatára, a konzekvenciák levonására. Tömeges elégedetlenségből származó »robbanással«, »népi spontán akciókkal« továbbra sem lehet számolni. [...] Csak hatalmi szempontból ütőképes, viszonylag egységes »reformer mag« kialakulása esetén van realitása

61 ÁBTL 1.11.4. T-III/84, 374. doboz, 57. Nemzeti kisebbségek Romániában és a bonni tárgyalás. Bécs, 1984. október 23.

62 ÁBTL 1.11.4. T-III/85, 409. doboz, 79–85. BM III/II. Csoportfőnökség. Román vonatkozású információk. Bukarest, 1985. április 19.

olyan »palotapuccsnak« (esetleg még családtagok is lennének benne), amely országos méretű folyamatokat indíthat el.”⁶³

1985 és 1988 között a magyar állambiztonság egyre szélesebb információs rendszert működtetett a román vonalon, és naprakész információkhoz jutott az erdélyi magyar kisebbség helyzetének drasztikus romlásáról. A madridi rezidencia rendszeres kapcsolatot tartott fenn Szekeres Jánossal,⁶⁴ akinek egyik fia Washingtonban élt. A család kapcsolatban állt Király Károly volt Kovászna megyei első titkárral és KB-taggal, aki titkos úton tájékoztatta ismerőseit a Maros megyei politikai és belbiztonsági fejleményekről.⁶⁵ Az iratból egyfajta munkakapcsolat képe bontakozik ki az emigráns vezető és a szigorúan titkos tiszt között: Szekeres ugyanis titkos úton megszerezte Iosif Constantin Drăgan⁶⁶ ellenőrzési dossziéját a spanyol hírszerzési archívumból, amely szerint az Olaszországban élő nagyvállalkozó „a románoknak az emigrációban működő legfontosabb ügynöke”.

A romániai válság fokozatos mélyülését és a magyar emigráció egyre aktívabb szerepét két 1985. májusi jelentés tükrözi. Az egyik szerint fordulat állt be a másfél évtizedig dinamikusan fejlődő román–amerikai kapcsolatokban, miután május 13-án David B. Funderburk, az Egyesült Államok bukaresti nagykövete azonnali hatállyal lemondott, tiltakozásul amiatt, hogy az USA Kongresszusa az emberjogi szervezetek tiltakozása ellenére meghosszabbította a Romániának megítélt legnagyobb kereskedelmi kedvezményt (MFN). Május 20-án a már említett Szekeres azt jelezte „Csiki” fedőnevű magyarországi beszélgetőpartnerének, hogy „a bukaresti amerikai követ lemondását az USA-ban működő erdélyi szervezetek Reagan romániai politikájának csődjeként értékelik és alkalmasnak ítélik [a helyzetet] széles kampány beindítására a kisebbségi jogok védelmében”.⁶⁷ Egy nappal később Veress Bulcsú, Chris Dodd demokrata szenátor közeli munkatársa és a CHRR egyik alapítója hasonló megállapításokat tett a „Tabi” fedőnevű hírszerzőnek: „A közelmúltban lemondott volt amerikai nagykövet nyilatkozata további érveket adott a törvényhozás mindkét házában erősödő románellenes hangulatnak. Ennek eredményeként szó van arról, hogy az MFN-meghallgatás, illetve -meghosszabbítás kérdésében Romániát külön tárgyalják Kínától és Magyarországtól,

63 Uo. 82–83.

64 Ld. *Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza (1945–1985)*. I–II. Európa, Bp., 1989. (eredeti kiadás: 1985) 422.

65 ÁBTL 1.11.4. T-III/85, 409. doboz, 91. Király Károly romániai politikus levele. 1985. február 22.

66 Iosif Constantin Drăgan (Lugos, 1917 – Palma de Mallorca, 2008) romániai származású nagyvállalkozó és önjelölt történész. Az 1967-ben általa létrehozott Drăgan Európai Alapítvány jelentős szerepet vállalt a Ceaușescu-rendszer kultúrpolitikai irányvonala, elsősorban a hivatalos történelemszemlélet külföldi népszerűsítésében, majd a divatossá vált Edgar Papu-féle „protokronizmus” terjesztésében (a protokronizmus a modernizációs ideológiát sajátos módon vegyítette az autochtonizmus gondolatával).

67 ÁBTL 1.11.4. T-III/85, 409. doboz, 98. David Funderburk bukaresti amerikai nagykövet lemondása. Madrid, 1985. május 20. Két évvel később az immár egyetemi oktatóként dolgozó volt nagykövet könyvben is megírta romániai elményeit: *David B. Funderburk: Pinstripes and Reds: An American Ambassador Caught Between the State Department & the Romanian Communists, 1981–1985*. Selous Foundation Press, Washington D.C., 1987.

így az amerikai politika nagyobb játékeret kapna a differenciálásra. Szó van az MFN megvonásáról Románia esetében, de ezzel a kormány és ezen belül a State Department nem ért egyet.”⁶⁸

1985 őszére, döntően a nyugati magyar emigrációnak köszönhetően, fokozódott a román kormányra gyakorolt nemzetközi nyomás. Októberben Zolcsák István, az Erdélyi Világszövetség Brazíliában élő elnöke arról tájékoztatta diplomata kapcsolatát, hogy a mozgalom aktivistái megbízható adatokkal rendelkeznek arról, hogy a román kormány jelentős anyagi és erkölcsi támogatást nyújt az antikommunista román emigrációnak magyarellenes erdélyi propaganda céljaira. Erről már a BBC-t is tájékoztatták, s a hírügynökség közreműködésével szellőztetnék meg a bizalmas információkat a novemberre tervezett Gorbacsov–Reagan-csúcstalálkozó alkalmával.⁶⁹ Miközben szakértői szinten már egyértelművé vált, miszerint az Egyesült Államok arra készül, hogy „elengedje” a sokáig támogatott Ceaușescu-rendszer kezét,⁷⁰ a nagypolitika malmai lassabban őröltek. A sajtókampány George P. Shultz amerikai külügyminiszter Romániát is érintő kelet-európai körútjával vette kezdetét. Shultz bukaresti látogatása alatt soha nem látott médiafigyelem irányult a Ceaușescu-rendszert bíráló emigráncsoportokra. December 15-én Hámos Lászlóval, a CHRR elnökével főműsoridőben sugárzott közel tízperces élő interjút a CNN hírtélevízió. Hámos tájékoztatást adott az emberi és kisebbségi jogok megsértéséről, és bírálta a legnagyobb kedvezmény Romániának történt megadását.⁷¹ A magyar állambiztonság összefoglaló jelentése szerint – amit Szűrös Mátyás, Berecz János és Várkonyi Péter kapott meg – Shultz bukaresti látogatása rendkívül feszült légkörben zajlott. Amikor Shultz azt az ártatlan megjegyzést tette, hogy „Washington értékeli Románia független külpolitikai döntéseit csakúgy, mint az ugyancsak önállóságra utaló magyar gazdaságpolitikát”, Ceaușescu dühös kirohanással reagált és kijelentette: számára világos, hogy a „jelenlegi magyar vezetés” célja hosszabb távon a határok revíziója, még propagandájában is ugyanazt a vonalat követi, mint a fasiszta Magyarország a két világháború között, és nehezményezte, hogy mindezt a Szovjetunió „eltűri”.⁷² A magyar állambiztonság információi szerint Shultz szándékosan nem foglalt állást a kérdésben, csak arra kérte a román vezetést, hogy garantálja a kisebbségi jogokat, elsősorban a kivándorláshoz való jogot. Az Egyesült Államok óvatosságát korabeli szakértők azzal magyarázták, hogy a nyugati hatalmaknak nem érdeke, hogy a román vezetés elveszítse

68 ÁBTL 1.11.4. T-III/85, 409. doboz, 97. A legnagyobb kedvezményes eljárás biztosítása Romániának. Washington, 1985. május 21.

69 ÁBTL 1.11.4. T-III/85, 409. doboz, 41. Az Erdélyi Világszövetség tervei. São Paulo, 1985. október 21.

70 Ld. az 1985. november 1-jei kongresszusi ülés jegyzőkönyvét, főleg Juliana Geron Pilon külpolitikai elemző (jelenleg a washingtoni Center for Culture and Security at the Institute of World Politics igazgatója) kitűnő elemzését a romániai rendszerről. ÁBTL 1.11.4. T-III/85, 409. doboz, 8–15. US Congressional record – Senate – November 1, 1985.

71 ÁBTL, 1.11.4. T-III/85, 409. doboz, 17. Távirat. Hámos László nyilatkozata. New York, 1985. december 18.

72 ÁBTL 1.11.4. T-III/85, 409. doboz, 3. Az amerikai külügyminiszter romániai tárgyalásairól. Budapest, 1985. december 27.

„maradék önállóságát” és tovább közeledjen Moszkvához. A fokozódó nyomást Bukarest is érezte, és ellenlépéseket fogantatosított. 1985 őszén, a Shultz-látogatás előtt Viktor Meier, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* bécsi tudósítója jelezte „Herceg” fedőnevű magyar kapcsolatának, hogy a helyi román nagykövetség kötetlen beszélgetést szervez nyugati lapok tudósítóinak az erdélyi nemzetiségi helyzetről, amit egyúttal Magyarországgal kapcsolatos információszerzésre és propagandára is felhasznál.⁷³

1986-ból nagyon kevés – és kutatásunk szempontjából érdektelen – irat maradt fenn a Romániára vonatkozó hírszerzési értesülések között. Ennek pontos okát nem áll módunkban megállapítani, de megkockáztatható, hogy az előző évekhez mérve gyér információmennyiség oka egy későbbi jelentősebb iratmegsemmisítés vagy a fennmaradt iratok visszatartása lehet.

A következő év viszont mennyiségi és minőségi ugrást jelent a kutatók rendelkezésére álló dokumentáció tekintetében. Külön ki kell emelni a „Szál” fedőnevű, Bukarestben tevékenykedő rezidentst, valamint a Kolozsvárról „észlelő”, „Sik” fedőnevű szigorúan titkos tisztet, akiknek a központban dolgozó, „Láng” fedőnevű munkatárshoz címzett jelentései nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a budapesti vezetés mélyebb bepillantást nyerjen a szomszédos országban zajló fejleményekbe. 1987. január 7-én rendkívül fontos rejtjeltávirat érkezett Bukarestből a BM-hez, amely olyan „nem ellenőrzött” információkat tartalmazott, amikről a Külügyminisztérium szervei sem kaptak tájékoztatást: „Az RKP Központi Bizottságból társadalmi kapcsolaton keresztül nyert értesülések szerint az RKP KB-ban elvi döntés született arra vonatkozóan, hogy a magyar állami és pártvezetést, Kádár János elvtárral az élén, mind a magyar nép, mind a szocialista közösség előtt le kell járítani. Magyar belpolitikai vonatkozásban törekedni kell a belső feszültség szítására, közvetett vagy közvetlen ráhatással. Nemzetközi vonatkozásban elsősorban a Szovjetunió, Gorbacsov elvtárs előtt kell a magyarok hitelét rontani, hangoztatva, hogy Magyarország talajt biztosított a szocializmusellenes erőknek túlzott Nyugatra nyitottságával, erősödik a magyar nacionalizmus, a magyarok egyelőre Erdélyt akarják, de később a Szovjetunió ellen is fordulnak. A magyar gazdasági modell csupán trójai falónak tekinthető a szocialista közösségben, az ellen. Mindezeket [a] Nyugat támogatja. A szocialista közösségnek Lengyelország és Magyarország a gyenge pontja, igazi marxista, kommunizmushoz hű alapon csak az NDK, Csehszlovákia és Románia áll. Magyar viszonylatban továbbra is folytatni kell román részről a fontos állami, pártfunkciókba való beépülést, informálódási, illetve befolyásolási céllal.”⁷⁴

A durva román lépés arra kívánt reagálni, ami a szakirodalom szerint választóvonalat jelentett a magyar–román ellentétben: 1986 novemberében, többéves várakozás után megjelenhetett Budapesten Köpeczi Béla kulturális miniszter fő-

73 ÁBTL I.11.4. T-III/85, 409. doboz, 48. Az erdélyi nemzetiségi kérdéstről. Bécs, 1985. szeptember 27.

74 ÁBTL I.11.4. T-III/86, 476. doboz, 227. Információs jelentés. Szigorúan titkos, különösen fontos. Bukarest, 1987. január 7.

szerkesztésében a háromkötetes *Erdély története*.⁷⁵ A mű jelentőségét nem csak tudományos értéke adta, noha Deák István 1988 elején, bizalmas körben elhangzott véleménye szerint még „amerikai történész emigráns körökben is” pozitív visszhangot keltett egy olyan munka, amelyben „a politikai vezetés újfajta megközelítését” vélték felfedezni.⁷⁶ A rendkívüli érdeklődést (néhány hónap alatt százezres példányszámban kelt el a közel kétezer oldalas mű) sokkal inkább az „Erdély ügyével” ily módon is kifejezett társadalmi szolidaritás fűtötte. A román hivatalos szervek régóta pontos információval rendelkeztek az MTA Történettudományi Intézetében készülő munkáról, mivel 1975 őszén a budapesti útjáról hazatérő Mikó Imre nemzetiségi jogász és író részletesen beszámolt tartótisztjének arról, hogy a magyarországi szakemberek olyan összefoglaló szintézissel kívánnak előállni, amely „marxista-internacionalista szellemben válaszol a Constantin Daicoviciu-féle kontinuitás-elméletnek”, és a szovjet történetírás álláspontját figyelembe véve Erdélyt olyan területnek tekinti, ahol több uralom követte egymást (török, osztrák, majd 1918 után román).⁷⁷ Ismert, hogy – valószínűleg éppen a fentebb idézett belső utasítás nyomán – 1987 tavaszára a román hatóságok széles körű propaganda-hadjáratba kezdtek a román hivatalos álláspont megvédésére és a magyar „revizionizmus” leleplezésére – belföldön és külföldön egyaránt. Ennek állambiztonsági lenyomatai a bukaresti kémelhárító rezidentúra által készített májusi jelentésben olvashatók: „Információink szerint 1987. március–áprilisban erősödtek a Romániában lévő magyar objektumok, állampolgáraink, valamint a romániai magyar nemzetiségű személyek ellen irányuló román állambiztonsági és rendőri intézkedések. A bukaresti magyar nagykövetség »biztosításában« (külső őrszemélyzet) korábban részt vevő rendőrök túlnyomó többségét lecserélték. [...] A nagykövetséggel és a kolozsvári konzulátussal kapcsolatot tartó magyar nemzetiségű személyek közül többet beidéztek az állambiztonsági szervezethez, kihallgatták őket, felhívták figyelmüket a kapcsolattartás engedélyeztetésének szükségességére. Sokuknál házkutatást tartottak, többen szoros állambiztonsági ellenőrzés alá kerültek. E gyakorlattal hozható összefüggésbe a Kolozs megyei ideológiai titkár azon kijelentése, amely szerint »a jövőben nem szempont az RKP részére, hogy a romániai magyarság üldözött tagjai ne váljanak mártírokká«. Házkutatást tartottak a nagykövetség első beosztottjának romániai születésű felesége Szatmár megyében élő szüleinél is. Azt akarták bizonyítani, hogy a család a magyar diplomatától kapott élelmiszer és élvezeti cikk ajándékok elfogadásával megszegte az élelmiszer-felhalmozás tilalmára vonatkozó előírásokat (a házkutatás eredménytelen volt). Fokozódott a rendőri, katonai jelenlét a nemzetiségi területeken. Átszervezték a Hargita, Kovászna és Maros megyei állambiztonsági és rendőri apparátust, növel-

75 Ld. *Földes Gy.*: i. m. (3. jz.) 370–375.; *Vincze G.*: Lăncrănjantól Lăncrănjaniig i. m. (3. jz.) 347–349.; *Martin Mevius*: The Politics of History. Romanian–Hungarian historical disputes and the genesis of the ‘History of Transylvania’. Kézirat, 2011. A témáról ld. még *Köpeczi Béla* visszaemlékezését: Erdély története harminc év távlatából. *Kisebbségkutatás* (2006) 1. sz. 47–59.

76 ÁBTL 1.11.4. T-III/88, 509. doboz, 60. Deák István véleménye. New York, 1988. január 28.

77 ACNSAS fond Rețea, dosar 182274, vol. 3, f. 124 (Sursa „Marcu”. Cluj, 1975. október 28.); uo. f. 117. (Sursa „Marcu”, 1975. december 26.).

ték a létszámot. Csíkszereda határában laktanyaépítés kezdődött. A Magyarországra utazni kívánók útlevelekérelmének engedélyezése még körülményesebbé vált.⁷⁸

Egy szovjet diplomáciai forrásra támaszkodó, Bukarestből küldött „szigorúan titkos, különösen fontos” márciusi jelentés azonban felhívta a figyelmet arra is, hogy a szovjet értékelés szerint a nacionalista támadás sem tudta a román lakosságot Magyarország ellen feltüzelni, amit részben a hangoztatott vádak el nem fogadásával, részben a kemény tél és az ellátási gondok növekedésével magyaráztak.⁷⁹ A szovjet vezetés figyelme ezekben a hónapokban egyébként is Romániára irányult: áprilisban Nyikolaj Rizskov miniszterelnök, május végén pedig Gorbacsov látogatott Bukarestbe azzal a nem titkolt céllal, hogy meggyőzze Ceaușescut a politikai reformok elindításának szükségességéről. A párbeszédkíséret teljes és látványos kudarcba fulladt, amihez valószínűleg hozzájárult az Erdélyi Magyar Hírügynökség által megszéllőztetett – később a belügyi szervek által megerősített – tény, hogy május 27-én a szovjet pártvezető a szoros állambiztonsági megfigyelés alatt tartott Király Károllyal szinte konspirált módon találkozott úgy, hogy a szovjet nagykövetség autóját küldte érte Marosvásárhelyre.⁸⁰ Gorbacsov látogatása a Szovjetunió és Románia kapcsolatának további romlását vetítette elő, éppen akkor, amikor Moszkva jóindulata egyre fontosabb támaszt jelenthetett volna a nyugati világ előtt hitelét veszített Ceaușescu számára.

Az 1980-as évek végi magyar hírszerzési iratok ritka bepillantást engednek két, ugyanazon politikai-katonai tömbhöz tartozó ország diplomáciai háborújába is. 1987-től kezdődően ugyanis a magyar–román ellentét nemcsak a bilaterális kapcsolatok befagyasztában jelentkezett (az aradi csúctalálkozót leszámítva a magyar fél minden felsőbb szintű érintkezést visszautasított a Ceaușescu-féle vezetéssel), hanem egyre inkább a nemzetközi porondon zajlott, az Egyesült Államok Kongresszusa és a nyugat-európai kormányok előtt, vagy éppen az ENSZ különböző testületeiben és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) konferenciáin. A hivatalos magyar álláspontban bekövetkezett változás jelét sokan éppen azon a bécsi EBEÉ-találkozón észlelték, amikor Budapest előzetes egyeztetés nélkül csatlakozott a nemzeti kisebbségek témájában beterjesztett jugoszláv és kanadai javaslatához. A lépés heves tiltakozást váltott ki nemcsak a román, hanem a szovjet és a bolgár képviselőből is, akik a szocialista tábor egysége elárulásának tartották a magyar különvéleményt.⁸¹

A nemzetközi közvélemény megnyeréséért a magyar diplomácia és állambiztonság (a kettő nehezen szétválasztható, mivel a legfontosabb nyugati fővárosokban szolgáló külügyesek jóval több mint fele „kettős” státusszal rendelkezett)

78 ÁBTL 1.11.4. T-III/87, 476. doboz, 140. Magyarelleses intézkedések Romániában. Bukarest, 1987. május 6.

79 ÁBTL 1.11.4. T-III/87, 476. doboz, 223. Bukaresti rezidenstink jelenté. Szigorúan titkos, különösen fontos. Bukarest, 1987. március 17.

80 ÁBTL 1.11.4. T-III/88, 509. doboz, 141. Az Erdélyi Magyar Hírügynökség értesülései. Budapest, 1988. március 6.

81 ÁBTL 1.11.4. BX-IV/1987/1. 490. doboz, 34. A bécsi EBEÉ-n elhangzott magyar javaslat visszhangja. Belgrád, 1987. március 2.

határozottabban vetette fel Románia felelősségét, partnereik pedig egyre nagyobb számban fejezték ki egyetértésüket. 1987 márciusában Karl Stipsicz, az osztrák állami televízió (ORF) „Keleti Stúdió” című műsorának befolyásos szerkesztője (akit „az MNK iránt lojálisan kritikus”-ként jellemeztek) az osztrák média álláspontját mutatta be magyar hírszerző kapcsolatának. Eszerint „az Erdély kapcsán kiobbant magyar–román nézeteltérések ügyében csak a két ország bilaterális kapcsolatrendszere változásának ábrázolásában érdekelt. E vonatkozásban alapvetően a magyar álláspontot támogató pozícióba helyezkednek, melynek nem az erdélyi magyar nemzetiség elnyomott viszonyai képezik az alapját, hanem a román belpolitika iránti ellenszenv.” Hozzátette azonban, hogy „nemzetiségpolitikai vonatkozásokban az osztrák TV célja a dél-tiroli osztrák és a karintiai szlovén nemzetiségi problémák deeszkalációja, s ebbe a képbe az erdélyi magyar nemzetiségi kérdés exponálása jelenleg nem illik bele, bár a helyzet drámai[an] súlyos fordulata esetén az ügygel hajlandóak lennének foglalkozni”.⁸² Madridból pedig azt jelentették, hogy az erdélyi magyar kisebbség kérdésében március 10-én és 11-én „a központi lapokban a magyar álláspontot méltató cikkek jelentek meg”. Szerepe volt ebben dr. Szekeres János „operatív társadalmi kapcsolat”-nak, miközben kiderült, hogy a CHRR propagandamunkájához „Thyssen-Bornemissza iparbárához havonta tízezer dollárt ad és vállalta a szervezet vezetőségi tagságát is”.⁸³ A román fél sem tétlenkedett: május elején a hírszerzés jelentést küldött arról, hogy a New Yorkba látogató román egyházi delegáció sajtóértekezletet tartott az ENSZ-ben. A résztvevők azt állították, hogy Romániában szabad a vallásgyakorlás, az állam nem avatkozik be az egyházak ügyeibe, és a vallásos emberek elleni atrocitásokról szóló híreket egyoldalúnak minősítették. Moses Rosen főrabbi pedig azt fejtegette, hogy a romániai zsidók vallási és egyéb jogaik terén semmiféle hátrányt nem szenvednek, és szabadon kivándorolhatnak.⁸⁴ Az erős lobbizásra azért volt szükség, mert 1987 tavaszán ismét terítékre került a Romániának 1975 óta biztosított kedvezményes vámtarifa megvonása. Április 27-én az amerikai törvényhozás nagy többséggel elfogadta a legnagyobb kedvezmény elvének hat hónapos felfüggesztését, s ezzel a lépéssel arra kötelezte az elnököt, hogy két hónapon belül végleges döntést hozzon a kérdésben.⁸⁵ Június 2-án Ronald Reagan végül a legnagyobb kedvezmény ismételt megadásának szándékáról tájékoztatta a törvényhozást.⁸⁶ A büntető intézkedés elnöki felülbírálatát nem a román kommunista rendszer „megtérésébe” vetett bizalom, hanem kizárólag stratégiai kérdések motiválták. Az Egyesült Ál-

82 ÁBTL 1.11.4. BX-IV/1987/1. 490. doboz, 18. Az osztrák média és az erdélyi kérdés. Bécs, 1987. március 27.

83 ÁBTL 1.11.4. BX-IV/1987/1. 490. doboz, 33. A spanyolországi magyar emigráció tevékenysége. Madrid, 1987. március 12.

84 ÁBTL 1.11.4. BX-IV/1987/1. 490. doboz, 9. A román egyházi delegáció amerikai tevékenysége. New York, 1987. május 5.

85 A diplomáciai feszültség okait és a konfliktus eszkalálódását részletesen ismerteti *Kirk Roger–Mircea Raceanu: Romania versus the United States: Diplomacy of the Absurd, 1985–1989*. St. Martin's Press, New York, 1994. 110–204.

86 *Földes Gy.*: i. m. (3. jz.) 386.

lamok ugyanis attól tartott, hogy az addig különutas politikát folytató Ceaușescu ismét a Szovjetunió felé fordulhat, ha a Nyugat megvonja tőle a támogatást. Ennek ellenére június 26-án – a State Department javaslatára – a Kongresszus mégis a legnagyobb kedvezmény meg nem hosszabításáról döntött. A magyar hírszerzés szerint a Romániára nézve negatív állásfoglalásban és a megelőző bizottsági meghallgatások során – melyeken olyan neves nemzetközi szakértők vonultak fel, mint a londoni egyetemen oktató és Erdéllyel régóta foglalkozó Schöpflin György – döntő szerepet játszott a Thomas Lantos és Hámos László által irányított magyar lobbí.⁸⁷ Ernst Könnnyű kaliforniai republikánus képviselő szerint hatástalan maradt tehát az Erdély körüli viták semlegesítésén fáradozó, Amerikába népes küldöttségeket küldő és a kongresszusi képviselőket „baráti” kiadványokkal (pl. a Milton G. Lehrer durván magyarellenes pamfletjével)⁸⁸ elárasztó román állami propaganda.⁸⁹ Egy másik jelentés szerint a magyar emigráció az elmúlt évtizedek legnagyobb győzelmeiként ünnepelte Románia kudarcát. A szavazás napján Románia pánikszerű intézkedésekkel próbálkozott: a nagykövetség emberei az 1983-ban elítélt Borbély Ernő, Buzás László és két társuk szabadon bocsátásának hírével járták végig külügyminisztériumi és kongresszusi kapcsolataikat, de már nem tudtak változtatni az erőviszonyokon. A szavazást követően Nagy Károly, a Magyar Öregdiák Szövetség vezetője bizalmas beszélgetés során két fontos körülményre hívta fel a budapesti hatóságok figyelmét: egyrészt azáltal, hogy kétségessé vált az általa „zsidó lobbí”-nak nevezett politikai és gazdasági nyomásgyakorló csoportok kiállása a Ceaușescu-rendszer mellett, a Romániával szembeni növekvő bizalmatlanság lehetőséget nyújthat a magyar külpolitikai célok eléréséhez. Másfelől azonban Nagy arról panaszkodott, hogy a magyar hivatalos szervek részéről (személy szerint Bényi József külügyminiszter-helyettest említette) továbbra is „merev elzárkózást és ellenkezést tapasztalt az amerikai magyar emberjogi mozgalommal szemben, s ismételten kérte a magyar szervek támogatását a romániai magyarság javára végzett munkájukhoz, legalább adatok és tények cseréjével”.⁹⁰

Az iratok arra engednek következtetni, hogy a belső politikai és gazdasági gondokkal küszködő magyar állampárti vezetés sokáig vonakodott a Romániával kipattant konfliktus következetes felvállalásától, noha egyre több jelzés érkezett arról, hogy az addig passzív és beletörődő lakosság elérte a tűrőképesség határát. 1988 elejéig még elvi döntés sem született a több ezer főre duzzadt menekültáradat befogadásáról, miközben az ellenzéki és félhivatalos nyilvánosság (az Erdélyi Magyar Hírügynökség, a *Beszélő* és *Határ-Idő-Napló* című szamizdatok, a Szabad Európa Rádió magyar és román adása) rendszeresen beszámolt arról, hogy a Magyarországra menekült, majd a román hatóságoknak visszaszolgáltatót (döntően

87 ÁBTL 1.11.4. T-III/87, 476. doboz, 120. Románia és az MFN. Budapest, 1987. június 18.

88 *Milton G. Lehrer*: Transylvania: History and Reality. Bartleby Press, Silver Spring (MD), 1986.

89 ÁBTL 1.11.4. BX-IV/1987/1. 490. doboz, 2. Román lobbizás az MFN ügyében. Washington, 1987. június 15.

90 ÁBTL 1.11.4. T-III/87, 476. doboz, 121. „Pesti” titkos megbízott információi. New York, 1987. július 2.

magyar nemzetiségű) román állampolgárok brutális elbánásban részesülnek.⁹¹ A kivárára és információgyűjtésre szorító magyar hivatalos álláspont tarthatatlanságát a brassói események is megmutatták. 1987. november 17-én a bukaresti magyar hírszerző állomás kitűnő jelentést küldött a néptanácsi választások napján kirobbant munkáslázadásról: „Brassóban november 15-én nagyszabású tüntetésre került sor helyi lakosok elmondása szerint. A munkások a rendkívül rossz közel-látáson túl azért tiltakoztak, mert nem kapták meg teljes fizetésüket. A teherautógyárban megverték délelőtt az igazgatót és a vállalat párttitkárát, majd a megyei pártbizottságra vonultak. Ennek során csatlakozott hozzájuk a helyi traktorgyár munkássága, valamint nők, gyerekek, diákok, egyetemisták. A legalább 8-10 ezres létszámú tömeg behatolt a pártbizottság épületébe és a berendezéseket kidobálták az ablakon, majd több irodát felgyújtottak, az épület homlokzatán lévő Ceaușescu-képet pedig leverték. Ezt követően a fentieket megismételték a megyei néptanács épületénél is. A két épület falaira »le a hazaárulókkal« feliratot festettek. A néptanácsn tartózkodó Calancea-t, a város párttitkárát szintén nagyon megverte a tömeg, súlyos sérülései miatt kórházban kezelik. Délután 13–14 óra között páncélozott járművekkel megérkezett a hadsereg, és könnygáz alkalmazásával szétoszlatta a tömeget. A fontosabb épületeket páncélozott gépkocsik vették körbe, összevonták a rendőrség erőit is, a gyárakat a Secu egységei szállták meg. A megmozdulás szervezői közül négyet azonnal letartóztattak, de ez vár mindazokra, akiknek dolgozniuk kellett volna, de nem tudnak elszámolni távollétükkel. Ceaușescu példás büntetést és a gyár udvarán lefolytatott bírósági tárgyalást követelt. Az események megtörténtét megerősítette az egyik amerikai diplomata kapcsolatam is, akinek ismeretei szerint több tízezres létszámú tömeg vett részt a tüntetésen. Ismereteink szerint vasárnap, a néptanácsi választások során Aradon és Craiován is tüntetésekre került sor. A fentiek egyelőre nem ismertek a KÜM előtt.”⁹²

A Romániára vonatkozó hírszerzési információk mellett gyakran szerepel az idézett szöveg utolsó mondata. A brassói felkelés említését nemcsak megtiltották a hivatalos hírközlő szerveknek (televízió, rádió, MTI, nyomtatott sajtó) – amelyek rövid hírt is csak három héttel később adhattak, a hivatalos román közlésre hivatkozva⁹³ –, de az ország külkapcsolati rendszerét formálisan irányító Külügyminisztériumhoz sem érkezett naprakész tájékoztatás az addig példátlan tömegmegmozdulásról. A romániai eseményekre vonatkozó cenzúra és a Ceaușescu-féle diktatúra értelmetlen védelmezése felháborodást okozott a nemhivatalos úton is tájékozódó közvéleményben, és hozzájárult a Kádár-rendszer legitimációjának végző erodálásához. 1988 januárjában budapesti ellenzéki csoportok közös nemzetközi sajtótájékoztatón ismertették a „Román barátainknak” című nyílt levelet.

91 Az 1980-as évek Romániára vonatkozó magyar menekültpolitikájának átalakulásáról ld. a *Regio* 2008. évi angol nyelvű tematikus számát, főleg Révész Béla, Tóth Judit és Kaszás Veronika tanulmányait (8–145.), valamint a Tóth Judit és Kaszás Veronika által készített, 1988–1989-re vonatkozó kronológiát (146–157.).

92 ÁBTL I.11.4. T-III/87, 476. doboz, 115. „Szál” információi a brassói tüntetésről. Bukarest, 1987. november 15.

93 *Földes Gy.*: i. m. (3. jz.) 391.

A kezdeményezők közül a felszólaló Vásárhelyi Miklós kiemelte Csoóri Sándort, Mészöly Miklóst, Bodor Pált, Kiss Gy. Csabát, Tornai Józsefet, Szabó Miklóst és Für Lajost.⁹⁴ Eközben a hírszerzés, amelynek szervezete az iratok szerint 1987 őszére egy kolozsvári bázissal is bővült, szorgalmasan gyűjtötte és feldolgozta a spontánul szerveződő elégedetlenségről érkező híradásokat. 1987. december 1-jén a Kolozsvártól 40 kilométerre lévő aranyosgyéresi drót- és kábelgyár több ezer dolgozója lépett sztrájkba; ugyanazon a napon Kolozsváron néhány tucat román és külföldi egyetemi hallgató felvonulással tiltakozott az elégtelen kollégiumi és tanulási feltételek ellen.⁹⁵ Néhány nappal később a „Szál” fedőnevű tiszt, a bukaresti állomás rezidense sorozatos incidensekről (röpcédulázás, sétálóutca házfalaira ragasztott Ceaușescu-ellenes plakátok, a Scînteia Ház előtti Lenin-szobor megrongálása) számolt be a belügyi vezetésnek.⁹⁶

Az első válaszlépések

1988 elejétől lassan kibontakozó fordulatot vett a magyar szomszédságpolitika. Január végén Szűrös Mátyás nagy visszhangot kiváltó rádiónyilatkozatban beszélt a romániai menekültkérdésről, ismertetve a január 1-jétől érvényes szabályozást, miszerint Magyarország befogadja a nem pusztán gazdasági megfontolásokból érkezett menekülteket, azaz menedéket biztosít több ezer román állampolgárnak.⁹⁷ Szűrös megtört egy több évtizedes tabut is azt kijelentve, hogy a határon túli magyarok a magyar nemzet szerves részét képezik. Február 13-án pedig Tabajdi Csaba és Szokai Imre, a határon túli ügyekben rendkívül jól informált MSZMP KB Külügyi Osztály helyettes vezetői programalkotó cikket tettek közzé a *Magyar Nemzetben*, mely beemelte a kisebbségi ügy képviseletét a magyar külpolitika prioritásai közé.⁹⁸ A döntéshozatalban elindult változásokat jól tükrözi a Romániára vonatkozó hírszerzési iratok mennyiségének ugrásszerű növekedése és minőségi javulásuk. Mivel a rendkívül sűrű eseménytörténet nyomon követése önálló ta-

94 ÁBTL 2.7.3. 237. doboz, 6-7/63/88. „Román barátaink” című nyílt levélről. Budapest, 1988. január 25.

95 ÁBTL 1.11.4. T-III/87, 476. doboz, 114. „Sík” távirata a bukaresti kémelhárító rezidentúrának. Kolozsvár, 1987. december 4.

96 ÁBTL 1.11.4. T-III/87, 476. doboz, 113. „Láng” elvtársnak. A brassói események hatása. Bukarest, 1987. december 8.

97 A hozzáférhető állambiztonsági iratok szerint a menekülők visszaszolgáltatása a román hatóságoknak tömeges gyakorlat maradt. Ennek döntően állambiztonsági – tehát a korabeli nyilvánossággal meg nem osztható – okai voltak: a magyar határőrizeti szervek tartottak az „átdobott” román ügynököktől. A BM Határőrség által 1988. január 1–március 31. között tiltott határátlépés miatt elfogott 511 román állampolgár közül 217 főt az 1983. évi kormányközi egyezmény (IV. fejt., 24. cikk) alapján rövid úton visszaadtak a román hatóságoknak. ÁBTL 2.7.3. 9. doboz 255/6/88. A magyar–román határon kialakult helyzetről. Budapest, 1988. április 25.

98 *Bárdi Nándor*: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Kalligram, Pozsony, 2004. 99.

nulmányt igényelne, jelen írásban arra szorítkozom, hogy bemutassam a magyar állambiztonság válaszát a romániai események által keltett biztonsági veszélyre.

1988 elején két fontos információ futott be a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályán keresztül a BM-központba, és jutott el onnan a teljes párt- és állami vezetéshez.⁹⁹ Januárban a csehszlovák társszerv a következő titkos értesülést osztotta meg a magyar belügyi szervekkel: a NATO-országok szakértői 1987 novemberében szemináriumot tartottak Nápolyban a peresztrojka és a glasznosztj érvényesüléséről az egyes szocialista országokban. Romániával kapcsolatban az amerikai szakértők úgy vélekedtek, hogy „Ceaușescu még legalább két-három évig hatalmon marad”. A Nyugatnak azonban „addig is lépéseket kell tennie annak érdekében, hogy az elégedetlenség a hadseregen és az egyházon belül is fokozódjon, és tovább mélyüljön az ellentét Románia és szomszédai között”.¹⁰⁰ Egy hónappal később a bolgár belügyminisztériumtól azt az információt kapta a budapesti vezetés, hogy Szófia vélekedése szerint „a nyugati országok a brassói eseményeket követően átfogó kampányt indítottak a román pártvezetés, s azon keresztül a szocializmus lejáratására. Céljuk elérésére elsősorban a propaganda eszközához nyúlnak, de élnek a gazdasági és politikai nyomás nyújtotta lehetőségekkel is.” A kampány intenzitását és összehangoltságát mutatta a Ceaușescu házaspár elleni sajtótámadások megszaporodása, a delegációcsere hirtelen leállítása, az Európai Gazdasági Közösséggel már kidolgozott megállapodás aláírásának elhalasztása, Ion Mihai Pacepa leleplező könyvének megjelenése, valamint a nyugati városokban szervezett emberjogi tüntetések.¹⁰¹ Rendkívül érdekes a bolgár anyaghoz fűzött névtelen megjegyzés: „A román belső helyzettel kapcsolatban Nyugaton kibontakozott – és részben kétségtelenül irányított – propagandakampány bolgár beállítása állambiztonsági ügyé (felforgatás, ideológiai diverzió stb.) redukál egy politikai elemzést igénylő kérdést. Más oldalról azt is jelzi, hogy a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos – sajátosnak éppen nem mondható – bolgár álláspont a romániai magyar nemzetiséggel kapcsolatos magyar–román vitába[n] Bulgáriát jó esetben semleges pozícióba, objektíve Románia támogatójának helyzetébe állítja.”¹⁰²

A két jelentés több szempontból is fontos. Egyrészt arra figyelmeztette a magyar politikai elitet, hogy megindult a román kommunista diktatúra nemzetközi elszigetelődése, ami lehetőséget nyújt Magyarországnak számára a kétoldalú kapcsolatokban, de fokozott figyelmet és önfegyelmet igényel a Varsói Szerződés országaival való kapcsolatban. Másfelől megerősítette azt a széles körben elterjedt feltételezést, hogy Nyugat (Washington) és Kelet (Moszkva) között egyfajta konszenzus alakult ki a kezelhetetlenné vált Ceaușescu elmozdításának szükségességéről. A gazdasági válság és a nemzetközi támadások 1988 tavaszára komoly erjedést okoztak a legfelsőbb

99 A két jelentést megkapta Kádár János, Grósz Károly, Lázár György, Berecz János, Fejti György, Szűrös Mátyás, Kótai Géza, Várkonyi Péter, Lakatos Emő, Horn Gyula és Kovács László.

100 ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, I. kötet, 7–8. A csehszlovák társszerv információi. Budapest, 1988. január 14.

101 ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, I. kötet, 30–31. A bolgár társszervtől érkezett információ: a Nyugat Romániával kapcsolatos törekvései. Budapest, 1988. február 15.

102 Uo. 31.

román pártvezetésben is. Április végén a bécsi magyar rezidentúra részletesen beszámolt Viktor Meiernek egy Bécsben dolgozó román pénzügyi tisztviselőtől szerzett információiról. Ezek szerint a párt- és állami felső vezetésen belül az a meggyőződés terjedt el, hogy a Ceaușescu-rezsim „tarthatatlan, komoly károkat okoz az országnak”.¹⁰³ Példaként említette, hogy februárban Románia „önként” lemondott az amerikai–román kereskedelemben korábban élvezett legnagyobb kedvezményről, de „utólag bebizonyosodott, és amerikai kormánykörök ezt megerősítették, hogy Washington az idén sem vonta volna meg Romániától a kedvezményt, mivel külön vették volna az emberi jogok kérdését a kiutazásoktól”. Ez a téves döntés „mintegy 300 millió dolláryi veszteséget” okozott az országnak. Meier szerint román forrása egy új, „technokrata típusú vezetés”-ben látja a helyzet megoldását, és arra hívta fel a magyar szervek figyelmét, hogy a formálódó román belső ellenzék is elvárja, hogy Budapestnek „egyértelműbben menekültekként kellene kezelnie a romániai áttelepülőket, mert a Nyugat hajlandó elfogadni a magyar indoklást,”¹⁰⁴ és a presztízsvetés fokozná a Ceaușescu-rendszer válságát.

Néhány nappal később Silvio Benvenuto, az Olasz Szocialista Párt tagja és a szenátus információs hivatalának vezetője arra kérte a magyar diplomáciát, hogy – mivel az olasz közvélemény zöme Magyarországgal szimpatizál az erdélyi magyarok helyzetét illetően – Budapest hagyjon fel „hallgatásával” és határozottan válaszoljon a Rómában is rendkívül aktív román propagandára.¹⁰⁵ A magyar hírszerzés vatikáni kapcsolataitól egyre biztatóbb jelzések érkeztek arról, hogy II. János Pál pápa „a magyar kisebbség ügyét ismeri” és aggodalommal szemléli.¹⁰⁶ A Ceaușescu-rendszerrel korábban szívélyes kapcsolatot ápoló Nyugat-Németországban is jelentős hangulatváltás következett be a zöldek, a civil szféra, a magyar és német emigráns szervezetek, valamint ismert személyiségek (például Herta Müller és Richard Wagner írók) munkájának köszönhetően.¹⁰⁷ Ennek hatására 1988 szeptemberében Helmut Kohl kancellár határozottan visszautasította a Ceaușescu által régóta szorgalmazott bukaresti látogatás lehetőségét, és döntését éppen az emberi jogok megsértésével indokolta.¹⁰⁸ Romániából pedig olyan személyek is elmenekültek, akik korábban szorosan kötődtek a rendszerhez. Július elején a bukaresti magyar rezidens például Drăghici Márta, a volt román belügyminiszter félig magyar származású lányának Magyarországra távozásáról értesítette a budapesti

103 ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, I. kötet, 133. „Mercedes” fn. titkos megbízott jelentése. Bécs, 1988. április 28.

104 Uo.

105 ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, I. kötet, 92. „Dános” hírszerző tiszt jelentése. Róma, 1988. május 9.

106 ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, I. kötet, 89. „Dános hírszerző tiszt jelentése. Róma, 1988. április 13.; uo. 102. „Bernát” hírszerző tiszt jelentése. Róma, 1988. július 1.

107 A zöldek tevékenységéről ld. ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, I. kötet, 156. A német belpolitika és a romániai helyzet. Bonn, 1988. május 15. A május 8-i bonni Ceaușescu-ellenes tüntetés szervezéséről és eredményeiről ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, I. kötet, 153–154. A bonni románellenes tüntetés néhány operatív vonatkozása. Bonn, 1988. május 9.

108 ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, II. kötet, 420. Ceaușescu javaslata Kohlnek, kettőjük találkozájára. Bonn, 1988. szeptember 9.

hatóságokat, aki „nagykövetségünknek hasznos kapcsolata volt, több értékes információt adott”.¹⁰⁹

Mindezek ellenére a magyar állambiztonsági rendszer nem változtatott taktikát. Kizárólag a már olajozottan működő nyugati rezidentúrák hálózatára alapozta információszerezési tevékenységét, munkájának súlypontját továbbra is a gyorsan pörgő események rögzítése jelentette: erre jó példa a külföldön terjesztett román és magyar propagandakiadványok megszerzése és elemzése.¹¹⁰ A Kádár János tulajdonképpen „leváltását” eredményező 1988. májusi pártértekezlet után több figyelmeztetést kapott az MSZMP új vezetése Románia ellenséges szándékairól, de a klasszikus hírszerzésre való átálláshoz továbbra is hiányoztak a személyi feltételek, a szervezeti keretek, és elsősorban a politikai támogatás, azaz a kémkedés tilalmának formális feloldása. A budapesti vezetés nehezen magyarázható tétlenségét szemlélteti egy Romániából „operatív úton” megszerzett szigorúan titkos irat sorsa, amely 1988 júliusában készült a magyar–román ellentétről az RKP KB számára, nem sokkal a június 27-i budapesti Erdély-tüntetés és a román válaszlépés, a kolozsvári magyar főkonzulátus azonnali bezárása után. Noha a dokumentum pontos keletkezéséről nincsenek információink, tehát teljesen nem zárható ki a tudatos provokáció, Révész Béla és Varga Andrea szerint a magyar nyersfordítással ellátott irat hitelesnek tekinthető, és pontosan leképezi a román fél „konfliktusrendezési” elképzeléseit.¹¹¹ A feljegyzés két részből állt: az első visszautasította a Romániát az erdélyi magyar kisebbség helyzete miatt ért magyar és nemzetközi kritikát, a nehéz gazdasági helyzetből fakadó nemzeti frusztrációnak, nyílt irredentizmusnak minősítette a budapesti aggodalmakat, és megerősítette a márciusban bejelentett területrendezési program felgyorsítását. A második rész 15 pontba szedte a kétoldalú párbeszéd újrafelvételéhez szükségesnek ítélt román feltételeket. Magyarországtól azt követelte, hogy hagyjon fel „a román nemzetet és annak vezetőit gyalázó politikával”, a román történelem „gyalázatos meghamisításával”, a román belügyekbe való beavatkozással, valamint hogy szolgáltassa vissza a „Magyarországra törvénytelen úton átkerült” román állampolgárokat, és kezdeményezzen

109 ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, II. kötet, 294. Draghici Marta ügye. Bukarest, 1988. július 7. Az 1989-es forradalmat követően, 1991-ben Alexandru Drăghici feleségével Magyarországra menekült az emberiség elleni bűnök elkövetésének vádja elől. Itt a korábban már kivándorolt lányuk fogadta be őket. A román hatóságok kiadatási kérelemmel fordultak a magyar hatóságokhoz, de Budapest ezt visszautasította, arra hivatkozva, hogy a magyar jogrend szerint a volt belügyminiszter által elkövetett bűncselekmények elévültek számitanak. Drăghici 1993. december 12-én hunyt el Budapesten.

110 ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, I. kötet, 89. Róma, 1988. április 13. (vatikáni értesülések új román kiadványokról a katolikus csángókról). Az említett hírszerzési anyagban található az MDF szakértői által az erdélyi magyarok helyzetéről szerkesztett memorandum angol változata (Summary report on the situation of the Hungarian minority in Rumania – prepared under collective authorship for the Hungarian Democratic Forum, Budapest, February–March 1988), valamint a norvég Helsinki Bizottság tanulmánya az erdélyi magyarok helyzetéről (SOS Transylvania. A report on the suppression of the Hungarian minority in Romania, Draft translation, Oslo, May 18, 1988).

111 Révész B.: i. m. (3. jz.) 480.

büntetőeljárást a Romániáról és a román népről „ellenségesen” nyilatkozók ellen.¹¹² A megszerzett román iratot és a mellékelt állambiztonsági jelentést – mely részletesen vázolta a román ügynökök évek óta zajló, a menekültkérdéssel is összefüggő beszivárgását¹¹³ – minden PB-tag megkapta, de még az aradi találkozó küszöbén sem került az MSZMP PB napirendjére.¹¹⁴ A visszaemlékezések¹¹⁵ és a szakirodalom¹¹⁶ szerint a találkozó kudarcát több tényező eredményezte: a rövid határidő (Grósz csak a szovjet vezetés határozott kérésére volt hajlandó Ceaușescuval találkozni),¹¹⁷ a román fél hajthatatlansága, ami miatt „süketek közötti párbeszédbe” fulladt az egész napos egyeztetés 1988. augusztus 28-án, és nem utolsósorban Grósz Károly elvi antinacionalizmusa, defenzív és lemondó taktikája. Külön elemzést igényelne, hogy a tárgyalások során Grósz miért nem kérte számon a számos esetben dokumentált magyarországi felforgatótevékenységet, még akkor sem, amikor Ceaușescu hasonló vádakkal illette Budapestet.

Diszkrét segítség: a magyar hírszerzés és Románia a rendszerváltás évében

1988 őszén az Aradon elszenvedett súlyos diplomáciai kudarc, valamint annak felismerése, hogy a jelenlegi román vezetés alkalmatlan tárgyalópartner, arra késztette a magyar politikai vezetést és az állambiztonságot, hogy átgondolja a

112 Uo. 483.

113 Hasonló értesítéseket egy 1988. június 21-én keletkezett kémelhárítási jelentés is tartalmaz: „Adataink szerint román részről fő ellenséggént kezelik a magyarságot [...], központi kérdés a romániai magyarok egységének titkosszolgálati eszközökkel is történő bomlasztása. [...] Mind több információ keletkezik, hogy a Securitate nagy számban telepíti hazánkban ügynökeit, kihasználva az áttelepedési engedély nélküli MNK-ban maradás lehetőségét [...]. Nemcsak egyszeri megbízatást kaptak bizonyos információk szolgáltatására, hanem perspektivikus céllal telepítették hazánkba, miután előzőleg Romániában bizonyították alkalmasságukat az ügynöki munkára. Egyoldalú adat keletkezett arról, hogy Bukarest környéki kiképzőbázison kerülnek felkészítésre az MNK-ba feladattal telepítendő román állampolgárok (az információ konkrétilizálására benevezett intézkedés végrehajtása folyamatban van). Ellenőrzés, pontosítás és kiegészítés alatt lévő információ szerint vannak törekvések román állampolgárokhoz az MNK területén történő likvidálására vagy visszajuttatására az RSZK-ba (elrablás személyautóval). Arról is keletkezett több infó, hogy a román spec. szolgálat tisztjei civilben igazoltatásokat hajtottak végre az MNK területén, aminek a konkrét célja ismeretlen, esetleg egy adott személy felkutatására irányult. [...] a román állampolgárok az MNK területén is a Securitate ellenőrzése alatt állnak. ÁBTL 1.11.4. T-III/1988, 509. doboz, II. kötet, 348–353. BM III/II-12-b-alosztály. Romániai biztonsági intézkedések a Magyar Népköztársaság ellen. Budapest, 1988. június 21.

114 *Révész B.*: i. m. (3. jz.) 477.

115 *Szűcs Pál*: Bukaresti napló 1985–1990. Osiris, Bp., 1998.; *Szűrös Máttyás*: Kudarc Aradon (1988). Hítel 21. (2008) 12. sz. 73–87.

116 Ld. a 3. jz.-ben említett műveket, valamint *Békés Csaba*: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztútjében, 1945–1990. Gondolat, Bp., 2004.

117 Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az SZKP és az MSZMP archívumai-ból, 1985–1991. Szerk. Baráth Magdolna–Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 2000. 137–138.

román reláció operatív vonatkozásait. 1988. szeptember 6-i ülésén a Politikai Bizottság elhatározta, hogy „semlegesíteni kell a román hírszerzés magyarországi tevékenységét”,¹¹⁸ az operatív helyzetet pedig két héttel később, szeptember 20-án vitatta meg a BM állambiztonsági miniszterhelyettesi értekezlet.¹¹⁹ A következő hónapokban döntő szakaszba érkezett az 1985-ben elindított Kelet–Nyugat párbeszéd: 1988. december 7-én Gorbacsovnak az ENSZ éves Közgyűlése alkalmával tartott nagy ívű beszéde – melyben kijelentette, hogy a Szovjetunió nem ragaszkodik a kelet-európai „külső birodalmához”, és az érintett országokra bízta a szocializmus továbbépítésének döntését – világossá tette, hogy új világrend van kialakulóban. A megváltozott operatív helyzet rugalmas alkalmazkodást követelt a „békés átmenetben” érdekelt állambiztonsági rendszertől.¹²⁰ Baráth Magdolna szerint a korábbi struktúra megreformálására irányuló folyamat 1988 őszétől követhető nyomon, és 1989 folyamán már többszintű szakmai és politikai egyeztetés folyt az állambiztonság „nemzetbiztonsági” szakszolgálatá váló átalakításáról.¹²¹ A BM III. Főcsoportfőnökségének részlegei (hírszerzés, kémelhárítás, belső elhárítás, katonai elhárítás, operatív technika) által 1989 végén készített éves munkabeszámolóik részletes bepillantást nyújtanak a Romániával kapcsolatos állambiztonsági tevékenységbe. Müller Rolf és Takács Tibor felhívják a figyelmet egy kevésbé ismert kérdésre: a román állambiztonság 1989-ben a lehető legnagyobb hasznot igyekezett húzni a kibontakozó menekültválságból. A kémelhárító csoportfőnökség éves jelentése kiemelte, hogy „a Magyar Köztársaságban tartózkodó több mint 20 ezer menekült és hivatalosan áttelepedett személy között [!] a Securitate hírszerző tiszteket és ügynököket is telepített, s ezek az áttelepültek körében tippkutató, tanulmányozó tevékenységet folytatnak, és a legdurvább módszerektől sem visszariadva törekszenek a menekültek megfélemlítésére és hazatérésre való rábírására”.¹²² A Securitate fokozódó magyarországi tevékenysége olyan súlyos biztonsági problémát okozott a rendszerváltás évében, hogy „az X-300-as [azaz Romániára irányuló – S. B.] elhárítás minden megyében lekötötte a hálózat és az operatív állomány jó részét”.¹²³ Csongrád megyében a kémelhárító csoportfőnökség (III/II.) egy – a román hírszerzés semlegesítésére szakosodott – terrorelhárító csoportot állított fel, míg Szabolcs-Szatmárban megszerveztek egy felderítő részleget.¹²⁴ A Békés megyei állambiztonsági szervek kisebb műveleti akciót is szerveztek: rendszeresen utaztatták Romániában egyik ügynöküket, akit felderítés céljával kapcsolatba hoztak a helyi állambiztonsággal.¹²⁵ A legtöbb beszervezett személy vagy hivatásos tiszt a „határrezidentúrákban”, így Békéscsabán, Novák-

118 *Földes Gy.*: i. m. (3. jz.) 431.

119 Uo. 484.

120 Szigorúan titkos '89 i. m. (39. jz.) 28.

121 *Baráth Magdolna*: Az állambiztonságtól a nemzetbiztonságig. In: *Állambiztonság és rendszerváltás* i. m. (1. jz.) 11–33.

122 Szigorúan titkos '89 i. m. (39. jz.) 57.

123 Uo. 21.

124 Uo. 14.

125 Uo. 190.

pusztán, Hajdúszoboszlón és a bicskei menekülttáborban felállított Menekülteket Ellenőrző Alosztály ellenőrzésén bukott le (csak a Békés megyei állambiztonság 67 Securitate- vagy Miliția-tisztet és 108 hálózati személyt derített fel).

A hírszerzés átszervezéséről és a Romániában végzett operatív munkájáról kevesebb adat áll rendelkezésre. Az egyetlen átfogó irat az az 1988. december 9-én kelt feljegyzés, amit Kocsis Kálmán rendőr ezredes, a III/I. csoportfőnök-helyettese küldött közvetlen főnökének, Bogye János rendőr altábornagy főcsoportfőnök-helyettesnek és vezető hírszerzőnek. Kocsis szerint „a két társadalmi rendszer szembenállásának oldódása ambivalensen hat a hírszerzés lehetőségeire”, ezért szükség van „új, átfogó koncepcióra”, mivel „a szövetségi rendszer fellazulóban van”, és ez „a tagállamoknak nagyobb kül- és belpolitikai mozgásteret ad”. A jövőben tehát a különleges szolgálatnak is „elsőbbiséget” kellene biztosítani „Magyarország érdekeinek, biztonságpolitikájának”.¹²⁶ Ami a konkrét irányokat illeti, Kocsis a következőt javasolta: az USA „maradjon a fő irány, de nem mint fő ellenség, hanem mint az egyik szuperhatalom”, Kína „nem mint ideológiai ellenfél, de mint szuperhatalom maradjon fő irány”, a Vatikán „változatlanul hagyható” főirány; ezzel szemben javaslatot tett a NATO és Izrael állam szoros figyelésének megszüntetésére. Új főirányként Kocsis a következő évszázad gazdaságilag és pénzügyileg meghatározó térségének nevezett Csendes-óceánt, a magyar lobbitevékenységre felhasználható emigrációt, valamint Romániát jelölte meg. A szomszédos állammal kapcsolatosan a következőket javasolta: „Románia a magyar külpolitika legproblematisabb relációja, hosszabb távra ható érvénnyel. Kezdetként információs hírigényekkel, aktív intézkedésekkel és az emigráción belüli hálózati munkával lehetne kibontakoztatni a támadólagos jellegű tevékenységet. A probléma – politikai érzékenysége miatt – átgondolt állambiztonsági koncepció kidolgozását és annak a politika szintjén történő jóváhagyását igényli.”¹²⁷

Az előterjesztés szerint az új, átfogó koncepciónak 1989 tavaszára kellett volna elkészülnie, hogy nyár elejéig elfogadhassa az MSZMP KB illetékes munkabizottsága. A folyamat azonban elakadt, főleg a Magyarországgal szövetséges Románia vonatkozásában. Kocsis véleménye szerint a hírszerzés apparátusa azért nem mert nagyobb léptékű terveket készíteni Romániáról, mert a tisztek tartottak a szervezetet régóta vezető, dogmatizmusáról ismert és Moszkva bizalmát élvező Bogye János reakciójától.¹²⁸ Miközben zökkenőmentesen haladt a teljes magyar állambiztonsági apparátus átszervezésének tervezése, a hírszerzés talán legérzékenyebb relációjában 1989 őszéig egyetlen lépés történt: Pallagi Ferenc belügyminiszter-helyettes 1989. július 1-jén kelt körlevele hatályon kívül helyezte az 1/1982. számú miniszterhelyettesi körlevél rendelkezéseit az X-300-as vonal vonatkozásában. Megállapította ugyanis, hogy „az RSZK politikai és állami ve-

126 ÁBTL 1.11.4. 67-91-256/1989. Feljegyzés. Kocsis Kálmán csoportfőnök-helyettes Bogye János r. altábornagy főcsoportfőnök-helyettesnek. Budapest, 1988. december 9.

127 Uo.

128 Az információt Ungváry Krisztián bocsátotta rendelkezésemre, aki 2011-ben készített interjút Kocsis Kálmánnal.

zetése fő ellenségként kezeli az MNK-t, speciális szervei fokozódó intenzitással végzik felderítő, felfogató tevékenységüket hazánk és a magyar nemzetiség ellen hazai bázison, az MNK és harmadik ország területén”, és a beállt változások szükségessé teszik „az e területen végzett állambiztonsági munka átértékelését, vagyis az állambiztonsági operatív munka hatékonyságának növelését, a kémelhárító munka támadólagosságának fokozását, a defenzív alapállásból az offenzív munkavégzésre való átállást”.¹²⁹ A román publicisztikában sokszor hangoztatott feltételezésekkel szemben¹³⁰ a hozzáférhető levéltári iratok és az ügyet jól ismerő szereplőkkel folytatott beszélgetések arra engednek következtetni, hogy a magyar állambiztonsági szervek 1989 késő őszeig nem hajtottak végre operatív akciót a szomszédos országban; érdemi információhoz addig csak az 1980-as évek elején kialakult rendszeren keresztül jutottak.

Az 1989-es Romániára vonatkozó állambiztonsági jelentések viszonylag pontos képet festenek egyrészt Románia teljes nemzetközi elszigeteltségéről, másrészt az országon belüli feszültségekről, a terjedő rémhírekről és a mindennapi létbizonytalanságról. (A menekültkérdést és a határ menti incidenseket a szakirodalom már feldolgozta, így ennek részleteire nem térek ki.)¹³¹ Az Egyesült Államok és nyugat-európai szövetségeseinek 1989 tavaszán elhatározott lépéseiről a hírszerzés külön jelentésben tájékoztatta az állami és pártvezetést: a stratégia főbb elemeit a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok radikális korlátozása, a jogsértések ellen indított széles körű propagandakampány, valamint a Magyarországra és onnan Nyugatra emigrált román állampolgároknak és azok szervezett csoportjainak támogatása jelentette. A jelentés arra figyelmeztette a budapesti döntéshozókat, hogy „a Szovjetunió és a szocialista országok, ha el akarják kerülni, hogy a román modell kompromittálja a szocialista rendszert, rövidesen a román politika nyílt elítélésére kényszerülnek. Ezért a Nyugat és a Kelet egyaránt érdekelt a Ceaușescu-rendszer mielőbbi bukásában.”¹³² 1989. június 9-én ehhez hasonló tartalmú információt küldött a szovjet hírszerzés is. Moszkva szerint az áprilisi NATO-tanács-

129 ÁBTL 4.2. 45-1/3/89 1. sorozat 34. doboz, 4. BM III. Csoportfőnökség. Szigorúan titkos. Körlevél. Budapest, 1989. július 1.

130 A legtermékenyebb szerzők, blogszerkesztők között külön említést érdemel Larry L. Watts, Aurel I. Rogojan (1970–2006 között a speciális szolgálat tisztje és egyik „magyar” szakértője) és Alex Mihai Stoenescu. Utóbbi szerző kétkötetes műve részletesen tárgyalja a Ceaușescu-rendszer felfogatásában és a romániai forradalom előkészítésében játszott magyar szerepet: *Istoria loviturilor de stat în România. Vol. 4. (I–II.) „Revoluția din decembrie 1989” – o tragedie românească*. RAO, București, 2004.

131 A nem központi szervek Romániával és a menekültkérdéssel kapcsolatos intézkedéseit bemutatja *Takács Tibor és Müller Rolf* a <http://www.betekinto.hu> honlapról letölthető, négy részből álló forrásközlése: 1989 – vidék – állambiztonság, I–IV. Ugyanők jelentették meg a központi és megyei szervek éves összefoglaló jelentéseit: Szigorúan titkos '89. A magyar állambiztonsági szervek munkabeszámolója. L'Harmattan, Bp., 2010. A határ menti helyzetről ld. még *Gyarmati György* tanulmányát: „Nem kár értük”. Az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon, 1989-ben. In: *Állambiztonság és rendszerváltás i. m. (1. jz.)* 39–43.

132 ÁBTL 1.11.4 T-III/1989, 542. doboz, 71. Nyugati országok tervezett lépései Romániával szemben. Dátum nélkül.

kozáson felmerült a gazdasági szankciók bevezetése is, de több ország képviselői arra emlékeztettek, hogy Románia visszafizette küladósságait, ezzel növelve belső és nemzetközi mozgásterét. Amerikai diplomaták arról biztosították a szovjet forrást, hogy „a Nyugat nem érdekelt a romániai helyzet teljes destabilizálásában”, éppen ellenkezőleg: a konfliktus elkerülésében érdekelt.¹³³ Az Egyesült Államok óvatos hozzáállását nemcsak a Ceaușescu-rendszerrel sokáig fenntartott együttműködés motiválhatta, hanem egy beláthatatlan, s ezért veszélyes nemzetközi konfliktustól való félelem is. Április elején egy Spanyolországban szolgáló amerikai diplomata a következő információkat osztotta meg magyar beszélgetőpartnerével: Ceaușescu körül franciául beszélő arabok bukkantak fel. Az amerikai hivatalos szervek líbiai jelenlétre gondolnak, és lehetségesnek tartják, hogy a nemzetközi terrorizmus egyes csoportjait itt képzik ki, valamint azt is, hogy összefüggés lehet az utóbbi időkben végbement jelentős román adósságtörlesztések és az arab jelenlét között.¹³⁴ Eközben a Romániából érkező információk az igazolták, hogy a hatalom már jóval a forradalom kitörése előtt kezdte elveszíteni az ellenőrzését a társadalom felett. A munkahelyeken lazult a fegyelem, gyakorivá vált a rendszer elleni suttogás, előfordultak kisebb spontán tüntetések vagy szervezkedések, és rémhírek terjedtek a közelebbi változásokról.¹³⁵ Az RKP XIV. kongresszusa előtt, november közepén egy Athénban szolgáló brit diplomata a párton belüli ellenzék esélyeit latolgatta, és úgy látta, hogy „a legfelsőbb szintű román állami és politikai vezetésben ma már jelentős azon személyek száma, akik megtették az első lépéseket Ceaușescunak a hatalomból történő eltávolítására. Ennek a kb. 15-20 fős csoportnak a tevékenységét nagyban elősegítette Honecker, majd Zsivkov távozása.”¹³⁶ A diktatúra utolsó hónapjaiban olyan, korábban teljesen elképzelhetetlen erőszakos bűncselekmény is előfordulhatott, mint egy Miliția-főtiszt ellen elkövetett, majd-

133 ÁBTL 1.11.4 T-III/1989, 542. doboz, 102–103. A Nyugat Romániával kapcsolatos politikájáról. Budapest, 1989. június 9. Az információkat fedolgozó és elemző III/I–6. vonal tisztje érdekes megjegyzést fűzött a jelentéshez: „Figyelemre méltó, hogy a szovjet hírszerzés első ízben küldött kifejezetten Romániával kapcsolatos értesülést.”

134 ÁBTL 1.11.4. T-III/1989, 542. doboz, 62. Távirat. C. R. Nicholson USA nagykövetségi titkár információi. Madrid, 1989. április 7.

135 Egy jellemző esetről számol be a Bukarestben szolgáló D-49 szigorúan titkos kémelhárító tiszt: „A konzuli ügyfelfogadáson [1989.] október 12-én megjelent Bagaméri Tibor román állampolgár szerint az elmúlt 2-3 hétben ismét beindult a »Bianco« katonai behívók kiosztása a román nemzetiségű tartalékosok között (a magyar nemzetiségűek nem kapnak ebből a behívóból), amely mozgósításkor ingyenes utazást biztosít, valamint ezzel kell jelentkezni a kijelölt alakulatnál. Ugyanakkor a hazafias gárdák havi gyakorlatozási idejét 24 órára emelték fel, egyúttal újabb fegyverfajták kezelésére is kiképzést kapnak az egységek (ezúttal aknavetővel történik a gyakorlatozás). A behívók átadására a káderirodán egyenként kerül sor, igyekeznek a titoktartás feltételeit biztosítani. Hírforrásunk az Armatură (szerelvénygyár) 51 éves minőségi ellenőre, tudomása szerint a Metalul Roșu vállalat igazgatóját és helyettesét elbocsátották, mert termelési érdekekre hivatkozással megakadályozták, hogy munkásaik egy alkalommal részt vegyenek a gyakorlatozáson.” ÁBTL 1.11.4. T-III/1989, 542. doboz, 139. D-49 jelentése. Bukarest, 1989. október 13.

136 ÁBTL 1.11.4. T-III/1989, 542. doboz, 149. Jan Priest angol diplomata információi. Athén, 1989. november 15.

nem halálos kimenetelű pokolgépes merénylet: „Szeptember 27-én Ivan Gheorghe milicista alezredes, a nagybányai nyomozó főosztály vezetője, miközben a lakása előtt várta a fiát, hogy bezárja a lakásuk ajtaját, beindította Dacia gépkocsiját, amely ekkor felrobbant. A történetet követően a helyi elárúsító bódék falain »Le Ceausescuval!« és »Le Bradea[-val]« (megyei elsőtítkárnő) román nyelvű feliratok jelentek meg. Bradea pedig két telefonhívást kapott, amely[ek] szerint a párt székházát is felrobbantják. Ezt követően a székház és Bradea biztonsági őrizetét megszigorították, az épület elől a gyalogos forgalmat is elterelték.”¹³⁷

Magyar–román viszonylatban szinte mindennapossá vált a valódi vagy vélt Securitate-ügynökök leleplezése.¹³⁸ Miután 1989. május 8-án a *Der Spiegel* című hetilap feltáró riportot közölt a Fogarasi-havasokban román–nyugatnémet kooperációban épülő, „rakétagyárnak” becézett hadiüzemről, a magyar elhárítószervek utána jártak a hírek, és azt bizalmas forrásaik alapján megalapozottnak vélték. Az egyre nyomasztóbbnak érzett katonai fenyegetés addig szokatlan fellépésre készítette a magyar külügyi vezetőket – éppen június közepén, amikor a magyar demokratikus átalakulás a kerekasztal-tárgyalások megkezdésével és Nagy Imre újratemetésével visszafordíthatatlan ponthoz érkezett. Egy olasz napilapnak nyilatkozva Tabajdi Csaba kifejtette, hogy Magyarország kész visszanyerni az évszázadokkal korábban elvesztett szuverenitását, és hozzátette: a magyar katonai doktrína változóban van, mivel a veszély nem Nyugatról, hanem Keletről, pontosabban Romániából érkezik. A *La Stampa*-ban közölt interjú jelentős visszhangot váltott ki a nemzetközi médiában, és heves tiltakozást a szomszédos országban. Annak ellenére, hogy Tabajdi csak kifejezésre juttatta a magyar politikai és katonai vezetés félelmeit,¹³⁹ az ügy meglepő fordulatot vett: az MSZMP Politikai Bizottsága nem vette védelmébe a túl nacionalistának tartott fiatal reformert, sőt Tabajdi ellen néhány hónapig tartó, funkcióból történő felfüggesztéssel záródó vizsgálat indult.¹⁴⁰ A Ceaușescu-diktatúra nyílt kritikáját és a román rendszer operatív eszközökkel történő fellazítását ekkor már nem elsősorban a külügyi/belügyi apparátus felkészültségi állapota vagy az összetett nemzetközi helyzet akadályozta, hanem a politikusok félelme az egyébként is sok megrázkódtatással és kockázattal járó rendszerváltás döntő szakaszában. A magyar hírszerzés román aleggységét létrehozó és elsőként irányító Földi László rendőr százados visszaemlékezése szerint 1989 nyarán néhány hivatásos tiszt megelégelte a belügyi vezetés román vonatkozásban

137 ÁBTL 1.11.4. T-III/1989, 542. doboz, 157. Távirat. Bukarest, 1989. szeptember 28.

138 Ld. a Szabolcs-Szatmár megyei kémelhárítás éves jelentését. Szigorúan titkos '89 i. m. (39. jz.) 329. Előfordult, hogy néhány személyről a magyar hatóságok már Magyarországra tervezett beutazásuk előtt kaptak terhelő adatokat. ÁBTL 1.11.4. T-III/1989, 542. doboz, 133. Gyanús személyről érkezett jelentés. Bukarest, 1989. július 28. „Korábbi jelentésekből a központ előtt ismert Dr. Burán László, Szatmárnémetiben lakó tanár egyik áttelepedési ügyét intéző ismerőseivel üzent, hogy a hazánkon augusztus elején Stuttgartba vonattal átutazó K. L., a szatmári gimnázium tanámője a Securitate kapcsolata. Javaslom K. beutazását regisztrálni és magyarországi tartózkodása során mozgását, tevékenységét a lehetőségeken belül figyelemmel kísérni.”

139 Ld. *Kárpáti Ferenc*: Puskalövés nélkül... Duna International, Bp., 2011. 166–167.

140 MOL 288. f. 5. cs. 1077. ő. e. 119–125. Az MSZMP Politikai Bizottságának szeptember 5-i ülésének jegyzőkönyve.

tapasztható tétovázását. Saját kezdeményezésére „átkért” más területen dolgozó operatív tiszteket, és elhatározta, hogy Bogye János csoportfőnök tudta nélkül, de Kocsis Kálmán támogatásával „illegális” (informális keretek között működő) hírszerzőcsoportot állít fel. Az 1990-es választásokra készülő politikai vezetés alig érzekelte a probléma fontosságát: Földi szerint Németh Miklós miniszterelnök 1989 őszen tudomást szerzett a rendszerváltás kaotikus időszakában is egyedülálló kezdeményezésről, de annak ellenére, hogy céljaival egyetértett, felelősséget nem vállalt érte. A Kádár-rendszer utolsó évtizedében szocializálódott fiatal belügyesek számára a szocialista érdekközösség elvesztette elvi jelentőségét. A Ceaușescu-féle diktatúrában már csak egy Magyarországot veszélyeztető és a romániai magyar kisebbség felszámolására törekvő, ellenséges államot láttak. A rendszerváltás küszöbén Földi és leendő munkatársai úgy gondolták, hogy szakmai tudásukat végre egy „jó ügyben” kamatoztathatják, javíthatva ezzel a magyar belügy társadalmi megítélését és egy demokratikussá alakuló szocialista rendszer esélyeit.¹⁴¹ Az operatív munka tervezéséhez szükséges háttéranyagok azonban szinte teljesen hiányoztak: az 1980-as években a kémelhárítás és a hírszerzés nyers adatokat gyűjtött Romániáról, de ezeket soha nem értékelte ki és nem is rendszerezte. Az X-es területekről érkező „hírmorzsákat” például az MSZMP KB központi épületében őrizték a párt külügyi osztályának iratai között. A Romániában élő kapcsolatokról sem készült nyilvántartás, ezért nem lehetett tudni, milyen hálózatra támaszkodhat a szomszédos országba titkosan látogató tiszt. Ráadásul az első és a második csoportfőnökség közti rivalizálás is akadályozta a rendelkezésre álló információk megosztását. Így fordulhatott elő, hogy a legproblematicusabb külpolitikai relációt feltérképezni vágyó szakemberek egyedül az MSZMP KB Külügyi Osztályától remélhettek némi segítséget és politikai biztatást.

A rendelkezésre álló iratok kevés információt tartalmaznak a hivatalosan 1989. november 1-jén felállított, tíz operatív tiszte foglalkoztató¹⁴² III/I-D önálló alosztály célkitűzéseiről és tevékenységéről.¹⁴³ Az 1989 szeptember–októberében a csoportfőnökségen tartott vezetői értekezletekről készült rövid feljegyzések és az 1989 második felévére vonatkozó munkatervek alapján úgy tűnik, hogy a tárgyalt időszakban a magyar hírszerzés még nem emelte be Romániát a prioritások közé.¹⁴⁴ December 5-én Déri János rendőr ezredes, osztályvezető feljegyzést készített a III/I. Törzs alosztály számára „az elmúlt időszakokban betervezett, de elmaradt és egyéb felmerült témajavaslatok”-ról. A tizenkilenc témakör között tizenhatodik helyen szerepelt „az X-300-as munka fő feladatai, konkrét elképzelések kialakítása”, melynek felelőseit Kocsis Kálmán és Földi László személyében jelölték meg.¹⁴⁵ Az állambiztonsági szervek lassú reakciójának képét némileg árnyalja a

141 Interjú Földi Lászlóval. Budapest, 2011. szeptember 15.

142 A tervezett létszámot a hírszerzés éves jelentése tartalmazza. Szigorúan titkos '89 i. m. (39. jz.) 48.

143 Az 1989 végén felállított D-alsztály a kelet-közép-európai térséggel foglalkozott. A román alosztály után 1990-ben jött létre a csehszlovák részleg, majd 1991–1992-ben az ukrán is.

144 ÁBTL 1.11.4. 67-91/203/89 (vezetői értekezlet, 1989. szeptember 5.); ÁBTL 1.11.4. 12. 4. (át szervezési koncepció, dátum nélkül, de 1989. október 23-a után).

145 Uo.

BM III/I. Csoportfőnökség 1989. december 19-i éves jelentése, mely román vonatkozásban több sikeres „aktív intézkedésről” számolt be: „Az X-300-as területen az eddig jellemző kisebbségvédelmi témakörön sikerült túllépni. Kiemelkedően nagy visszhangot kapott a »Dragon«, a »Juniális« és a »Janus Pannonius« fedőnevű akciónk.”¹⁴⁶ Mivel az említett műveletekre vonatkozó iratok ma is az utódszervek kezelésében vannak, rendkívül nehéz egyenes választ adni arra a kérdésre, hozzájárult-e a magyar állambiztonság a Ceaușescu-rendszer megdöntéséhez, és milyen célokkal cselekedtek a magyar szakemberek. Egyéb levéltári adatok és szóbeli közlések alapján bizonyítottnak tűnik azonban, hogy 1989 késő ősztől a hírszerzés már nem az ellenséges tevékenység semlegesítésében és a romániai belső helyzet felmérésében volt érdekelt, hanem annak gyökeres megváltoztatásában. Ebben az összefüggésben értelmezhető a Ceaușescu-rendszer ellen küzdő Tőkés László temesvári református lelkésznek és más ellenzéki személynek nyújtott támogatás is.¹⁴⁷ A „logisztikai” és erkölcsi segítség azonban nem egy jól átgondolt és központilag irányított tervből bontakozott ki. Ezért hibásak és félrevezetőek az 1989 kapcsán felbukkanó összeesküvés-elméletek, mivel kritikátlanul átveszik és továbbfejlesztik a Securitate-tisztek önigazoló narratíváját, amely külső irányítású destabilizációs tervet sejtet a győztes forradalom mögött.¹⁴⁸ A források meggyőzően bizonyítják, hogy a forradalom előtti néhány hétben a belső helyzet olyan feszült volt, hogy a hatalom félt minden esetleges megmozdulástól. Ezt bizonyítják a katonai csapatmozgások és a belső karhatalom megerősítésének ténye is.

Hogyan dolgoztak és kikre támaszkodtak Romániában az „illegálisan” (tehát diplomáciai fedés nélkül) mozgó operatív tisztek? Nem meglepő, hogy koruknál is fogva leginkább „hátizsákos” egyetemistának álcázták magukat, és elvegyültek az „Erdélybe járók” informális hálózataiban.¹⁴⁹ A magyar hátizsákos mozgalom segélycsomagokat osztott Erdélyben (könyveket, gyógyszereket, az 1980-as évek végén élelmiszert is), ahol kiterjedt – és a Securitate által többnyire nem ismert –

146 Szigorúan titkos '89 i. m. (39. jz.) 47.

147 Földi László szerint 1989 márciusában a magyar állambiztonsági szervek „vitték el” a két kanadai újságírót Tőkés László református lelkész lakásához, majd a titkos interjú elkészítése után egy kiskorú fiúval csempészték ki Romániából a mindkét országban óriási visszhangot keltő tv-interjút.

148 Az 1990-es évek elején számos Securitate-tiszt és egykori párttisztviselő ehhez hasonló módon magyarázta a Ceaușescu-rendszer bukását. Ezt a szemléletet veszi át az 1989-es forradalom nemzetközi háttéréről megjelent átfogó munka is: *Ioan Scurtu: Revoluția română din decembrie 1989 în context internațional*. Redacția Publicațiilor pentru Străinatate, București, 2009. Jóval óvatosabbak a téma nemzetközi szakértői, ld. *Peter Siani-Davies: The Romanian Revolution of December 1989*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2005. A konspirációs elméletek keletkezését és tartalmát elemzi *Ruxandra Cesereanu: Decembrie '89. Deconstrucția unei revoluții*. Polirom, Iași, 2009. 97–142.

149 A Magyarországról Romániába irányuló „hátizsákos turizmus” a késő Kádár-korszakbeli magyar–magyar kapcsolatok egyik jelentős, eddig kevésbé tanulmányozott mozzanata. A jelenségről vall az 1985-ben alakult Erdélyieket Támogató Egylet első elnöke, König Helmut egy 2009-ben készült interjúban. *Sipos Zoltán: Figyeltek ránk. Hátizsákos „turizmus” a '80-as években*. Transindex 2010. február 8. A szöveg elérhető a <http://titthon.transindex.ro/?cikk=10665> linken (letöltés ideje: 2012. dec. 2.).

kapcsolatrendszerre tett szert. Tapasztaltabb tagjai úgy kerülhették el a lebukást, hogy csak a szigorú konspirációs szabályokat betartva közlekedtek Romániában. Noha a „hátizsákos” egyetemisták távol álltak a magyar állambiztonsági szervektől (többüket éppen „nacionalizmus” vádjával figyelték), a Romániában dolgozó tisztek rengeteget tanulhattak tőlük. Rendkívül fontosnak bizonyult a helyi magyar lakossággal kiépített bizalmi viszony is. A Ceaușescu-diktatúrától megszabadulni kívánó, de a Ceaușescu-rendszerben szocializálódott romániai civil segítők néha tökéletesebben ismerték a konspiráció arany szabályait, mint a professzionálisan kiképzett tisztek.¹⁵⁰

Az 1989. december 15-én Temesváron indult eseménysorozat előtti hetekről csak két Romániára vonatkozó hírszerzési jelentés került be az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába. Az elsőt december 7-én „Romániai helyzetértékelés” címmel készítette a BM III/I–D. munkatársa, dr. Büki János főhadnagy. A közelmúltban „megismert prominens romániai magyar értelmiségiek és politikai személyiségek” menthetetlennek értékelték Románia helyzetét, és felróták beszélgetőpartnereinek, hogy Magyarország még mindig „túl keveset tud a román belpolitikai helyzet alakulásáról, s nem kezeli súlyához mérten a Magyarország elleni román külpolitikai stratégiát”.¹⁵¹ Néhány nappal később újabb jelentés összegezte az egyik erdélyi politikai tényezővel, Király Károllyal lezajlott beszélgetést. Az RKP KB volt tagja helyeselte a határozottabb magyar fellépést, és segítségét ajánlotta fel egy „megfontolt politikai lépés”-hez. Király önmagát úgy értékelte, hogy „eddiggi tevékenysége, életkora, politikai háttere következtében gyűjtőpontja lehet – és egy belső enyhülés esetén lesz is – az erdélyi magyar érdekek intézményesülésének”. Károsnak ítélte minden elsietett magyar – külső vagy belső – lépést, szükségesnek látta viszont „a kulturális és intellektuális intézmények bármi áron való megtartását, a kétmillió magyar nemzetiség cselekvőképességének megőrzését”; középtávon és a „helyzet enyhülésének esetén” képesnek mondta magát „akár 500 vezető román és magyar értelmiségi aláírásával ellátott, figyelemfelhívó Memorandum közzétételére – s egy hasonló összetételű Demokratikus Fórum felállítására”.¹⁵² Ekkor nem tudhatta, hogy néhány napon belül elérkezik a várva várt pillanat.

150 Interjú Földi Lászlóval. Budapest, 2011. szeptember 15.

151 ÁBTL 1.11.4. T-III/1989, 542. doboz, 179–185. BM III/I-D. Önálló alosztály. Romániai helyzetértékelés. Budapest, 1989. december 7.

152 ÁBTL 1.11.4. T-III/1989, 542. doboz, 187. BM III/I-D. Ön. Alosztály. Király Károly politikai szerepe. Budapest, 1989. december 11.

STEFANO BOTTONI

RELUCTANT SPIES

THE HUNGARIAN STATE SECURITY AND ROMANIA, 1975–1989

The paper analyses the Hungarian intelligence's answer to the deepening of the Romanian-Hungarian bilateral tensions during the 1970s and 1980s. Although Securitate and the Romanian military intelligence had started since 1968 to carry out extensive extended its anti-Hungarian activities in conformity with the nationalist evolution of the Ceaușescu regime, the Hungarian answer was belated and prudent. Only in 1982 a special order issued by the Hungarian Ministry of Interior listed Romania among the „non friendly socialist states”, such as Yugoslavia and China.

Since the last 1970s intelligence information on Romania was gathered into the so called X-300 files, but according to senior Hungarian intelligence officers, until 1989 this information was neither elaborated nor used for operative purposes. Starting from 1983 a “counterintelligence” (defensive) residentura was set up in Bucharest to better cover the situation, while starting from the middle-1980s the Hungarian intelligence stations in the United States and Western Europe also began to systematically collect piece of information regarding the Romanian internal affairs and the deteriorating situation of the Hungarian minority in Transylvania. Valuable insights also came from the “strictly cooperating” countries of the Warsaw Pact, especially from the Polish and the East German counterintelligence services. In June 1989, another order coming from the Hungarian Minister of Interior invalidated the previous one and suggested to upgrade the Romanian Securitate to the level of “threatening enemy”, due to the massive infiltration of undercover Romanian agents among refugee people. Some weeks before the 1989 revolution, finally, a small sub-unit of the Hungarian civil intelligence was officially authorized to start working in Romania in order to provide support to the local opposition forces, especially among the ethnic Hungarians.

HONVÁRI JÁNOS

Magyarország mint „rosszhiszemű szerző”?

A hazai osztrák (német) vagyon átadása a Szovjetuniónak

A német természetes és jogi személyek külföldi vagyonának¹ a sorsát a három nagyhatalom jaltai és potsdami tanácskozásán hozott határozatok döntötték el. A potsdami konferencia záróülésére hosszas alkudozások után sikerült egy olyan kompromisszumos jóvátételi javaslatot kidolgozni, amelyet végül mind a három fél elfogadott.² Eszerint a Szovjetuniót Németország orosz megszállási zónájából történő kiszállításokkal, német munkaerő felhasználásával és Németország bulgáriai, finnországi, magyarországi, romániai, kelet-ausztriai vagyonának az átadásával kártalanítják.³ Az Egyesült Államokat, Nagy-Britanniát és a többi, jóvátételre jogosult országot az elszenvedett háborús veszteségeikért a nyugati megszállási zónákból történő leszerelésekkel, valamint a szovjet megszállás alá nem került országokban lévő német aktívák átengedésével kárpótolják.⁴ A három nyugati nagyhatalom Párizsban 1946. január 14-én állapodott meg a német jóvátételi összegek felosztásáról.⁵ Kártalanítási ügyeik intézésére brüsszeli székhellyel ügynökséget alapítottak (Interallierte Reparations Agentur, IARA).⁶

Amikor a három nagyhatalom Potsdamban megegyezett abban, hogy háborús jóvátételre igénybe veszik Németország külföldi befektetéseit, akkor ez a jószág-tömeg három helyen, nevezetesen a győztes, továbbá a győztesek által megszállt, végül a semleges országok területén volt fellelhető.⁷ A győztesek a német aktívá-

1 A szövetségesek Németország 5–10 milliárd márkára becsült külföldi vagyonát a II. világháború utáni német jóvátétel egyik legbiztosabb forrásai között tartották számon. (Feindvermögen. Ein-schließlich Klappzylinder. Der Spiegel 1950. október 11. 26–29.)

2 Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Kiad. S. P. Szanakojev–B. L. Cibulevszkij. Kossuth, Bp., 1969. 381–401.

3 A potsdami megállapodás értelmében a Szovjetunió ellenszolgáltatás nélkül jogosult volt a Németország nyugati megszállási övezetéből leszerelendő berendezések 10%-ára, élelmiszerért és nyersanyagokért cserébe pedig további 15%-ára. Az amerikaiak azonban a megszállási zónájukból a gyáripari berendezések Szovjetunióba (és Franciaországba) történő kiszállítását 1946-ban beszüntették. (Fischer Ferenc: A kétpólusú világ 1945–1989. Dialóg Campus, Bp.–Pécs, 2005. 73.)

4 Teherán, Jalta, Potsdam i. m. (2. jz.) 381–401.

5 Nagy-Britannia kapta a nyugati hatalmakat megillető német jóvátételi összeg 27,8%-át, Franciaország a 22,8%-át, az Egyesült Államok 11,8%-át, a fennmaradó összegen a többi, Németországgal háborúba keveredett ország osztozott.

6 Feindvermögen i. m. (1. jz.)

7 Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-J-1-k Külügyminisztérium (= KüM), Adminisztratív iratok 1945–1964, Ausztria, 30. doboz. A Külügyminisztérium Nemzetközi Gazdasági és Pénzügyi Osztályának 1955. november 9-ei feljegyzése.

kat a háborúba való belépés után (néhány esetben már a hadüzenet előtt) lefoglalták, felszámolták és ellenértéküket a háborús károk enyhítésére fordították.⁸

A nyugati nagyhatalmak a potsdami megállapodás nyilvánosságra hozatala után néhány héttel bejelentették igényüket a semleges és a háborúból kimaradt országokban található német vagyokra. A győztesek ezekben az országokban azonban közel sem tudták olyan könnyen érvényesíteni a nemzetközi szerződésben biztosított jogukat, mint az általuk megszállt országokban.⁹

A kelet-ausztriai, romániai, finnországi, bulgáriai és magyarországi német vagyon a potsdami megállapodás értelmében jóvátétel fejében a Szovjetunió tulajdonába ment át. Finnország úgy kerülte el a közvetlen szovjet gazdasági jelenlétet, hogy hitelt vett fel Svédországtól és 300 millió finn márkáért (nem egészen 2 millió akkori amerikai dollárért) megváltotta az ott lévő német vagyont, így a Szovjetunióknak ebben a vesztes országban nem voltak érdekeltségei.¹⁰

A potsdami értekezlet nem foglalkozott a részletekkel és nem határozta meg egyértelműen, hogy mit kell német vagyonon érteni. Máig sem zárult le az a vita, hogy a potsdami konferencián a német vagyonnal kapcsolatosan használt nagyvonalú, „elasztikus”, úgyszólván tetszés szerint értelmezhető és bővíthető definíció vajon tárgyalástechnikai hiba vagy a nyugati szövetségesek eleve kalkulált meggyezése volt-e.¹¹ Mindenesetre a II. világháború után a szövetséges nagyhatalmak között évekig tartó polémia kezdődött a németek külföldi vagyonának az értelmezéséről és annak átadási módjáról. A vita a négyhatalmi megszállás alá került Ausztriában öltötte a legélesebb formát, míg a Szovjetunió által elfoglalt kelet-európai országokban valamivel csendesebb mederben zajlott.¹²

8 MOL XIX-J-1-j KÜM Titkos iratok 1945–1964, Szovjetunió, 31. doboz. A Külügyminisztérium Jogi és Konzuli Osztályának 1953. szeptember 28-i feljegyzése a potsdami jegyzőkönyv alapján annakidején a Szovjetunióknak átadott német vagyonnal kapcsolatos osztrák igények tárgyában.

9 A washingtoni adminisztrációnak a banktitokra különösen kényes Svájcot pl. csak komoly presszió révén sikerült az ott található német vagyon likvidálására és az így befolyó bevétel felének az átadására készíteni. A *Der Spiegel* szerint az amerikai kormány zárta az alpesi ország USA-ban lévő 4,4 milliárd frank összegű követelését, svájci cégekkel pedig a német javak felszámolására vonatkozó washingtoni egyezmény aláírásáig nem volt hajlandó kereskedni. (Feindvermögen i. m. [1. jz.] 28.) A svédországi német vagyont ottani vállalatok vették át. Értékét 378 millió svéd koronára becsülték, amelyből előbb levonták az összes svéd követelést (a csak 1988-ban lejáró Dawes- és Young-kölcsönök még hátralévő részét is), majd a maradékot, mintegy 150 millió koronát átutalták a nyugati győzteseknek. (MOL XIX-J-1-j KÜM Titkos iratok 1945–1964, Szovjetunió, 60/b tétel, 22. doboz. A német javak felszámolása Svédországban, dátum nélkül.) A távoli országok pedig úgy döntöttek, hogy az ottani német érdekeltségeket (némi haszon lecsippentése után) visszaadják az eredeti tulajdonosoknak (Feindvermögen i. m. [1. jz.]).

10 MOL XIX-J-1-j KÜM Titkos iratok 1945–1964, Szovjetunió, 60/b tétel, 22. doboz. A Stockholmi Magyar Követség 1947. március 4-ei jelentése a Magyar Külügyminisztériumnak.

11 *Roman Sandgruber*: Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Ueberreuter, Wien, 1995. (Österreichische Geschichte) 456.

12 Az ausztriai német vagyonról *Gerald Stourzh*: Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs 1945–1955. 5. durchges. Aufl. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 2005. 85–104.

A Szovjetunió Kelet-Ausztriában is paritásos vegyes vállalatokba szerette volna apportálni a tulajdonába került német érdekeltségeket. Az oroszokat elsősorban a stratégiai fontosságú dunai hajózás és a Bécsi-medence kőolajforrásainak a kiaknázása érdekelte.¹³ Arra az esetre, ha ezen a két területen az osztrákok engednek a nyomásnak és elfogadják a kelet-európai országokban már tető alá hozott vegyes vállalati formát, a szovjetek az egyéb ausztriai német vagyoni ügyekben engedelmeyeket helyeztek kilátásba.¹⁴ Az osztrák kormány azonban – maga mögött tudva az angolszász megszállók támogatását – elutasította a szovjet–osztrák vegyes társaságok alapítására vonatkozó javaslatot.¹⁵ Erre a szovjet megszállók – akiket az osztrák parlament határozata és a nyugati tiltakozás a legkevésbé sem érdekelt – Kuraszov vezérezredesnek, az ausztriai szovjet megszálló csapatok főparancsnokának 1946. június 27-ei parancsával Kelet-Ausztriában átvettek minden német tulajdont, amit ők maguk annak tartottak.¹⁶

Az osztrák kormánynak az a szándéka, hogy államosítással akadályozza meg a megszállás alatt német tulajdonba átment osztrák vagyoni oroszoknak történő átadását, teljes kudarcot vallott. Az 1946. július 26-ai első osztrák államosítási törvény¹⁷ 70 ipari konszernt érintett, amelyből 44 a szovjet megszállási zónában

13 Ebben az időben Európában (a Szovjetuniót nem számítva) Románia után Ausztriában hozták a felszínre a legtöbb kőolajat, amelynek a stratégiai jelentőségét a II. világháború tapasztalata messzemenően bizonyította. A Szovjetunió a II. világháború után még évekig behozatalra szorult kőolajból és annak parlataiból. A Duna pedig akkor, amikor a háború a közúti és vasúti infrastruktúra nagy részét lerombolta, fontos összeköttetést jelentett a kelet-európai országok és a szovjet birodalom között. Vö. *Walter M. Iber*: Die Sowjetische Mineralölverwaltung in Österreich. Zur Vorgeschichte der OMV 1945–1955. Studien-Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2010.

14 A megszállók kecsegtetőnek tűnő ajánlata úgy szólt, hogy minden olyan tulajdon, amely az Anschluss pillanatában osztrák volt, az is marad, tehát a náci megszállás utáni (sokszor erőszakos) tulajdonváltoztatások figyelembe vételétől az oroszok eltekintenek. A fele-fele arányú vegyes társaságokba pedig a megszállás idején létesített német vállalatokat viszik be. (MOL XIX-J-1-k KüM Adminisztratív iratok 1945–1964, Ausztria, 10/h tétel, 10. doboz. A Bécsi Magyar Főkonzulátus 1946. június 8-ai jelentése Gyöngyösi János külügyminiszternek Gruber osztrák külügyminiszter párizsi és londoni utazásáról.)

15 *Andrea Komlosy*: Zeiten und Reichweiten. Wirtschaft in Niederösterreich im 20. Jahrhundert. In: Niederösterreich im 20. Jahrhundert. II. Wirtschaft. Hrsg. Peter Melichar–Ernst Langthaler–Stefan Eminger. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2008. 733–772.

16 Ennek irányítására jött létre az USIA (Upravlenyie szovjetszkim imusesztvom v Avsztrii), amely több mint 300 ipari és bányavállalatot, kereken 140 telket és erdőbirtokot, több mint 160 000 ha termőföldet irányított. (*Sandgruber*, R.: i. m. [11. jz.] 456.) Külön irányító szervezetet létesítettek az ugyancsak szovjet kézre került alsó-ausztriai kőolajbányászat és -feldolgozás számára (Sowjetische Mineralölverwaltung, SMV; vö. *Iber*, W. M.: i. m. [13. jz.]), továbbá a dunai hajózás számára (Donau Dampfschiffahrtsgesellschaft, DDSG; *Komlosy*, A.: i. m. 759. [15. jz.]). Az ausztriai szovjet tulajdonba átment német vagyoni működtetésére és 1955. évi visszavásárlására nézve ld.: *Karl Bachinger–Hildegard Hemetsberger-Koller–Herbert Matis*: Grundriss der Österreichischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte von 1848 bis zur Gegenwart. 4. Aufl. ÖBV–Klett-Cotta, Wien, 1991. 113–114., továbbá *Ferdinand Tremel*: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. Von den Anfängen bis 1955. Deuticke, Wien, 1969. 414–427., ill. *Sandgruber*, R.: i. m. (11. jz.) 456–457.

17 Bundesgesetzblatt 1946. szeptember 16.

működött. A szovjet kormány álláspontja szerint ebből 29 német tulajdon, amelyre a Szovjetunió a potsdami egyezmény alapján az osztrák parlament döntésétől függetlenül igényt tartott, és ezeket a társaságokat kivonta az osztrák ellenőrzés alól.¹⁸ Hasonló volt a helyzet az 1947. március 26-án elfogadott második osztrák államosítási törvénnyel is, amelynek keretében 130 vezető osztrák vállalat került állami tulajdonba, de a szovjet megszállók ezek közül az üzemek közül is megtartották a németeket.¹⁹

Marc Clark amerikai főparancsnok 1946. július 10-én – nyilvánvaló demonstratív szándékkal – közölte az osztrák kancellárral, hogy az USA az osztrák államszerződésről hamarosan megkezdődő négyhatalmi tárgyalásokon le fog mondani az amerikai megszállási zónában tulajdonába került mintegy 280 kisebb-nagyobb német vállalatról, és addig is, amíg ez bekövetkezik, ezeknek az üzemeknek az irányítását az osztrák kormányra bízta.²⁰ Az amerikai kormány kezdeményezéséhez hamarosan csatlakoztak az angolok, majd a franciák is.²¹

Ez a lépés szerves része volt annak az amerikai „semlegesítési” tervnek, amellyel az angolszászok a Szovjetunió ausztriai gazdasági befolyását akarták gyengíteni. A hidegháború kirobbanása után az USA a kelet-ausztriai szovjet zónába alig szállított élelmiszert, így reagált arra, hogy az orosz hatóságok a zistersdorfi olajmezők megszállása után a nyugati zónáknak nem adtak üzemanyagot.²² A szovjet megszállási övezetben élő lakosság létszámarányához képest keveset kapott az UNRRA²³-szállítmányokból is, USIA-üzem pedig a Marshall-segélyből gyakorlatilag nem részesült.²⁴

18 Neue Zürcher Zeitung 1951. június 15.

19 Bundesgesetzblatt 1947. május 10.

20 MOL XIX-J-1-k KüM Adminisztratív iratok 1945–1964, Ausztria, 10/h tétel, 10. doboz. A Bécsi Magyar Főkonzulátus 1946. július 12-ei jelentése Gyöngyösi János külügyminiszternek.

21 Ez a lépés ekkor tényleges tulajdonváltást még nem jelentett, a nyugati nagyhatalmak ugyanis véglegesen és ingyen csak az 1955. évi államszerződésben mondtak le Ausztria javára a nyugati zónában lévő német vagyonról. (http://www.mediathek.at/staatsvertrag/Zum_Staatsvertrag/19461947/seite1_8.htm – a letöltés ideje: 2012. febr. 28.; ld. még: Wiener Zeitung 1951. február 18.)

22 MOL XIX-J-1-k KüM Adminisztratív iratok 1945–1964, Ausztria, 8/a tétel, 9. doboz. A Bécsi Magyar Főkonzulátus 1946. szeptember 19-ei jelentése Nagy Ferencnek, a Külügyminisztérium vezetésével ideiglenesen megbízott miniszterelnöknek.

23 United Nations Relief and Rehabilitation Administration.

24 Ausztria az államszerződés aláírásáig kereken 1,6 milliárd dollár külföldi támogatáshoz jutott, amelyből 1 milliárd dollár esett a Marshall-segélyre, 136 millió dollár értékű árut pedig az UNRRA szállított. Ezen kívül az angolszász hatalmak (elsősorban az USA) mintegy 100 millió dollár értékben nyújtottak hitelt Ausztriának. Az USA a segélyek egyes zónák közötti megosztásával a nyugati övezet függetlenségét biztosította, és felértékelte az amerikaiak ausztriai szerepét. 1950-ben Béccsel együtt a szovjet megszállási zónában foglalkoztatták az ausztriai munkavállalók 46%-át, miközben az itt élők a Marshall-segélynek csak a 16,5%-át kapták, ezzel szemben Salzburggal együtt az amerikai zónában lakott a foglalkoztatottak 22%-a, ám ők kapták a Marshall-segély 44%-át. (Az UNRRA-segélyre nézve ld.: *Nathan Brodsky*: Some Aspects of International Relief. *Quarterly Journal of Economics* 62. [1948] 598., a Marshall-segélyre pedig: *Sandgruber*, R.: i. m. [11. jz.] 451–453., ill. *Kerekes Lajos*: Ausztria története 1918–1955. Akadémiai, Bp., 1966. 215.)

A magyarországi német vagyon

A Magyarországon található német vagyon sorsáról először az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény 8. pontja rendelkezett. Ebben az Ideiglenes Nemzeti Kormány arra vállalt kötelezettséget, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) beleegyezése nélkül „nem engedi meg semmiféle vagyon (beleértve az értékeket és valutát is) kivitelét vagy kisajátítását, amely Németország vagy az általa elfoglalt országok területén élő személyek tulajdonát képezi”. Ezt a vagyont a SZEK előírása alapján meg fogja őrizni.²⁵

Témánk szempontjából ennek a sokat citált pontnak két momentuma érdemel különös figyelmet: nevezetesen hogy az egyezmény a *német vagyon közé* sorolta a Németország által megszállt területen élő személyek (vagyis az *osztrákok*, csehek stb.) magyarországi tulajdonát is, illetve hogy a német érdekeltségek tekintetében a magyar kormány a SZEK utasításai szerint köteles eljárni. A szövetséges hatalmak a szovjet fővárosban több mint két héten át egyeztettek és vitatkoztak a magyar fegyverszüneti egyezmény tervezetéről, de angolszász részről a német vagyon definiálásáról és zárolásáról szóló 8. ponttal kapcsolatban ekkor még semmiféle kifogás nem merült fel.²⁶

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az 528/1945. M. E. sz. rendelet kiadásával tett eleget a fegyverszüneti egyezményben vállalt kötelezettségének.²⁷ A három nagyhatalom berlini (potsdami) határozatának nyilvánosságra hozatala után döntő jelentősége lett annak a kérdésnek, hogy a Szovjetunió által megszállt kelet-európai országokban *mi számít* német vagyonnak és *mennyi* annak az értéke. Magyar részről a potsdami megállapodást eleinte úgy értelmezték, hogy az átadás a németek által leigázott országok és polgáraik külföldi befektetéseit nem érinti. A Gazdasági Főtanács egyik előterjesztésében egyenesen arról olvashatunk, hogy a győztesek 1945 augusztusában a januári magyar fegyverszüneti egyezményhez és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. március 17-ei rendeletéhez képest *másként* foglaltak állást abban a kérdésben, hogy mit kell német vagyon alatt érteni.²⁸ Éppen ezért nagy megdöbbenést váltott ki a SZEK elnökének a magyar kormányfőhöz

25 Magyar–szovjet kapcsolatok 1945–1948. Dokumentumok. A Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma és a Szovjetunió Külügyminisztériuma kiadása. H. n., é. n. 37. A fegyverszüneti egyezményt a magyar parlament az 1945. évi V. törvénnyel cikkelyezte be. A fegyverszüneti egyezmény fent idézett pontjának a félreértelmezéséből keletkezett az a több évtizede makacsul élő hibás állítás, miszerint Magyarországnak a szovjet tulajdonba átment hazai német vállalatokban esett *háborús* károkért *dollárszázmilliókat* kellett fizetnie a Szovjetuniónak. Ennek az állításnak a tarthatatlanságára nézve ld.: *Honvári János: A magyarországi német vagyonban bekövetkezett háborús károkért fizetett kártalanítás.* In: Pénztörténet–gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József–Draskóczy István. Bp.–Miskolc, 2009. 157–171.

26 *Korom Mihály: A magyar fegyverszünet.* Kossuth, Bp., 1987. (Négy évtized) 129.

27 Magyar Közlöny 1945. március 17. 9. sz. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 528/1945. M. E. sz. rendelete a német tulajdonban álló vagyontárgyak forgalmának zár alá vétele tárgyában.

28 MOL XIX-A-1-j Miniszterelnökségi iratok, XXVII. tétel, 33. doboz.

intézett 1945. szeptember 14-ei²⁹ jegyzéke, amelynek a melléklete felsorolta az 50 legfontosabb magyarországi társaságban az oroszok által vélelmezett német tulajdoni arányt. Vorosilov felszólította az Ideiglenes Kormányt, hogy alkosson rendeletet ennek a vagyonnak a Szovjetunió részére történő átadásáról. A SZEB elnöke azt is közölte, hogy a magyarországi német vagyon átadása ezzel a jegyzékkel közel sem fejeződött be, a magyar kormány a jövőben újabb listákat fog kapni azokról a társaságokról és vállalatokról, amelyeknek a német részvényei és aktívái „átmentek (kiemelés tőlem – H. J.) a Szovjetunió tulajdonába”. Tehát a Szovjetunió a potsdami határozatot úgy értelmezte, hogy az általa megszállt országokban található német vagyon a háromhatalmi egyezményvel *minden további jogi procedúra nélkül* szovjet tulajdonba ment át, a magyar kormánynak pedig ezzel kapcsolatosan kizárólag technikai jellegű feladata van, nevezetesen „öntse megfelelő jogi formába” az orosz listákon szereplő javaknak a szovjet szervekre történő átruházását. A SZEB jegyzéke mellé csatoltak egy rendelettervezetet, amellyel a vagyonbejelentés és -átadás jogi szabályait akarták a magyar kormánnyal előíratni. Eszerint a német tulajdonban lévő részvényeket *10 napon*, az egyéb német aktívákat (betéteket, telkeket, ingó és ingatlan vagyonokat) *15 napon belül* a szovjet szervek rendelkezésére kellett volna bocsátani.³⁰

A Gazdasági Főtanács rámutatott a szovjet tervezet súlyos hiányosságaira és önellentmondásaira, miszerint az nem definiálta a német vagyon fogalmát és átsiklott a felett a kérdés felett, hogy mi legyen azokkal a magyarországi kibocsátású, német tulajdonban lévő, névre szóló értékpapírokkal, amelyek nincsenek Magyarországon. Az osztrák vagyon későbbi sorsa szempontjából különösen fontos volt az a figyelmeztetés, miszerint a SZEB nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a háború alatti erőszakos vagy fondorlatos német vagyonszerzések érvényesek-e vagy sem.³¹

Ha a nyugati piaccgazdaságokéhoz hasonló magyar részvényjog bármiben is kötötte volna a szovjet megszállókat, akkor az itt található német vagyon leszerelésére és elvitelére nem lett volna módjuk. A részvényes ugyanis nem tulajdonosa a vállalati vagyonnak, annak kizárólagos tulajdonosa maga a társaság. A társtulajdonosok papírjaik arányában gyakorolhatják a részvényekhez kapcsolódó jogokat, szavazhatnak a közgyűlésben, kaphatnak osztalékot stb., de a részvénytársaság effektív vagyonából csak a társaság felszámolásakor részesedhetnek, egyébként nem.³²

A Gazdasági Főtanács Vorosilov jegyzékének a kézhezvétele után azonnal hozzálátott a mellékletben felsorolt 50 magyarországi vállalatban lévő valóságos

29 A feldolgozások egy része a SZEB 825. sz. jegyzékének dátumát tévesen április 15-ében adja meg. (Ld.: *Borhi László: A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968.* Ister, Bp., 2000. 28., ill. *Földesi Margit: A szabadság megszállása – a megszállók szabadsága.* Kairosz, Bp., 2002. 119.) Vorosilov jegyzéke időben nem előzhette meg a potsdami határozatot, ami viszont csak 1945. augusztus 2-án jelent meg.

30 MOL XIX-A-1-j Miniszterelnökségi iratok, XXVII. tétel, 33. doboz.

31 Uo.

32 Eme rendkívüli esetben is rendszerint a vagyon felszámolásából befolyó pénzből részesedhettek a részvényesek, a vagyon természetes formában történő szétosztására nagyon ritkán került sor.

német érdekeltségi arányok kiderítéséhez, valamint 1945 októberében új rendelettervezetet dolgozott ki, amelyet a SZEK elé terjesztett.³³ Ez a jogszabálytervezet szinte minden pontjában különbözött az orosz elképzeléstől.³⁴ A magyarországi német vagyonnal kapcsolatos ügyek intézését a Pénzügyminisztérium felügyelete alá tartozó kormánybiztosra bízta volna, az orosz javaslattal ellentétben 90 napos bejelentési határidőt javasolt, a tulajdonviszonyok eldöntésénél a fegyverszüneti egyezmény aláírásának napját tekintette mérvadónak és kivette a német tulajdon köréből a Németország által megszállt országok polgárainak Magyarországon található vagyonát. A tervezet kifejezetten védte a Magyarországon található nem német vagyont, mivel a potsdami határozat „csak a magyarországi német vagyonokról rendelkezett, s ezért a magyar kormányra hárul az a jogi és erkölcsi kötelesség, hogy a német vagyontárgyaknak a Szovjetunió részére való átadása kapcsán gondoskodjék a nem német személyek jogainak védelméről”. Erre szolgált volna a 90 napos felszólamlási lehetőség.

A parttalan szovjet értelmezéssel ellentétben a Gazdasági Főtanács tervezete csak azt tekintette német vagyonnak, amelynek a tulajdonosa 1945. január 20-án a német állam,³⁵ vagy olyan német állampolgár, illetve jogi személy, aki vagy amely Németországnak az 1937. december 31-ei határain belül élt, jogi személy esetén pedig ott volt a székhelye. Kivette a rendelet a német tulajdon köréből azokat a magyarországi vagyonokat, amelyeket a nácik zsidó és nem zsidó személyektől kényszerrel kicsikart szerződéssel, a polgári jogegyenlőség elveibe ütköző jogkorlátozó rendelkezésekkel, vagy valamely államnak Németországtól függő helyzetét kihasználva, tehát nemzetközi jogfelfogás szerint érvénytelen módon szereztek meg. Vitás esetekben a tulajdon német jellegét a két kormány megbízottaiból álló (kimondatlanul is azonos jogokkal felruházott) egyes bizottság döntene el.

A potsdami egyezmény sajátos értelmezése alapján a Szovjetunió kizárólag a német *aktívákra* tartott igényt, a tulajdonra bejegyzett *terhek* viseléséről hallani sem akart.³⁶ A Gazdasági Főtanács rendelettervezete a vállalati mérleg efféle me-

33 Földesi Margit a Gazdasági Főtanács 1945. októberi – soha meg nem jelent, a SZEK által élesen visszautasított – rendelettervezetét tévesen a magyar kormány 1945. március 17-ei 528-as sz. rendeletével azonosítja. (*Földesi M.*: i. m. [29. jz.] 120.) A valóságban a nemzeti kormány a magyarországi német vagyon átadását Vorosilov marsall 1945. szeptember 14-ei jegyzékének mellékletében szereplő feltételek alapján volt kénytelen intézni, a SZEK ebben a tekintetben semmilyen engedményre nem volt hajlandó. (Ld. a 11.700/1945. M. E. sz. rendeletet. Magyar Közlöny 1945. december 23. 208. sz.)

34 MOL XIX-A-1-j Miniszterelnökségi iratok, XXVII. tétel, 33. doboz. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelettervezete a magyarországi német vagyonra vonatkozó rendelkezések tárgyában, 1945. október.

35 E szerint a rendelettervezet szerint az osztrák állami (1938 után automatikusan németté vált) tulajdon német, ti. 1945. január 20-án Ausztria még Németország része volt.

36 A potsdami egyezmény angol nyelvű szövege a „german assets”, az orosz nyelvű az „aktyivij” kifejezést használta. Az angolban az „assets” követelést és tiszta vagyont egyaránt jelent, ellenben az orosz „aktyivij” kizárólag a magyar számviteli mérleg egyik oldalát, a tartozások nélkül értelmezett követelést jelenti. A szovjet kormány természetesen ehhez az értelmezéshez ragaszkodott. (*Szivós István–Uzoni Ödön*: Az 1946-ban létrejött szovjet–magyar egyes vállalatok

chanikus kettéválasztását próbálta megakadályozni, amikor az egyik paragrafusaiban leszögezte, hogy az átadott német vagyont terhelő követeléseket a vagyon új tulajdonosának viselnie kell, a Szovjetunió tehát csak a vagyon *egyenlegére* formálhat jogot, nem teheti meg, hogy viszi az aktívákat és másra hagyja a passzívákat.³⁷

A Vorosilov-féle jegyzékhez mellékelt vállalati listáról a magyar kormány-szervek gyorsan kiderítették, hogy az a Magyar Nemzeti Bank 1943. évi kimutatása alapján készült, amelyben a II. világháború alatt a Német Birodalomba profitot átutaló magyarországi vállalatokat sorolták fel.³⁸ Egy szovjet tiszt követelésére a jegybank 1945 júniusában a dokumentumot azzal a megjegyzéssel hitelesítette, hogy a kérdéses irat az 1943. március 31-ei állapotokat tükrözi, és nem veszi figyelembe a háború alatt bekövetkezett magyar részvény-repatriálásokat, illetve „magában foglal olyan értékeket is, amelyek a németek által megszállt országok” (Ausztria, Csehszlovákia, Franciaország stb.) tulajdonát képezik.³⁹

A SZEB 825. számú szóbeli jegyzékéhez mellékelt listán természetesen találunk minden kétséget kizáróan német tulajdonban lévő magyarországi vállalatokat (Wintershall Magyar–Német Ásványolaj Művek Rt., Mercedes Benz Automobil Rt., Bosch Róbert Kft., Orenstein és Koppel Iparvasutak Általános Gépgyár Rt. stb). Voltak továbbá olyan fióktelepek, leányvállalatok, amelyeknek az ausztriai

Valóság [1992] 1. sz. 67–85. Ez a cikk rövidített és némileg átdolgozott formában megjelent a *Fejlesztés és Finanszírozás* 2005. évi 1. számában is *Vegyes vállalatok Magyarországon 1946 és 1954 között* címmel, 66–72.)

37 A magyar tiltakozás ellenére a Szovjetunió a tulajdonába került többségi német társaságok esetében érvényesítette azt az elvet, hogy kizárólag az aktívákat veszi át, a vagyonra bejegyzett terheket nem. (Magyar Közlöny 1948. január 4. 15.720/1948. Komm. sz. rendelet.) A problémával a magyar kormány a szovjet tulajdonba átadott magyarországi ingatlanok telekkönyvi bejegyzése során találta magát először szembe, amikor az oroszok azt követelték, hogy töröljék az ingatlanokra bejegyzett terheket és azokat tehermentesen adják át a szovjet hatóságoknak. Önmagában a német ingatlanokra bejegyzett jelzálogterhek nem voltak elviselhetetlenül nagyok. Azonban a Szovjetunió minden német befektetés, társaság, vállalat stb. esetében ragaszkodott a terhek törléséhez, ami a magyar gazdaság számára hatalmas hátránnyal járt, mert ez esetben magyar természetes és jogi személyek német vállalatokkal szembeni követeléseiket sem tudták érvényesíteni. Mivel ez magyar értékelés szerint ellentétes a potsdami határozat szellemével, ezért a kormány az 1946. október 30-ai ülésén úgy döntött, hogy a német vagyont, tehát az aktívák és passzívák *egyenlegét* adja át. Arra hivatkoztak, hogy ilyen terhek viselésére sem a fegyverszüneti egyezmény, sem a potsdami egyezmény, sem a békeszerződés tervezete nem kötelezte Magyarországot. Ennek a kormányhatározatnak azonban hazánk nem tudott érvényt szerezni. Csekély vigaszt jelentett az, hogy a Szovjetunió minden megszállt országban hasonló módon értelmezte a német vagyon fogalmát és mindenütt a magyarországi gyakorlatot alkalmazta. (Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1946. július 26–1946. november 15. B kötet. Szerk., jegyz., bev. Szücs László. MOL, Bp., 2003. 1602–1605.)

38 A listát a Dresdner Bank megbízásából az MNB Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai Csoportja készítette, amely az 1943. március 31-ei állapot szerint felsorolta a német tulajdonban lévő, számszerűsített magyar kibocsátású részvényeket. A listán szerepelt a részvénytársaság neve, alaptőkéje, illetve az alaptőkéből a német tulajdonban lévő hányad.

39 MOL XIX-A-10 Gazdasági Főtanács, XIV/2-c tétel, 66. doboz. A Magyar Nemzeti Bank 1945. december 28-ai levele Tildy Zoltán miniszterelnöknek.

központjai, anyavállalatai az Anschluss következtében birodalmivá váltak, de érdekeltségi körük a német megszállás alatt nem változott, mivel tulajdonosaik között sem osztrák állami bankokat, sem zsidókat, sem nyugati befektetőket nem találunk (például a Petőházi-Nagycenki Cukorgyár). Szerepeltek rajta „árjásított”, de piaci ár megfizetése mellett kicsikart részvények (a bécsi és a párizsi Rothschildok kezéből a német Dresdner Bank tulajdonába került Magyar Általános Hitelbanki részvények), illetve a Creditanstalt-Bankverein mintegy tucatnyi magyarországi érdekeltsége. Ausztria legnagyobb bankja, a Creditanstalt für Handel und Gewerbe a gazdasági válság alatt többségi állami tulajdonba került, emiatt az Anschlusszal automatikusan németté vált, a nyugati befektetők kezében lévő részvényeket pedig a németek megvásárolták.⁴⁰ Külön kategóriába tartoztak azok a magyarországi nagyvállalatok (Magyar Általános Kőszénbánya, Ganz Művek, Salgótarjáni Kőszénbánya), amelyeknek német tulajdonú részvényeit a háború alatt repatriálták. Végül angolszász érdekeltségek is felkerültek az átadandó társaságok listájára, olyanok, amelyeknek a németországi anyavállalatát a náci hatalomátvétel után a tulajdonosok kényszerűségből használatra vagy a piaci ár megfizetése mellett a Német Birodalomnak adták át.⁴¹

A magyar társasági jog sajátosságai miatt a részvénytulajdonosok személyének a megállapítása nagy nehézségekbe ütközött. A magyar részvényjog ismerete ugyan a névre szóló részvényt, de ilyen a hazai gyakorlatban alig fordult elő, a magyar papírok túlnyomó többsége bemutatóra szült.⁴² A jegyzék átvizsgálása után megállapították, hogy a legtöbb társaságban a valóságos német tulajdoni rész kisebb, mint amennyit a szovjetek követeltek.⁴³ Vagy azért, mert a németek a háború végén a tulajdoni hányaduknak megfelelő (sok esetben azt jóval felülmúló) értékű berendezést elszállítottak, vagy azért, mert a megszálló Vörös Hadsereg zsákmányszerző csapatai még az átadás előtt a német tulajdoni hányadnál nagyobb mértékben vittek ki gépeket és anyagokat a Szovjetunióba.⁴⁴ A magyar kormány a II. világháború alatt a kétoldalú klíringben felhalmozódó aktívum csökkentésére a német tulajdonban lévő értékpapírok egy részét repatriálta. Leginkább azonban az csökkentette a német tulajdoni hányadot, hogy számos társaságnál a németként kimutatott papírok egy része a háború előtt svájci, francia,⁴⁵ amerikai,⁴⁶ leginkább

40 *Sandgruber, R.*: i. m. (11. jz.) 389–390.

41 A Dresdner Bank megbízásából készített és az 1943. március 31-ei állapotokat tükröző, német tulajdonban lévő, számszámjegyzékbe vett magyar kibocsátású részvények listáját ld.: MOL XIX-A-1-j Miniszterelnökségi iratok, 33. doboz.

42 A Vorosilov jegyzékében szereplő 50 vállalat közül egynek sem volt névre szóló részvénye, az összes kibocsátott részvény bemutatóra szült.

43 A jegyzékben szereplő 50 vállalat közül mindössze 6-ban felelt meg a tényleges német tulajdoni arány annak, amit a SZEB kimutatott.

44 MOL XIX-J-1-j KüM Titkos iratok, Szovjetunió, 60/b tétel, 22. doboz.

45 A bankszektorban a Magyar Általános Hitelbankban (MÁH) mutattak ki legnagyobb arányú német részesedést, ami eredetileg francia és osztrák volt. (*Tallós György*: A Magyar Általános Hitelbank [1867–1948]. KJK, Bp., 1995. 328–360.)

46 Az orosz lista a Budapesti Telefongyár Rt.-ben mutatott ki mintegy 14%-os német tulajdoni hányadot, mivel a Telefongyár részvényeinek egy része a berlini Standard Electricitäts Gesellschaft

osztrák kézben volt. (Az Anschluss előtt teljesen vagy nagyobb részben osztrák tulajdonban volt a Soproni Vasárugyár Rt., a Naxos Csiszológyár Rt., a Magyar Siemens Művek Villamossági Rt., a Soproni és Újpesti Posztó és Szőnyeggyár Rt., a Magyar Siemens Reiniger Művek Rt., a Kispesti Selyemszövőgyár Schiel Testvérek Rt., a Magyar Cukoripar Rt., a Meinel Gyula Kávébehozatali Rt., a Nagycenki és Petőházi Cukorgyár Rt., a Dunagőzhajózási Társaság, a Steyer-Austro Daimler-Puch Művek Magyar Kereskedelmi Rt., a Felten & Guillaume Rt.) Vizsgálataik eredményéről két levélben tájékoztatták Vorosilovot, mellékeltek a magyar kormányzati szervek megítélése szerint osztrák tulajdonban lévő vállalatok listáját, majd jegyzékben kérték a SZEB-et, hogy tekintsen el az osztrák, a cseh, a holland stb. tulajdonok átadásától és járuljon hozzá a nem német vagyon zár alól történő feloldásához.⁴⁷

Vorosilov 1945. október 6-ai elutasító válasza durván kioktató jellegű volt. A kormány viszonválaszában a fegyverszüneti egyezményben Magyarországra rótt kötelezettségre hivatkozott, miszerint a győztesek itt található vagyonát épségben vissza kell szolgáltatni, ha pedig ez a vagyon már nincs meg, akkor kártalanítást kell értük fizetni. Ezért azt kérték a SZEB Gazdasági Osztályától, hogy gondosan válasszák szét a német és nem német személyek tulajdonát.⁴⁸

A jegyzékváltásokat szóbeli tárgyalások követték, ahol a SZEB – mellőzve a Gazdasági Főtanács aggályait – a szovjetek eredeti szándékát minden tekintetben tiszteletben tartó rendelet kiadására kötelezte a magyar kormányt.⁴⁹ A kormányhatározat 1945. december 23-án jelent meg, amely a német vagyon átadását előbb a Gazdasági Főtanácsra, majd egy újabb kormányhatározat 1946. június elejétől az időközben megalakult Jóvátételi Hivatal német javak főosztályára bízta.⁵⁰ A 11.700/1945. M. E. számú rendelet 2. §-ában szereplő vagyonjogi trivialiszt, hogy ti. a német jószágok átadása a vagyonból való részesedés *mértékének* megfelelő arányban történt, azért kell külön hangsúlyozni, mert egyes történeti munkák szerint a szovjetek „eléggé sajátosan értelmezték »a német tulajdon« kérdését, lé-

---

tulajdonában volt, ennek viszont az amerikai International Telephone & Telegraph Corporation (ITT) volt az anyavállalata. A németországi amerikai befektetéseket Hitler a háború alatt nem államosította, de ezek a vállalatok német felügyelet alatt működtek. Erre alapozták az oroszok a követelésüket. (Budapest Főváros Levéltára, VII 5e, 1765–1789/I. 1950, 353. doboz V 600/4. dosszié.)

47 MOL XIX-J-1-j KÜM Titkos iratok 1945–1964, Szovjetunió, 60/b tétel, 22. doboz. Tildy Zoltán miniszterelnök 1945. december 7-ei levele K. J. Vorosilovnak, a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökének. Ld. még: MOL XIX-A-1-j Miniszterelnökségi iratok, 33. doboz. A Magyar Iparügyi Minisztérium 1945. október 26-ai levele a Miniszterelnökségnek.

48 *Szívós I.–Uzoni Ö.*: i. m. (36. jz.) 73.

49 Magyar Közlöny 1945. december 23. 208. sz. A nemzeti kormány 11.700/1945. M. E. számú rendelete a magyarországi német vagyonnak a Szovjet Unió [!] részére való átadása tárgyában.

50 MOL XIX-J-1-j KÜM Titkos iratok 1945–1964, Szovjetunió, 60/b tétel, 22. doboz. Feljegyzés a potsdami jegyzőkönyv alapján annakidején a Szovjetunióknak átadott német vagyonnal kapcsolatos osztrák igények tárgyában, 1953. szeptember 28.

nyegében ahol már volt esetleg néhány százaléknyi német tulajdonrész, azt szovjet tulajdonnak tekintették”.⁵¹

A magyarországi SZEB amerikai és angol politikai képviselője az 1945. december 23-ai rendelet kapcsán jegyzékben ismertette a német vagyonnal kapcsolatos álláspontját. Az angolszászok kijelentették, hogy az 1943. január 5-ei londoni deklaráció alapján elutasítják az Egyesült Nemzetek területének német megszállása után történt erőszakos német vagyonszerzéseket.⁵² Az USA és az Egyesült Királyság azoknak a javaknak a jóvátételi célokra való felhasználását nem ellenezte, amelyek a náci megszállás alatt a polgári jog előírásainak a betartása mellett kerültek német kézre. Az osztrákok ad absurdum értelmezték a nagyhatalmak londoni nyilatkozatát, mivel függetlenül annak konkrét formájától és feltételeitől, elutasítottak minden olyan, a németek javára történt vagyoni tranzakciót, amely az Anschluss után következett be. Ezzel szemben az oroszok – ugyancsak függetlenül a vagyónátruházás konkrét formájától és az ellenszolgáltatás mértékétől – jóvátételi célra igénybe vették mindazokat a vagyonokat, amelyekért a németek *fizettek*.

Az osztrák (német) vagyon szovjet kézre kerülése

A magyarországi német javak átadása 1945. december végén kezdődött és 1949 nyarán fejeződött be. Az átadással kapcsolatos alapelveket Vas Zoltán, a Gazdasági Főtanács főtitkára a SZEB gazdasági osztályának a vezetőivel, Szova ezredessel és Makarov alezredessel 1945. december 20-án tisztázta.⁵³ Teljes volt az egyetértés, hogy minden vitathatatlanul német vagyont átadnak a Szovjetunióknak. Gyorsan megegyeztek abban is, hogy tulajdonképpen „kit kell német személynek tekinteni”.⁵⁴

Annál nagyobb vita bontakozott ki arról a kérdéstről, hogy azok a németországi székhelyű vegyes vállalatok, amelyekben nem német személyeknek is van érdekeltsége, németnek minősülnek-e vagy sem. Makarov alezredes szerint a társaság *székhelye* dönti el a kérdést, „ennélfogva nincs helye vizsgálódásoknak abban a

51 Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus, Bp.–Pécs, 2002. 323. Elég egy pillantást vetnünk az 1949. december 31-én Moszkvában a kisebbségi részvények kölcsönös cseréjéről kötött szerződés mellékletére, hogy azonnal kiderüljön ennek az állításnak a tarthatatlansága. A Szovjetunió ekkor 133 hazai vállalatban lévő érdekelttségét adta el Magyarországnak, közte pl. a Nagykanizsai Takarékpénztár Rt.-ben birtokolt 0,01%-os 200 Ft névértékű részvényét, vagy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban lévő 21 ezer Ft-os, 0,0234%-os „pakettjét”. (MOL XIX-J-1-f KÜM Lejárt nemzetközi szerződések, 354. doboz.)

52 Tallós Gy.: i. m. (45. jz.) 378. A szövetséges hatalmak londoni deklarációja semmisnek nyilvánította a nácik által megszállt országok területén történt vagyonok elrablását, kisajátítását.

53 MOL XIX-A-1-j Miniszterelnökségi iratok, XXVII. tétel, 33. doboz. Dr. Szívós István iparügyi miniszteri műszaki tanácsos 1945. december 21-ei levele Vas Zoltánhoz.

54 Az oroszok elfogadták azt a magyar álláspontot, miszerint német az a természetes személy, akinek a lakhelye az Anschluss előtti Németország területén található. A magyarok nem bolygatták azoknak a területeknek (Saar-vidék, Kelet-Poroszország stb.) az ügyét, amelyeket a II. világháború után csatoltak el ideiglenesen vagy véglegesen Németország eredeti területétől.

kérdésben, hogy a jogi személy vagyonában nem német személyek érdekeltek-e”. Később, még ugyanezen az ülésen az oroszok saját elvi álláspontjukkal kerültek ellentétbe, amikor egy bécsi székhelyű részvénytársaságot azon a címen akartak megszerezni, hogy abban a *németeknek* 80%-os tulajdoni hányaduk van. A bizottság magyar tagjai természetesen ragaszkodtak ahhoz, hogy minden esetben *azonos elvi alapon* szülessenek a döntések, tehát vagy a székhely, vagy a tulajdonosi összetétel alapján.⁵⁵ A magyarok az utóbbit támogatták, mert szerintük ez járt kevesebb nemzetközi bonyodalommal. A szovjet bizottság ebben a kérdésben engedett és a német vagyon átadásánál mindvégig ez az alapelv érvényesült.⁵⁶

Témánk szempontjából döntő fontossága volt annak a kérdésnek, hogy a német „háborús szerzések” mennyiben tekinthetők érvényesnek. Az erre adott választól függött a náci terjeszkedés első áldozatává vált Ausztria és Cseh-Morvaország szovjet megszállás alatt álló országokban található befektetéseinek a sorsa. Az oroszok az egyesüléssel automatikusan németté vált osztrák állami és önkormányzati tulajdont következetesen németnek tekintették, és teljes egészében kisajátították. Magánszemélyek és társaságok vagyonátruházásával kapcsolatban azt a gyakorlatot követték, hogy ha a németek a *bármilyen eszközzel* megszerzett vagyonért *fizettek*, akkor ezt a vagyont is igénybe vették. A bizottság magyar tagjai szerint a tranzakciók teljes ellenérték fizetése mellett is érvénytelenek lehetnek, ha azokat kényszer hatása alatt hozták tető alá.⁵⁷ Állításukat a párizsi törvényszék akkoriban született ítéletével támasztották alá, amely a Magyar Általános Hitelbank francia kézben lévő részvényeinek a náci megszállás alatt történő „megvásárlását” annak ellenére érvénytelennek nyilvánította, hogy a németek az ügyletért fizettek, mivel ez nyilvánvalóan kényszer alatt történt. Ebben a kérdésben a Szovjetunió jótányit sem engedett, és kisajátítottak minden olyan magyarországi vagyont, amely a háború alatt ellenszolgáltatás mellett került a németek kezére.

Úgy gondolom, hogy a Szovjetunió magatartását a háború utáni jóvátétel ügyében akkor tudjuk árnyaltan megítélni, ha néhány konkrét esetet abból a szempontból is megvizsgálunk, hogy milyen körülmények között kerültek át a németek kezére a II. világháború alatt azok a vagyontömegek, amelyekért a birodalom vételárat fizetett. Németországban és a náci által megszállt országokban az „árjásítás” a világtörténelem legbrutálisabb rablásai közé tartozott. A 200 ezer fős ausztriai zsidóság 10 milliárd birodalmi márkára becsült vagyonát rövid idő alatt kisajátították, a zsidók nagyobbik részét emigrációba kényszerítették, az otthon maradottakat pedig elpusztították.⁵⁸

55 Földesi Margit tévesen interpretálja Makarov álláspontját. Könyvében azt írja, hogy a szovjetek azt a „hibás és később évekig tartó vitát provokáló álláspontot foglalták el”, miszerint a vállalat székhelye (és nem a vállalati tulajdonosi kör) a döntő a német vagyon megállapításánál. (*Földesi M.*: i. m. [29. jz.] 120.)

56 MOL XIX-A-1-j Miniszterelnökségi iratok, XXVII. tétel, 33. doboz. Dr. Szívós István iparügyi miniszteri műszaki tanácsos 1945. december 21-ei levele Vas Zoltánhoz.

57 Uo.

58 *Bachinger, K.–Hemetsberger-Koller, H.–Matis, H.*: i. m. (16. jz.) 82.

Nem mindenkinek jutott osztályrészül azonban ilyen szörnyű sors. Az egyik leggazdagabb ausztriai bankárt, Louis von Rothschild bárót a német csapatok bevonulásakor a repülőtéren tartóztatta le a Gestapo. Több mint egy évig börtönben ült, miközben a testvérével, Eugen Rothschilddal Párizsban folytak a tárgyalások a család vagyonának az átadásáról. Végül megszületett a megállapodás, melynek értelmében a németek Louis von Rothschildot szabadon bocsátották, a család viszont 3,2 millió fontért eladta az addig megszállt közép-európai országokban lévő vagyonát, mindenekelőtt az Ostrava melletti vítkovicei kohóműben birtokolt többségi részvényt. Az egyezség hasonlított ahhoz a megállapodáshoz, amelyet a nácik Magyarország megszállása után a Weiss Manfréd-örökösökkel és a leggazdagabb magyarországi zsidó családokkal kötöttek azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy ez esetben a vállalatokat 25 évre *bérbe* adták és nem *eladták* a náciknak.⁵⁹ Az osztrák Louis von Rothschild összes vagyona (többek között a Magyar Általános Hitelbankban birtokolt részvénycsomagja) az „árjásítás” céljából alakult bécsi bankház, az E. v. Nicolai tulajdonába került, amely a MÁH-részvényeket *eladta* a Dresdner Banknak.⁶⁰

Franciaország német megszállása után a Rothschildok az USA-ba menekültek, ahol felvették az amerikai állampolgárságot. Vagyonuk (így a párizsi család Magyar Általános Hitelbankban lévő részvénycsomagja) a francia állam tulajdonába ment át.⁶¹ A Dresdner Bank – amely az ügylet lebonyolítására a megbízatást és a pénzügyi forrásokat a Birodalmi Gazdasági Minisztériumtól kapta – a MÁH francia tulajdonban lévő részvényeit a francia és a magyar pénzügyminisztérium engedélyével, szabályos üzleti tranzakcióval, francia bankok közvetítésével, gyakran a piaci árfolyamot lényegesen felülmúló áron vásárolta meg.⁶²

Kétség sem férhet hozzá, hogy a németek a bécsi és párizsi, zsidó kézben lévő MÁH-részvényeket erőszakkal, a tulajdonosok kényszerhelyzetét kihasználva sze-

59 *Kugyela Ákos*: A Weiss Manfréd konszerntől a Rákosi Mátyás Művekig: egy családi vagyon végnapjai. Archivnet (2004) 6. sz. <http://www.archivnet.hu>.

60 *Klaus-Dietmar Henke et al.*: Die Dresdner Bank im Dritten Reich: Die Expansion der Dresdner Bank in Europa. Oldenbourg, München, 2006. 287–294.

61 A Franciaországban elkobzott zsidó vagyont a Pénzügyminisztérium megbízásából a Direction des Domaines de la Seine nevű vagyongondnokság kezelte. A Dresdner Bank ettől a szervezettől kapta az ajánlatot, a tranzakciót francia bankok közbeiktatásával bonyolították le. (*Henke, K.-D. et al.*: i. m. [60. jz.] 854.)

62 *Tallós Gy.*: i. m. (45. jz.) 338. Ezzel a németek a legnagyobb magyarországi kereskedelmi bankban közel 20%-os részesedést szereztek. (*Berend T. Iván-Ránki György*: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről. Magvető, Bp., 1974. 279.) A Deutsche és a Dresdner Bank a Reichswirtschaftsministerium megbízásából az egész megszállt Európában igyekezett megszerezni az ottani francia befektetéseket. A franciák azért mentek bele a külföldi befektetéseik Németországnak történő eladásában, mert azt remélték, hogy ezzel a németeket eltántoríthatják otthoni (francia) cégek megszerzésétől. Másrészt a háborús események folytán a Kelet-Közép-Európában lévő francia érdekeltségek értéke jelentősen lecsökkent, az itt lévő vállalatokkal a háború miatt az érintkezés megnehezült vagy teljesen megszűnt. A francia kormány attól tartott, hogy a németek a franciaországi zsidó tulajdont térítés nélkül kisajátítják, ezért igyekeztek eladni azokat, még mielőtt ez a számukra kedvezőtlen fordulat bekövetkezett volna. (*Henke, K.-D. et al.*: i. m. [60. jz.] 849–850.)

rezték meg. Még Debrecenben ülésezett az Ideiglenes Nemzeti Kormány, amikor a MÁH vezetése (minden bizonnyal a francia kormány vagy az ügyletben érintett francia bankok jelzése alapján) az MNB elnökének és a magyar kormánynak bejelentette, hogy a bank francia kézben lévő részvényei szabálytalan módon kerültek a Dresdner Bank tulajdonába.⁶³ A budapesti francia képviselő 1946. január 3-án a Szovjetunió magyarországi követénél, Puskinnál, másnap a magyar külügyminisztériumnál diplomáciai jegyzékben tiltakozott az ellen, hogy a MÁH eredetileg francia tulajdonban lévő részvényeit átadják a Szovjetuniónak. Ennek ellenére a Gazdasági Főtanács ezeket a részvényeket – arra való hivatkozással, hogy ezt a vitát döntse el egymással a két érintett kormány – átadta a Szovjetuniónak. Véleményem szerint a Rothschild család és a francia kormány akkor követelhetne volna teljes joggal vissza a német, majd a háború után orosz kézbe került MÁH-részvényeket, ha egyidejűleg a szovjet kormány számára felajánlja a pakettért a németektől kapott vételárat.⁶⁴ Ilyen típusú ügyletre az Österreichische Länderbank AG eredetileg francia tulajdonban lévő részvényeinek az esetében találunk példát.⁶⁵

Az alábbiakban két olyan osztrák társaságról lesz szó, amelyeknek az átadása különösen érzékenyen érintette az osztrák kormányt, ti. a gazdasági világválság idején az állam mindkettőben jelentős részesedést szerzett, ezért kerültek a német megszállás után automatikusan birodalmi tulajdonba.

A legnagyobb osztrák kereskedelmi bank, a báró Louis Rothschild érdekeltségéhez tartozó Creditanstalt für Handel und Gewerbe (CA) 1931 májusában fizetési-képtelenné vált. Az állam és az Osztrák Nemzeti Bank 1934-ig kerekén 1 milliárd schillinget áldozott a bank (és ezzel együtt az egész osztrák gazdasági élet) megmentésére.⁶⁶ A bizalmi válság és a katasztrofális méretű tőkekivonás Ausztria másik

63 Tallós Gy.: i. m. (45. jz.) 377.

64 Az egykori tulajdonosoknak minden bizonnyal eszük ágában sem volt egy ilyen üzletet felajánlani, hiszen valószínűleg tisztában voltak azzal, hogy a szovjet megszállás alá került kelet-európai országokban lévő befektetéseikről le kell mondaniuk. Ezért inkább a kevesebbet, de biztosat, a vagyonukért korábban kapott ellenszolgáltatást választották, és megpróbálták – nem is eredmény nélkül – legalább a nyugat-európai országokban egykoron mérhetetlen vagyonuk maradványát összekaparni.

65 Az Österreichische Länderbank AG francia tulajdonban lévő részvényeit a Deutsche Bank 1938-ban 15 millió birodalmi márkáért megvásárolta a Banque des Pays de l'Europe Centrale-től, ezzel az osztrák bank részvényeinek túlnyomó többsége a német nagybank tárcájába vándorolt. Annak idején a francia csoport az osztrák bankban lévő részvényeinek az eladását üzleti szempontból kifejezetten kedvezőnek tartotta, ennek ellenére a németeknek eladott osztrák banki részvények 50%-ára a háború végén visszavásárlási igénnyel lépett fel. A felek 1948-ban hosszas tárgyalások után abban állapodtak meg, hogy a francia bank 25 millió schillingért megkapja az osztrák bank pakettjének 30%-át. A visszavásárlási összeg az annak idején a részvénycsomagért németek által fizetett 2,5 millió dollár valorizált schillingértékének felelt meg. A franciák a visszavásárlási összeget abból az összegből engedték el, amit az osztrákoknak a megszállási költségek megtérítése végett kellett a franciáknak fizetni. (Az Ausztriai Szövetségi Tanács 1946. május 10-én a megszállási költségek nagyságát az osztrák államháztartás 35%-ában szabta meg, amit csak 1946. december 3-án szállított le 15%-ra.) (Neue Zürcher Zeitung 1952. március 15.)

66 A legnagyobb osztrák bank megmentésére fordított összeg az 1931. évi bruttó nemzeti termék kerekén 10%-ának, az 1932. évi költségvetés több mint a felének felelt meg. (Bachinger, K.–Hemetsberger, H.–Matis, H.: i. m. 57. [16. jz.])

nagy bankját, a Wiener Bankvereint (WB) is megingatta. Az osztrák kormány az újabb bankválságot 1934-ben három pénzintézet (CA, WB, Niederösterreichische Escomtgesellschaft) összevonásával igyekezett kezelni. Az állami mentőakciók következtében a francia többségi tulajdonban lévő Länderbank és a német Merkurbank kivételével az egész bécsi bankszektor állami kézbe került.⁶⁷ Az Anschluss után a CA állami és jegybanki részvényei a Vereinigten Industrieunternehmen AG (VIAG)⁶⁸ révén birodalmi tulajdonba, majd rövid idő múlva a Deutsche Bank tárcájába kerültek.⁶⁹ Ezt követően a CA legfontosabb ipari érdekeltségeit a legnagyobb német konzernek, a Herman Göring Művek, a Krupp Művek, az IG Farben stb. *vásárolták* meg.⁷⁰ Megállapítható, hogy a német vállalatok a CA és más osztrák bankok érdekeltségéhez tartozó ausztriai vállalatokat általában névértéken és az 1938. évi pénzcseré idején alkalmazott hivatalos schilling–birodalmi márka kurzuson szereztek meg, tehát nem jelképes, jóval a piaci ár alatti vételáron.⁷¹

A CA német megszállás alatti tulajdonosi struktúrája magyar szempontból azért érdekes, mert 11 olyan magyarországi osztrák vállalatról tudunk, amelyeket azért adtak át németként szovjet tulajdonba, mert többségi tulajdonosuk ez az Anschluss után birodalmi tulajdonba került osztrák bank volt. Ezek közül a vállalatok közül egy sem úszta meg az orosz kézbe való átadást, bár itt is igaz az, amit a MÁH francia tulajdonú részvényeivel kapcsolatban jeleztünk, hogy az átadott ausztriai vállalatokért az új német tulajdonos fizetett, tehát a szovjeteknek minimum erre a vételárra mindenképpen joguk lett volna.

A bécsi székhelyű Dunagőzhajózási Társaság (Erste Donau Dampfschiffahrtsgesellschaft, DDSG) a világgazdasági válság hatására szintén nehéz helyzetbe került, ez a cég is állami mentőövre szorult. A szanalás idején szerzett jelentősebb részesedést a cégben az állam, illetve a DDSG házi bankjaként funkcionáló Creditanstalt. Ezek a támogatások azonban nem voltak elegendőek, ezért 1934-ben a DDSG-ben közel 50%-os részesedéshez jutott egy állami befolyás alatt álló olasz hajóstársaság.⁷² Az Anschluss után az olasz tőkerészt kivásárolták, a társaság oszt-

67 A Creditanstalt megmentésére irányuló állami akciókra nézve ld.: MOL XIX-J-1-k KúM Adminisztratív iratok 1945–1964, Ausztria, 24. doboz. A bécsi magyar követség (Mátra Tamás ügyvivő) 1950. június 28-ai jelentése a Külügyminisztériumnak az osztrák hitelszervezetről és az állam szubvenciókról.

68 A stratégiai nyersanyagok kiaknázására 1923-ban szervezett német állami holding.

69 Az Anschluss előtt a CA-ban az Osztrák Szövetségi Államnak és az Osztrák Nemzeti Banknak 48,1%-os részesedése volt. 1938 végére a VIAG rendelkezett a bank részvényeinek 51, a Deutsche Bank a 25%-ával. A tulajdonosi struktúrában 1942 májusáig annyi változás történt, hogy a VIAG részesedése 25,92%-ra csökkent, a DB részesedése pedig 51%-ra nőtt. A részvények mintegy negyede szórt tulajdonosok kezében volt. (Österreichische Historikerkommission, Wien, 2004. 45–46. www.historikerkommission.gv.at – a letöltés ideje 2012. márc. 21.)

70 *Kerekes Lajos*: Ausztria hatvan éve 1918–1978 (Karl Rennertől Bruno Kreiskyig). Gondolat, Bp., 1984. 249.

71 Österreichische Historikerkommission i. m. (69. jz.) 47–52.

72 1938-ban a DDSG 21,6 millió schilling alaptőkéjében az osztrák szövetségi állam 26,2%-kal, a CA–WB 24,5%-kal, az olasz hajóstársaság, a Konsortium Società Finanziamenti ESTERI SVEA 46,3%-kal rendelkezett, míg a fennmaradó néhány százalék részvényt szórt tulajdonosok kezében

rák állami kézben lévő tulajdoni része pedig közvetlenül német tulajdonba ment át. Így 1939-ben a DDSG részvényeinek a 99,67%-át a Herman Göring Művek szerezte meg. Egyes források szerint a CA és a WB tulajdonában lévő részvényt a német konszern 30%-os árfolyamon vette meg. Az olaszoknak mint Németország első számú európai szövetségésének a részvényekért piaci árat fizettek.⁷³ Továbbá Olaszországnak az 1947-es békeszerződés értelmében a szovjet megszállás alatt lévő országokban található vagyontát jóvátételként át kellett adnia a Szovjetunió-nak. Tehát a szovjeteknek a DDSG olasz érdekeltségére, ami a cég vagyonának közel a felét jelentette, minden szempontból joguk volt. Másrészt Ausztria az 1955. évi osztrák államszerződéssel csak a DDSG hazai vagyonát vette meg a Szovjetuniótól 2 millió dollárért, a hajóstársaság magyarországi, romániai és bulgáriai befektetése továbbra is a szovjet, illetve (mivel a kelet-európai országok ekkor a volt német vagyont már visszavásárolták) magyar, román stb. tulajdon maradt.

Borhi László túlságosan szigorúan ítéli meg a háború után megalakult új demokratikus magyar államapparátus tevékenységét, amikor a magyar kormányt is felelőssé teszi amiatt, hogy a Szovjetunió „önkéntes feltételek alapján számos vállalatot meg tudott szerezni”.⁷⁴ Azt állítja, hogy a „magyar demokratikus erők” a szovjet gazdasági követelésekkel, így a magyarországi német vagyon konfiskálásával szemben „szinte semmilyen ellenállást nem tanúsítottak, holott ez aláasta Magyarország függetlenségét és szuverenitását”.⁷⁵ Ezzel szemben az a magatartás, ahogyan a Gazdasági Főtanács 1945 őszén a SZEB első olyan listáját kezelte, amely az átadandó vállalati érdekeltségeket tartalmazta, már önmagában is árnyalja azt a sematikus képet, ami a Gazdasági Főtanács megítélése kapcsán a kérdéssel foglalkozó történészek körében kialakult. Vorosilov ugyanis nem azt kérte a magyar kormányzatszervektől, hogy *vizsgálják meg* a SZEB listáján szereplő vállalatokat és *jelezzék*, ha a tényleges tulajdonosi szerkezet eltér a szovjet kimutatásoktól, hanem arra *utasította* a magyar kormányt, hogy az oroszok szerint német vagyon átadásának jogi aktusát bonyolítsa le. Néhány napon belül hozzon olyan jogszabályt, amely a vagyonátadást szentesíti és jogilag törvényesíti. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar kormány idehaza közel sem kapott annyi támogatást és védelmet a SZEB angolszász tagjaitól, mint az osztrák kormány.⁷⁶

volt. (Stefan Wunderl: Die Geschichte der Schiffswerft Komeuburg unter Berücksichtigung der Situation der Arbeiterschaft, 43–60. http://othes.univie.ac.at/1919/1/2008-10-01_9806698.pdf – a letöltés ideje: 2012. febr. 20.)

⁷³ Österreichische Historikerkommission i. m. (69. jz.) 47.

⁷⁴ Borhi L.: i. m. (29. jz.) 28.

⁷⁵ Uő: Magyar–szovjet viszony, 1945–55. História 25 (2003) 10. sz. 17–21.

⁷⁶ Az angolszász nagyhatalmak képviselőit nem izgatta túlságosan a magyarországi osztrák vagyon átadása, annál inkább foglalkoztatta őket az angol–amerikai vagyon megóvása. Abban az esetben, ha a magyarországi német javak átadása akár csak a legcsekélyebb mértékben is angol vagy amerikai érdekeket sértett, ez ellen a SZEB ülésein a leghatározottabban felleptek, és mivel a szovjetek ilyen esetekben messzemenő előzékenységet mutattak, az angolszászok lényegében szabad kezet adtak a szovjeteknek a magyarországi osztrák javak elvételére. Osztrák tulajdon németként való átadása ellen a SZEB-ben csak egy esetben léptek fel, ám ekkor is amerikai állampolgárok érdekeit képviselték. Louis és Eugene Rothschild jogi képviselőjük útján

Borhi szerint a magyar vezetés tette lehetővé, hogy a Gazdasági Főtanács, „ez a kommunista ellenőrzés alatt álló gazdasági csúciszerv állapítsa meg, hogy mely tulajdonok kerülhetnek átadásra”.⁷⁷ Borhi állítását a budapesti szovjet nagykövet 1946-ról szóló összefoglaló jelentésével támasztja alá, amelyben Puskin saját kormányának arról számolt be, hogy a Gazdasági Főtanács nélkül a Szovjetunió „a felét sem” kapta volna meg a magyarországi német tulajdonnak.⁷⁸ A valóságban azonban a SZEB – különösen Szviridov altábornagy vezetése alatt – közel sem ítélte meg ilyen elismerően a magyar szerveket, sőt kifejezetten bírálta a magyar kormány jóvátétellel, a Vörös Hadsereg ellátásával és a német javak átadásával kapcsolatos munkáját.⁷⁹ Borhinak ebben a kérdésben már csak azért sincsen igaza, mert a magyar jogszabályok alapján felállított hazai intézmények (a Gazdasági Főtanács majd a Jóvátételi Hivatal) csak a vagyontáradás technikai bonyolítását intézték. *Ténylegesen* abban a kérdésben, hogy egy vagyontárgy milyen mérték-

---

tiltakoztak a Soproni Fésűsfonógyárban lévő részesedéstük németként való átadása ellen, mivel részvényeiket az Anschluss után erőszakkal kobozták el a családtól. Az oroszok az időközben amerikai állampolgárságot szerzett Rothschildok kérését elutasították, mondván: a németek fizettek a befektetésért. Az USA budapesti missziója a magyar külügyminisztériumnál szóbeli jegyzékben tiltakozott a SZEB eljárása ellen, mire az oroszok megígérték, hogy az ausztriai SZEB határozatától teszik függővé a kérdéses részvények sorsát, amely – ha egyáltalán elé került az ügy – nem hozott konszenzusos döntést, így a soproni gyár majoritása orosz tulajdonban maradt. (A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerk. Feitl István. Napvilág, Bp., 2003. 353–355. A SZEB 1947. augusztus 15-ei ülésének jegyzőkönyve.)

⁷⁷ Borhi L.: A vasfüggöny i. m. (29. jz.) 28. A magyar jelenkortörténettel foglalkozó kutatók többsége axiómaként kezeli azt a Nagy Ferenc memoárjában (Küzdelem a vasfüggöny mögött. I–II. Európa–História, Bp., 1990. I. 221.) olvasható állítást, miszerint a Gazdasági Főtanács a kommunisták szervezete volt. Vitathatatlan, hogy Vas Zoltán főtítkársága révén a Gazdasági Főtanácsban jelentős szerepre tettek szert a kommunisták. Ám nem szabad elfelejteni, hogy a Főtanács elnöke a mindenkori miniszterelnök (1945 végén Tildy Zoltán, majd Tildy köztársasági elnökké választása után Nagy Ferenc, mindketten a kisgazdapárt prominens képviselői), tagjai pedig a gazdasági tárcákat vezető, többségükben szintén kisgazdapárti miniszterek. A Gazdasági Főtanács előterjesztéseinek a zömét a kisgazda vezetésű Pénzügyminisztérium készítette. Az igazán fontos ügyekben a végső döntést a minisztertanács hozta.

⁷⁸ A dokumentumot közli: Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok. Szerk. Vida István. Gondolat, Bp., 2005. 244–245. Ezzel szemben az SZK(b)P Külügyi Osztálya alig több mint egy év múlva a magyar pártvezetés „nacionalista” elhajlásának igazolására azt hozta fel bizonyítéknak, hogy az MKP vezetői a magyar nemzeti érdekeket védve „akadályozták a potsdami egyezmény alapján szovjet tulajdonba került, egykor német tulajdonban lévő magyarországi létesítmények átadását a szovjet szerveknek” (uo. 317–318.).

⁷⁹ A budapesti SZEB ülésein Szviridov gyakran a magyar kormányt hibáztatta a német vagyontáradás terén elkövetett hibákért. (Ld. pl.: A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei i. m. [76. jz.] 214–215.) Szviridov követelésére menesztették Csukássy G. Lajos nyugalmazott tábornokot, a Jóvátételi Hivatal német javak főosztályának vezetőjét, mert a SZEB szerint a német vagyontáradás „nem kielégítő módon folyik”. Grazdánov alezredes 1947 elején a szovjet–magyar vegyes bizottság ülésén „súlyos elégedetlenségét” fejezte ki a magyarországi német javak átadásának menete felett és „azonnali intézkedéseket követelt” (MOL XIX-A-1-j Miniszterelnökségi iratok, XXVII/A tétel, 119. doboz. Dr. Semtei Róbert jóvátételi hivatali főosztályvezető 1947. január 8-ai levele a miniszterelnökhöz).

ben tekinthető németnek, minden esetben egy *szovjet–magyar vegyes bizottság* döntött, amelynek a létesítéséről, hatásköréről, működési szabályáról 1947 végéig semmiféle jogszabály nem intézkedett, a grémiumnak még ügyrendje sem volt, ad hoc jelleggel ült össze, működését viszont a SZEB gazdasági osztályát képviselő szovjet elnök határozta meg.⁸⁰ Bár elvileg ennek a testületnek csak tanácskozó, javaslattevő szerepköre volt, valójában a vagyonátadásról, annak mértékéről a tényleges döntések itt születtek meg.⁸¹ Előfordult, hogy a bizottság összehívása és a magyar tagozat tájékoztatása nélkül adtak át németnek tartott vagyonokat „anélkül, hogy ezt akár utólag is jegyzőkönyvbe foglalták volna”.⁸² A napirendre tűzött kérdéseket a magyar tagok gyakran csak az ülésen ismerték meg, arra felkészülni nem tudtak, a bizottság üléseiről jegyzőkönyvet nem készítettek és a meghozott határozatokat is utólag az orosz fél foglalta orosz nyelvű jegyzőkönyvbe. A magyar tagozatnak „gyakran percek alatt kellett állást foglalnia országos és nemzetközi vonatkozású kérdésekben”. Ennek is betudható, hogy az itt hozott döntések ellen nagyon sok fellebbezés érkezett, amelyből mintegy 70 még a SZEB megszűnésekor is elintézetlen maradt.⁸³

Mindez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a vegyes bizottság magyar tagjai feltett kézzel ültek volna le az oroszokkal tárgyalni. Elsősorban a magyar érdekeket védtek, és ezt talán nem is lehet hibaként felróni nekik. Leginkább a német kézben lévő és a háború alatt a magyar kereskedelmi aktívum csökkentése érdekében visszaadott magyar részvények ügyében sikerült jelentős engedményeket kicsikarni. Az oroszok az erre vonatkozó magyar igényeket annak ellenére (vagy talán éppen azért?) méltányolták, hogy az amerikaiak 1945-ben a magyar kereskedelmi aktívum fejében visszakapott részvényeket inkább németnek, mint magyarnak tekintették.⁸⁴ A Jóvátételi Hivatalnak számos esetben sikerült az oro-

80 A Gazdasági Főtanács a vegyes bizottság működésére nézve 1947. december 19-én elfogadott egy szabályzatot, de addigra a magyarországi német javak átadása lényegében már befejeződött. A bizottság legfontosabb feladata ezt követően a német tulajdon átadásával kapcsolatban a SZEB-hez benyújtott, de annak feloszlásáig eldöntetlenül maradt fellebbezések ügyének az eldöntése lett (MOL XIX-A-10 Gazdasági Főtanács, XIV/2-c tétel, 66. doboz).

81 MOL XIX-J-1-j KÜM Titkos iratok 1945–1964, Szovjetunió, 31. doboz. A jogi és konzuli osztály 1953. szeptember 28-ai feljegyzése a potsdami jegyzőkönyv alapján annak idején a Szovjetunióknak átadott német vagyonnal kapcsolatos osztrák igények tárgyában.

82 MOL XIX-A-10 Gazdasági Főtanács, XIV/2-c tétel, 66. doboz. 1947. november 12-ei feljegyzés a magyarországi német javaknak a Szovjetunióknak történő átadásával kapcsolatban.

83 Az elintézetlenek közé sorolták a Creditanstalt magyarországi érdekeltségébe tartozó vállalatok ügyét is, amelyeknek a túlnyomó többségét 80% helyett 100%-os arányban adtak át az oroszoknak (MOL XIX-A-10 Gazdasági Főtanács, XIV/2-c tétel, 66. doboz. 1947. november 12-ei feljegyzés a magyarországi német javaknak a Szovjetunióknak történő átadásával kapcsolatban).

84 A háború alatti német részvények repatriálásában leginkább a Ganz és Tsa, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, a Magyar Általános Kőszénbánya és a Salgótarjáni Kőszénbánya társaság volt érintett. A kisebbségi részvények cseréjekor a magyar állam a repatriálás előtti 7–18%-os német tulajdoni hányad helyett 1949-ben ezekért a vállalatokért néhány tized, ill. néhány század tulajdoni arányban fizetett, vagyis az oroszok elfogadták a bizonyított részvényrepatriálásokat.

szoknak már átadott magyar tulajdonokat is visszaszerezni, ha utólag beszerzett bizonyítékokkal igazolni tudták a tulajdon nem német voltát.⁸⁵

A magyar kormány az osztrák vagyon védelmében is megtette, amit abban a helyzetben megtehetett.⁸⁶ Tildy Zoltán a SZEB elnökéhez intézett 1945. december 7-ei jegyzékében jelezte, hogy az oroszok olyan osztrák tulajdonban lévő vállalatok átadását követelik, amelyeket az Anschluss után a németek erőszakos eszközökkel szereztek meg.⁸⁷ A magyar kormánysszervek minden esetben felhívták a SZEB elnökének a figyelmét arra, ha a németként átadott vagyonban osztrák tulajdon is volt. Haladéktalanul továbbították az osztrák visszaigénylési kérelmeket és az osztrák tulajdont igazoló okmányokat. Arról nem tehettek, hogy a szovjet szervek osztrák vagyoni ügyekben kizárólag a bécsi Szövetséges Ellenőrző Tanács igazolását lettek volna hajlandóak elfogadni, ilyen okiratot azonban az ausztriai SZET egyetlen esetben sem állított ki, ezért az oroszok mindazokat a magyarországi osztrák érdekeltségeket átvették, amelyet németnek tartottak.⁸⁸ A SZEB az osztrák vagyonok visszaigénylésével kapcsolatban benyújtott kérvényekről működésének befejezéséig, 1947. szeptember 15-ig egyetlen esetben sem döntött.⁸⁹

Osztrák mentőakciók

A fegyverszüneti egyezmény, illetve a magyarországi német vagyon bejelentésével kapcsolatos magyar rendeletek híre természetesen Ausztriába is eljutott és komoly aggodalmat váltott ki az érintettek körében. Az osztrák érdekek védelmét nagyon megnehezítette, hogy a két megszállt ország között csak nagyon lassan jött létre hivatalos kapcsolat. Míg a magyar külügyminisztérium 1945 augusztusában kiküldte megbízottját a korábbi bécsi főkonzulátusra, addig Bécsből csak 1946 márciusában érkezett meg Budapestre Manfred Falser tanácsos. Falser érkezését azonban megelőzte Rudolf Seeman követségi tanácsosnak, az osztrák külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztálya vezetőjének egyhetes budapesti útja, melynek egyér-

85 MOL XIX-A-10 Gazdasági Főtanács, XIV/2-c tétel, 66. doboz. Dr. Erős Jánosnak, a Jóvátételi Hivatal elnökének, miniszterelnökségi államtitkárnak 1946. május 22-ei feljegyzése a német javak átadásának módjáról.

86 A Petőházi és Nagycenki Cukorgyár Rt. például – néhány százaléknyi részvényhányad kivételével – egészen az államosításig az eredeti tulajdonosok kezében maradt, holott ez a gyár eredetileg csaknem teljes egészében német vállalként szerepelt a SZEB első listáján. (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára XI/21. A társaság közgyűlési jegyzőkönyvei.)

87 MOL XIX-J-1-j KÜM Titkos iratok 1945–1964, Szovjetunió, 60/b tétel, 22. doboz. Tildy Zoltán miniszterelnök 1945. december 7-ei levele K. J. Vorosilovnak.

88 A szovjetek által németként átvett fontosabb magyarországi osztrák vállalatok listáját ld. MOL M-KS 276. f. 94. cs. 868. ő. e. Magyar–osztrák pénzügyi tárgyalások. Összefoglalás, 1956. január 9.

89 MOL XIX-J-1-k KÜM Adminisztratív iratok 1945–1964, Ausztria, 25. doboz. A Pénzügyminisztérium IV/c ügyosztályának (dr. Dezséri László) 1949. március 19-ei és október 11-ei feljegyzése a potsdami egyezmény végrehajtásával kapcsolatban az osztrák kormány és osztrák természetes és jogi személyek részéről bejelentett panaszkokról.

telmü célja a magyarországi osztrák (német) vagyon sorsával kapcsolatos tájékozódás volt. Seeman 1946. január 12-én közel egy tucat kérdés megtárgyalására vonatkozó felhatalmazással érkezett Budapestre, ahol – többek között – találkozott a külügy- és pénzügyminiszterrel, a Gazdasági Főtanács főttségével, Vas Zoltánnal, a SZEB amerikai munkatársaival és több magyar politikussal.⁹⁰ Tárgyalásait nyomatékossította, hogy magával hozta a szövetségi kormány 1946. január 16-án kelt szóbeli jegyzékét, melyben arra hívták fel a magyar kormány figyelmét, hogy az átadásra kijelölt német vagyon olyan elemeket tartalmaz, amelyek az Anschluszig „vitathatatlanul osztrák tulajdonban voltak” és amelyeket a német megszállás alatt a nemzetiszocialista kormányzat „különbéle mesterkedésekkel a német állam, vagy német állampolgárok tulajdonába játszott át”.⁹¹ Sok pozitívummal partnerei nem bíztatták. Látogatásának az idejére a DDSG magyarországi javait a szovjetek már igénybe vették, lényegében eldőlt a Creditanstalt részvényeinek a sorsa és további magyarországi osztrák társaságok átadása is napirenden szerepelt.⁹² Az osztrák diplomata budapesti tartózkodása idején Vas Zoltán, a Gazdasági Főtanács főttségére megkísérelte őt összehozni Matjenko alezredessel, a magyarországi német vagyon átadását végző vegyes bizottság orosz vezetőjével, aki azonban szóba sem állt Seemannal, mivel a diplomata nem rendelkezett az Ausztriai Szövetséges Ellenőrző Tanács hivatalos felhatalmazásával. Seeman látogatását követően Falser tanácsos – legtöbbször az osztrák tulajdonosok megbízottjaként – járt el vagyoni jogi ügyekben a magyar kormányzati szerveknél.⁹³

Az osztrák kormány a bécsi Szövetséges Ellenőrző Tanácshoz fordult, amelytől azt kérte, hogy az osztrák vagyonnal kapcsolatban – se Ausztriában, se másutt – addig semmiféle intézkedés ne történjék, amíg a német vagyon fogalmát a győztes nagyhatalmak egymás között nem tisztázták. Hasonló kérést intéztek Magyarországhoz is. A polgári jogra és az Egyesült Nemzetek 1943. január 5-ei deklarációjára hivatkoztak, amely semmisnek nyilvánította a német megszállás alatt lévő országokban a német állam vagy természetes és jogi személyek részére történt erőszakos vagyonszerzést. A jegyzék mellékletében külön felhívták a figyelmet két fontos magyarországi érdekeltségükre, az Első Dunagőzhajózási Társaságra (DDSG), illetve a Creditanstalt–Wiener Bankvereinre mint két olyan osztrák vállalatra, amelyekben a német megszállás előtt az osztrák kormánynak és az Osztrák Nemzeti Banknak jelentős érdekeltségei voltak, amit a nácik az Anschluss után

90 Seeman többek között felvetette a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felújítását, a magyarországi svábok Ausztrián keresztül történő kitelepítéséből adódó súlyos problémákat, illetve az Akadémia utcai egykori osztrák követségi palota visszaadását. (A Rudolf Seeman budapesti tárgyalásairól szóló jelentést ld.: *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1945–1956.* Vál., szerk., jegyz., bev. Gecsényi Lajos. MOL, Bp., 2007. 87–99.)

91 *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez* i. m. (90. jz.) 89.

92 MOL XIX-J-1-k KÜM Adminisztratív iratok 1945–1964, 25. doboz. Sebestyén külügyminisztériumi osztályfőnök 1946. január 18-ai feljegyzése a külügyminiszternek, a KÜM politikai és gazdaságpolitikai osztályának.

93 MOL XIX-J-1-k KÜM Adminisztratív iratok 1945–1964, Ausztria, 25. doboz.

kisajátítottak.⁹⁴ A magyar külügyminisztérium néhány nap múlva továbbította a SZEB felé a jegyzéket, és a várható vagyoni jogi bonyodalmak miatt azt javasolta, hogy a szovjet kormány az 1938 márciusáig osztrák tulajdonban lévő magyarországi érdekeltségeket a nagyhatalmak döntéséig ne vegye át. Jelezték, hogy az USA magyarországi politikai missziójának 1945. december 20-ai memoranduma az osztrák szövetségi kormányhoz hasonlóan értelmezi a magyarországi osztrák javak fogalmát.⁹⁵ A Külügyminisztérium január 24-ei jegyzékét a SZEB azzal utasította el, hogy ebben a kérdésben az osztrák kormány forduljon közvetlenül a szovjet kormányhoz. Erre már azonban csak azért sem kerülhetett sor, mert a bécsi Szövetséges Ellenőrző Tanács ebben a kérdésben döntést nem hozott, így a vitatott javakat végül a magyar kormányzati szervek a Szovjetunióknak adták át.⁹⁶

Annak hírére, hogy a magyar kormány osztrák tulajdont ad át németként a szovjet kormánynak, maguk az érintett tulajdonosok is számos esetben interveniáltak a budapesti kormányzati szerveknél, illetve a bécsi magyar képviselőknél. Hivatalos osztrák igazolásokkal próbálták meg bizonyítani, hogy magyarországi vállalataik osztrákok, és az anyacégek az Anschluss után kényszer révén kerültek német tulajdonba.⁹⁷ Különösen azután emelkedett az osztrákok magyarországi vagyonmentő akcióinak a száma, miután a Nagy Ferenc vezette kormánydelegáció Sztálintól és a washingtoni adminisztrációtól 1946 tavaszán ígéretet kapott a nyugatra hurcolt magyar javak visszaadására. Az osztrák külügyminisztérium a restitúciót az osztrák vagyonok megmentésével akarta összekapcsolni. Természetesen Bécsben is tudták, hogy ez esetben „nem kizárólag kétoldalú magyar–osztrák problémáról van szó”, hanem nagyhatalmi játszómáról, mégis reménykedtek abban, hogy „magyar részről is segítséget kaphatnak a Magyarországon lévő osztrák javak visszaadása, illetve osztrák tulajdonjogának elismerése érdekében”.⁹⁸ Peter Krauland osztrák vagyonbiztosítási miniszter Turcsányi Gyulával, a *Világosság* című lap bécsi tudósítójával bizalmasan közölte, hogy olyan osztrák–magyar vegyes bizottság létrehozását tervezik, amely Ausztriában a magyar javak hollé-

94 MOL XIX-A-10 Gazdasági Főtanács, XIV/2-c tétel, 66. doboz. 120.135/JVR/46. sz. osztrák jegyzék a magyar kormányhoz.

95 MOL XIX-A-10 Gazdasági Főtanács, XIV/2-c tétel, 66. doboz. A Magyar Külügyminisztérium 40.123/24/1846. sz. szóbeli jegyzéke a SZEB-nek.

96 MOL XIX-J-1-k KüM Adminisztratív iratok 1945–1964, Ausztria, 25. doboz. A Pénzügyminisztérium IV/c ügyosztályának (dr. Dezséri László) 1949. március 19-i és október 11-ei feljegyzése a potsdami egyezmény végrehajtásával kapcsolatban az osztrák kormány és osztrák természetes és jogi személyek részéről bejelentett panaszokról. A kérdésre nézve ld. még: MOL XIX-J-1-j KüM Titkos iratok 1945–1964, Szovjetunió, 60/b tétel, 22. doboz. Feljegyzés a potsdami jegyzőkönyv alapján annakidején a Szovjetunióknak átadott német vagyonnal kapcsolatos osztrák igények tárgyában, 1953. szeptember 28.

97 MOL XIX-J-1-k KüM Adminisztratív iratok 1945–1964, Ausztria, 24. doboz. A Magyar Külügyminisztérium 50.265/1945. sz. 1945. augusztus 2-ai szóbeli jegyzéke a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak. Mellékelve a Creditanstalt-Bankverein magyarországi fiókjának 2 db oroszra fordított beadványa. Ld. még: uo. A DDSG vezérigazgatójának 1945. szeptember 28-ai levele Oltványi Imre pénzügyminiszterhez, ill. a pénzügyminiszter 1945. október 10-ei levele a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszterhez. – Az oroszok azonban, mint korábban már volt róla szó, az osztrák kormányzati szervek hivatalos igazolását nem fogadták el.

98 Uo. 25. doboz. A bécsi magyar képviselő 1946. június 28-ai jelentése a külügyminiszternek.

tét kutatná, Magyarországon pedig az Anschluss utáni vagyonátruházásokat vizsgálná abból a célból, hogy a kikényszerített megállapodásokra fényt lehessen deríteni.⁹⁹ A vegyes bizottság azonban nem alakult meg, a vitatott magyarországi osztrák vagyont pedig átadták a Szovjetuniónak, Ausztria viszont ahol lehetett, akadályozta a magyar restitúciót. A magyarországi osztrák vagyon nagy részének átadása után Krauland miniszter 1946. szeptember 18-ai levelében azt kérte Nagy Ferenc miniszterelnöktől, hogy a magyar kormány érvénytelenítse a Szovjetuniónak történt osztrák vagyonátruházásokat. A kérést 1947 őszén a budapesti osztrák képviselő útján megismételték, ám eredményt a korábbi intervenálásokhoz hasonlóan ekkor sem sikerült elérni.¹⁰⁰

Pénzügyi és vagyoni tárgyalások Ausztria és Magyarország között

A két ország közötti függő vagyoni kérdések rendezésére irányuló tárgyalások, több előzetes egyeztetést követően, 1953. október 2-án kezdődtek Budapesten, és többéves megszakításokkal 1964. október 31-én zárultak. Mint ahogyan az várható volt, az osztrák kormány kártalanítási igényt jelentett be a Szovjetuniónak átadott magyarországi osztrák vállalatokért és a háború után Magyarországról kitelepített és Ausztriában letelepült svábok, az „új osztrákok” kényszerűségből hátrahagyott vagyonáért. A hosszú évekig tartó tárgyalások legkényesebb politikai kérdése az úgynevezett potsdami tételek ügye volt. Az osztrák kormány erre vonatkozó kártalanítási igényét arra alapozta, hogy szerintük a magyar kormányzat szándékosan vagy gondatlanságból osztrák tulajdont adott át német vagyongépek a Szovjetuniónak, és ezzel osztrák állampolgároknak, sőt a DDSG és a Creditanstalt-Bankverein esetében közvetlenül az osztrák államnak is kárt okoztak. Amikor pedig Magyarország a korábbi osztrák tulajdont visszavásárolta a Szovjetuniótól, „rosszhiszemű szerzőként” járt el, mivel annak idején tisztában volt az osztrák vállalatok jogellenes átadásával. Ezért köteles ezeket az érdekeltségeket a jogos tulajdonosoknak visszaadni vagy az értéküket megtéríteni.

A tárgyalások során a magyar fél azt hangoztatta, hogy a magyar állam nem felelős az Ausztriának okozott károkért, mert a magyarországi német vagyonnak a Szovjetunióra való átruházása „nem tartozott Magyarország vagy [a] magyar közigazgatási szervek hatáskörébe”. Magyarországot az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezményben maguk a győztes nagyhatalmak kötelezték arra, hogy a német vagyont zárolja és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság utasításai szerint adja át. A magyar szervek végrehajtották a SZEK erre vonatkozó előírásait, és semmilyen lehetőségük nem volt arra, hogy az osztrák vagyon átadását mellőzzék vagy megakadályozzák, vagyis a vagyonátadás kapcsán „csupán alárendelt és nem érdemi szerepük volt”. A fegyverszüneti egyezmény megkötése és a

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez i. m. (90. jz.) 136–138.

békeszerződés hatályba lépése közötti időszakban Magyarország formálisan sem volt szuverén állam, megszállt ország volt, márpedig az osztrákok által kifogásolt vagyonátadások gyakorlatilag kivétel nélkül erre az időre estek. „Nem a magyar állam és nem a magyar szervek tevékenysége eredményezte azt, hogy a kérdéses javakat a Szovjetunióknak átadták, és még kevésbé állapítható meg, hogy ezzel kapcsolatban a magyar szerveket gondatlanság vagy szándékosság vezette. Ez pedig a nemzetközi jog általánosan elismert elvei szerint elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy az állam felelőssége meg legyen állapítható” – olvashatjuk egy 1953. szeptember 28-ai előterjesztésben, amely az osztrák–magyar pénzügyi és vagyoni tárgyalások megindulása előtt néhány nappal készült.¹⁰¹

Az osztrákok olyasmit kértek számon a magyar kormánytól, aminek más oldalról ők maguk sem tudtak eleget tenni. A vagyoni tárgyalások során ugyanis mindvégig következetesen ragaszkodtak ahhoz az elvhez, hogy semmilyen felelősséget (és ebből fakadóan kártérítést) nem vállalnak azokért az oroszok által megszállt kelet-ausztriai zónában lévő magyar vállalatokért, vagyonokért és ingatlanokért, amelyeket a náci az Anschluss után „árjásítottak” és amelyek ily módon Ausztriában német tulajdonként a Szovjetunió kezére kerültek.¹⁰²

A tárgyalásokon a magyarok elsősorban a restitúcióhoz, vagyis a háború végén a németek és a nyilasok által Ausztriába kihurcolt és ott maradt magyar javak értékének megtérítéséhez, az osztrákok a magyarországi államosított, illetve az 1949 és 1954 között a magyarországi német érdekeltségekkel együtt magyar részről a Szovjetuniótól visszavásárolt osztrák vállalatok tulajdonosainak a kártalanításához ragaszkodtak leginkább. A magyar fél abban reménykedett, hogy ha sikerülne az Ausztriában kint rekedt és ott felhasznált magyar javak fejében a magyarországi osztrák vállalatok, házak és termőföldek kártalanítását letudni, akkor Magyarország végső soron akár pozitív szaldóval is kikerülhet a vagyoni tárgyalásokból, mivel az egyéb pénzügyi és vagyoni követelések egyenlege számunkra kedvezőbb volt.

A magyarok a tárgyalások megkezdésekor leszögezték – és ehhez az álláspontjukhoz mindvégig ragaszkodtak –, hogy sem a kitelepített svábok itthon maradt vagyonáról, sem a potsdami tételekről nem hajlandók tárgyalni.¹⁰³ Nagyon

101 MOL XIX-J-1-j KüM Titkos iratok 1945–1964, Szovjetunió, 31. doboz. A Jogi és Konzuli Osztály 1953. szeptember 28-ai feljegyzése a potsdami jegyzőkönyv alapján annak idején a Szovjetunióknak átadott német vagyonnal kapcsolatos osztrák igények tárgyában.

102 Már az ebben a kérdésben megszületett első, 1952. június 17-ei osztrák szövetségi kormányhatározat is így foglalt állást. (MOL XIX-J-1-k KüM Adminisztratív iratok 1945–1964, Ausztria, 57. doboz.) Az osztrákok a későbbi tárgyalások során mindvégig következetesen ragaszkodtak ehhez az elvhez.

103 A magyar delegáció a tárgyalások megkezdése előtt arra számított, hogy az osztrákok (arra való hivatkozással, hogy a magyar javakat a német hatóságok az akkori magyar kormány segédletével vitték ki, és hogy Magyarország hadviselő fél, Ausztria ellenben német megszállás alatt lévő ország volt, amely nem jogutódja Németországnak) ki fognak térni a restitúció elől. (MOL XIX-J-1-j KüM Titkos iratok 1945–1964, Ausztria, 57. doboz. A Külügyminisztérium politikai főosztálya II/3-as csoportjának 1953. július 18-ai feljegyzése az osztrák–magyar pénzügyi tárgyalások kérdéséről.)

messze estek az álláspontok az államosított magyarországi osztrák vállalatok értékének megállapítása körül is.¹⁰⁴

Az 1953-ban kezdődött tárgyalások az osztrák államszerződés aláírása után, 1956. január 23-a és február 23-a között Bécsben, majd 1956. május 28-a és június 8-a között Budapesten folytatódtak. Gerő Ernő javaslatára az MDP Politikai Bizottsága úgy döntött, hogy a magyar delegáció a szerződést csak akkor írhatja alá, ha az ország számára az „nem jelent devizamegterhelést”, vagyis a végeredmény nullszaldós lesz.¹⁰⁵ 1956 novemberében az osztrák–magyar kapcsolatok azonban mélypontra zuhantak, ami évekig visszavetette a pénzügyi tárgyalásokat is.

Az európai és a világpolitikában az 1960-as évek közepén a megtorpanások ellenére is az enyhülés vált uralkodó tendenciává. Ilyen helyzetben kerülhetett sor az osztrák–magyar pénzügyi-vagyonjogi viták végleges rendezésére.¹⁰⁶ A két ország a követelések tételes felsorolása és bizonyítása helyett (ami természetesen sehová sem vezetett) először próbálta meg globálisan rendezni vitás ügyeit. Kisebbségi megtorpanásokat követően a tárgyalások befejező szakaszára 1964-ben Bécsben került sor. Több tárgyalási forduló után az osztrák tárgyalódelegáció vezetője 1964. június 12-én Bruno Kreisky külügyminiszter jóváhagyásával a magyarok számára kedvező ajánlattal élt. Magyar szempontból az osztrák javaslat egyetlen negatív vonása az volt, hogy nem tett említést az elhurcolt magyar javakról, de ugyanakkor hallgatott a potsdami tételekről is. Ezt a javaslatot a magyar delegáció kedvezőnek találta, és támogatta annak elfogadását.¹⁰⁷ A kormány felhatalmazása alapján Réti Károly pénzügyminisztériumi főosztályvezető és dr. Arno Halusa rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter 1964. július 10-én Bécsben parafálta az egyezményt.¹⁰⁸ Bruno Kreisky 1964. október 29. és november 1. között lezajlott budapesti látogatása idején¹⁰⁹ az osztrák és a magyar külügyminiszter (Péter János) 1964. október 31-én aláírta a magyar–osztrák vagyonjogi megállapodást, amely-

104 Az 1953. októberi magyar–osztrák pénzügyi tárgyalásokról a Külügyminisztérium Nemzetközi Gazdasági és Pénzügyi Osztálya rendre beszámolt, a jelentések a MOL XIX-J-1-j KÜM Titkos iratok 1945–1964, Ausztria, 57. dobozban található.

105 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 258. ö. e. Az MDP Politikai Bizottságának 1955. november 18-ai ülése.

106 Bulgáriával és Romániával ekkorra már sikerült a vitás pénzügyi kérdéseket rendezni, mivel Ausztriának e két országgal kapcsolatban a magyarországihoz képest lényegesen kisebbek voltak a követelései. Elenyésző volt pl. az e két országból kitelepített és Ausztriában letelepedett úgynevezett új osztrákok száma. A Szovjetunió e két ország részéről átadott osztrák vagyon értéke is csekély volt. A potsdami tételek ügyében Bulgáriával és Romániával kapcsolatban olyan megállapodás született, hogy Ausztria általában nem mond le az ilyen jellegű követeléseiről, de e két országgal szemben eltekint ezektől. (MOL M-KS 288. f. 5. cs. 323. ö. e. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. december 21-ei ülése.) Ellenben Lengyelországgal csak 1970-ben, Csehszlovákiával pedig csak 1974-ben zárultak az erre irányuló tárgyalások. Az utóbbi országgal a megegyezést politikai viták (pl. a prágai tavaszi események értékelése) is nehezítették, Ausztria többször és nyilvánosan elítélte a csehszlovákiai ellenzékért megtorlásokat.

107 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 336. ö. e. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1964. június 16-ai ülése.

108 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 347. ö. e. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1964. október 21-ei ülése.

A KB Külügyi Osztályának az előterjesztése a Magyar Népköztársaság és Ausztria kapcsolatairól.

109 A látogatásról ld.: *Soós Katalin*: Dr. Bruno Kreisky osztrák szövetségi külügyminiszter budapesti látogatása és tárgyalásai (1964. október 29–november 1.) *Múltunk* (2001) 4. sz. 187–212.

nek alapján Magyarország 87,5, Ausztria pedig 65 millió schilling kártérítést vállalt.¹¹⁰ A szerződésből, záró jegyzőkönyvből és 10 levélváltásból álló megállapodás alapján Magyarország két év alatt, négy egyenlő részletben 22,5 millió schillinget fizetett Ausztriának. A megállapodás figyelmen kívül hagyta a II. világháború végén Magyarországról elhurcolt és Ausztriába került vagyonnal kapcsolatos magyar restitúciós igényeket, ugyanakkor az osztrák követelések közül nem érintette az 1945. évi földreform során igénybe vett 100 holdon felüli földtulajdonok, valamint a Szovjetunióknak németként átadott magyarországi osztrák javak ügyét sem.¹¹¹ Ausztria vállalta, hogy átadja az osztrák tulajdonban lévő és a kártalanítási összeg kifizetése kapcsán kezébe került, a háború előtti időből származó zálogleveleket és kötvényeket, kiszolgáltatja az MNB Linzben őrzött értékpapírjait és a Hangya Szövetkezetnek az Osztrák Nemzeti Banknál őrzött érméit, továbbá megszünteti az ausztriai magyar tulajdonosok vagyonára elrendelt zárgondnokságot. Az Ausztriában zárolt magyar tulajdonú földek, házak, ingatlanok és banki letétek felszabadításával magyar oldalról további 10–15 millió schilling bevételre számítottak.¹¹²

A vagyoni jogi egyezmény 1967. augusztus 18-án hatályba lépett ugyan, de továbbra is nyitott maradt a Szovjetunióknak egykoron átadott, az Anschluss előtt osztrák tulajdonban lévő javak ügye. A két ország egyre sűrűsödő hivatalos tárgyalásai előtt állandóan ott lebegett a veszély, hogy a földreform során szétesztott osztrák tulajdonú birtokok és a potsdami tételek kérdését az osztrák fél taktikai okokból felvetheti. Az első számú magyar vezetők hivatalos ausztriai útjai előtt az apparátus ötleteket adott arra nézve, hogyan reagáljanak arra, ha a másik fél felveti ezeket a még rendezetlen kérdéseket.¹¹³ A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága 1979 végén készítette az első olyan előterjesztést, ahol ezek a vitás kérdések már nem merültek fel, ezzel egy több évtizede húzódozó, és a két ország kapcsolatait sokáig terhelő problémahalmaz végleg lekerült a napirendről.¹¹⁴

110 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 336. ó. e. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1964. október 21-ei ülése.

111 MOL XIX-A-83-a Minisztertanács, Jegyzőkönyvek MT 00346/TÜK/1964. 00327. A Minisztertanács 1964. szeptember 24-ei ülésének jegyzőkönyve; Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez i. m. (90. jz.) 270–272. A magyar–osztrák pénzügyi megállapodások. A pénzügyminiszter előterjesztése a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormányhoz a magyar–osztrák pénzügyi megállapodások aláírásáról, 1964. augusztus 29.

112 Osztrák becslés szerint 128 ezer dollár, 18 ezer font, 29 ezer holland forint és 37 ezer svájci frank értékű, osztrák kézben lévő papír átadására lehetett számítani. Magyarország ezeket a befagyott régi tartozásokat az értékpapírok névértékének a 7%-ával számíthatta be a globális kártalanítási összegbe. (Pénzügyi Közlöny 1991. különszám, 62–94. Szerződés a Magyar Népköztársaság és az Osztrák Köztársaság között a függő pénzügyi kérdések rendezéséről, Budapest, 1964. október 31.)

113 MOL XIX-A-90 Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága, 38. tétel, 163. doboz. Tájékoztató a magyar–osztrák gazdasági kapcsolatokról és javaslatok a miniszterelnöki tárgyalások gazdasági vonatkozású kérdéseire, 1969. március.

114 Uo. Az NKGB titkárságának 1979. november 30-ai előterjesztése.

JÁNOS HONVÁRI
HUNGARY AS MALICIOUS ACQUIRER?
THE DELIVERY OF AUSTRIAN (GERMAN) WEALTH IN HUNGARY
TO THE SOVIET UNION

On 2 August 1945 at Potsdam the Allied Powers decided that all German investments and wealth abroad should be handed over to the winners as part of the war indemnities. However, since the Potsdam conference failed to define beyond doubt what was to be meant by German wealth, a debate emerged between the Western powers and the Soviet Union about the correct interpretation of the decision, which dragged on for years. Whereas the Soviet Union regarded and confiscated as German all assets which Germany had acquired in the occupied countries against payment, the Anglo-Saxon countries refused to treat as German any wealth which had been taken violently even if the Nazis had payed the market price in exchange.

German wealth in Hungary was locked by the armistice which was signed on 20 January 1945. The agreement had also regarded as German all Austrian assets in Hungary, since there existed no independent Austrian state. Yet in the summer of 1945 the decision of Potsdam was interpreted in Hungary in the sense that it did not apply to the delivery of assets which had been acquired violently by the Germans in the countries which they occupied in the course of WWII. Accordingly, the Hungarian authorities asked for an immunity from the delivery as German wealth of the Hungarian assets of those countries which had previously come under Nazi occupation. But the Allied Control Commission took no account of this interpretation and demanded the transmission of the German share of property in some 50 Hungarian companies. Among these there were Austrian firms which had been violently taken by the Germans after March 1938. The demand was accordingly rejected by the Soviet authorities, and in 1946–1947 about 400 enterprises, hundreds of houses, real estates and a good deal of arable was handed over to the occupying forces. These involved 38 such Austrian companies which had been occupied by the Germans during WWII.

From 1946 the Austrian government protested repeatedly against the transmission of Austrian assets in Hungary to the Soviet Union. In the course of the property law negotiations which started in the autumn of 1953, the Austrians demanded indemnities from Hungary for the Austrian wealth which had been handed over to the Soviet Union. The Hungarian government defended itself with the excuse that German/Austrian assets were under the disposal of the Soviet authorities. In the meantime, however, Hungary had redeemed from Soviet hands as part of the German wealth the Austrian companies as well, which meant that the indemnities to be paid for them to the Austrians would have involved double payment. The Austro-Hungarian financial talks, which went on for a whole decade, finally ended with success on 31 October 1964. Hungary undertake the payment of 22.5 million schilling as indemnities in the course of two years. Yet the agreement failed to treat either the case of Austrian assets transmitted to the Soviet Union after WWII or the restitution of Hungarian wealth which had been carried to Austria in the last phase of the war. Because of the dispute which erupted in the wake of the controversial interpretation of the agreement, the latter was enacted in Austria in as late as 1967, and accordingly became valid on 18 August 1967.

Koltai András:
Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara
a XVII. század közepén

Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2012. 636 o.
(A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források. Feldolgozások 14.)

Általánosan elfogadott megállapításnak számít, hogy a magyar főúri udvar a kora újkori Magyarországon milyen nagy jelentőséggel bírt. Egyaránt volt gazdasági centrum, a társadalmi élet színtere, szellemi alkotás és a kultúráközvetítés központja. A közhelyszerű megállapítás ellenére a főúri udvarok szervezete, működési struktúrája iránti érdeklődés egy 19. századi forrásfeltáró korszak (Radvánszky Béla, Takáts Sándor, Thaly Kálmán, Thallóczy Lajos munkássága), majd az elsősorban gazdasági funkció feltárására irányuló két világháború közötti kutatások után csupán az utóbbi időben élénkült meg, némileg egybeesve az udvartörténet utáni érdeklődés nemzetközi konjunktúrájával. Az újabb magyar kutatások kiindulópontjának az R. Várkonyi Ágnes szerkesztésében megjelent *Magyar reneszánsz udvari kultúra* kötet (1987) tekinthető, amely elsősorban művelődéstörténeti megközelítéseket fogott egybe. A következő huszonöt év terméséből két kiadvány érdemel mindenképpen említést: az egyik a most ismeretendő munka szerzője, Koltai András által válogatott, magyar udvari rendtartásokat tartalmazó kötet (2001), a másik Horn Ildikó és G. Etényi Nóra által szerkesztett, „*Idővel paloták...*” cím alatt kiadott tanulmánygyűjtemény (2005). Ez a sor most tovább bővíthető Koltai András Batthyány I. Ádámról (1610–1659) és udvaráról írt monográfiájával, amely a szerző 2000-ben megvédett disszertációjának átdolgozott, jelentősen kibővített változata, és a témában folytatott, közel két évtizedes kutatásai lezárásának tekinthető.

A témaválasztás több szempontból is kitűnő, nem utolsósorban azért, mert az írásbeliség iránt élénk érdeklődést tanúsító Batthyány Ádámotól a körmenői Batthyány-levéltár kétszeri pusztulása (1945, 1956) után is igen komoly mennyiségű és igen sokrétű forrásanyag maradt fent: gazdag birtokigazgatási iratanyag és páratlanul gazdag misszilisgyűjtemény. A sok forrás azonban nemcsak áldás, hanem átok is, így nem véletlen, hogy Batthyány Ádám a személyéhez kapcsolható számos tanulmány dacára eddig életrajz nélkül maradt, annak ellenére, hogy a 17. század közepének fontos figurája volt, bár tegyük hozzá, tudományunk olyan túl sok jól sikerült életrajzzal nem büszkélkedhet. Ezért is nevezhető bátor tettnek Koltai András munkája, aki élni tudott a sokrétű forrásanyag által kínált lehetőséggel, és nem csupán a földesúri famíliára vonatkozó, külön gyűjtött anyagot tanulmányozta át, hanem gazdasági vonatkozású iratok tömkelegét, ezenfelül számos levelet a Batthyány család misszilisgyűjteményéből, amelyek esetenként remek adalékokat szolgáltatottak, és számos jelenség jobb megértéséhez segítettek hozzá.

A munka a három függelékkel nem számítva öt fejezetre tagolódik, és mint címe is előrevetíti, egyszerre két dolgot állít célkeresztbe ügyesen egymásba bújtatva: a szerző nem csupán Batthyány Ádám udvaráról kínál áttekintést, hanem magának a dominusnak, Batthyány Ádámnak az életét is feldolgozza. Ez a megoldás lehetőséget nyújt arra, hogy a főúri udvar ne csupán statikus képződményként jelenjen meg, hanem esetenként működése közben kerüljön bemutatásra. Az öt fejezet közül a monográfia alapvető témáját képező udvart a III. és IV. fejezetben ismerjük meg. E köré csoportosul a főhős élete (I. és II. fejezet), felvezetve a családi tradíciók bemutatásával, a záró V. fejezetben pedig Batthyány Ádám családi életének sorsdöntő eseményeiről olvashatunk (születés, keresztelő, lakodalom, temetés), valamint a kor emberének meghatározó élményéről, a hitelétről kapunk áttekintést.

A Batthyány család felemelkedését sikeres familiárisi szolgálatának, illetve a királyi udvarban szerzett érdemeknek köszönhetjük. Id. Batthyány Boldizsár I. Mátyás és II. Ulászló alatt befutott sikeres pályája a családot a főúri rend küszöbéig vitte, a küszöb átlépése azonban majd csak a következő generációnak sikerült. A remek stratégia Batthyány Boldizsár fiát, Ferencet a trónörökös udvartartásba juttatta be, aki így együtt nevelkedett Lajos herceggel. Általában a trónörökös udvartartás kulcsemberei alkotják a következő kormányzat magvát, így nem csoda, hogy az udvari világban biztosan mozgó Batthyány I. Ferenc szép karriert futott be, és a Jagelló-kor végén a családot már a magyar vezetőréteg tagjaként látjuk viszont. Ferenc túlélte a mohácsi vészt, és sikeresen stabilizálta a család helyzetét a két királyi időszakban is. Ferenc egyébként a saját esetében sikeres taktikát próbált továbbvinni, unokaöccsét és unokaöccse fiát is udvari szolgálatra küldte – ez már a Habsburgok udvara –, ahol azonban sem I. Kristóf, sem III. Boldizsár nem találta a helyét. Utóbbi esetében Bécsben még lefogásának a terve is felmerült. A Batthyányok négy generációja királyi udvarhoz fűződő kapcsolatának feldolgozása már maga felér egy kismonográfiával, és sok mindent megmagyaráz a család karrierjére és kapcsolatrendszerére vonatkozólag.

Az udvari tradíció tehát megtört, és majd csak a monográfia főhősével, Ádámmal folytatódott, akinek életéből három fontos eseményt mutat be részletesen Koltai. 1. Vitája anyjával, Poppel Évával, amelyben mindjárt megmutatkozott szenvedélyes, konok természete, és mivel mindketten konok és szenvedélyes emberek voltak, civakodásuk egészen az anya 1640-es haláláig tartott, annak ellenére, hogy 1629-ben és 1632-ben megegyezést kötöttek a birtokok megosztása ügyében. 2. Hitváltoztatása. A Batthyányok a 16. század második felében előbb evangélikusok, majd reformátusok lettek, hogy Poppel Évával újra az evangélikus hithez kötődjenek. Batthyány I. Ádám a 17. század első felében kibontakozó katolikus megújulás dinamizmusának engedve katolizált (1629), áttérésének különlegessége „megtérési irata”, amelyben Pázmány Péter szellemi irányítása alatt megfogalmazta hitbeli problémáit. Mindez komoly intellektuális igényekre mutat, amelyeket azonban nem mélyített el megfelelő iskolázottság. Mindez jól érzékelhető nehézkes mondatformálásában és sajátos ortográfiájában is. 3. A harmadik esemény házassága Formentini Aurórával, ahol a szenvedély ismét színre lépett. Ádám úr ugyanis nem számításból kötött házasságot, nem valamifajta családi stratégia irányította, ami-

kor a szép görzi származású udvarhölgy mellett döntött, aki bizony csak szerény hozományt, legfeljebb kapcsolati tőkét hozott a házasságba.

Batthyány Ádám 1632-ben tért haza véglegesen feleségével az anyja szerint fölöttébb elhanyagolt birtokaira, és kezdte meg azok személyes irányítását. A szerző részletesen bemutatja a Batthyányok birtokkorpuszát, illetve annak létrejöttét, az Ádám által végrehajtott gyarapításokat. Ez azért is fontos, mert a birtok adja a főúri lét alapját, teszi lehetővé a főúrtól megkívánt társadalmi reprezentációt, a reprezentációhoz szükséges udvartartás fenntartását, illetve az udvartartás épített környezetét jelentő várak fenntartását. A Batthyányok számos várral és kisebb kastéllyal, udvarházzal rendelkeztek, amelyek közül kettő emelkedett ki, Németújvár és Rohonc. Sajnos egyik sem áll fenn napjainkban abban a formában, ahogy azokat I. Ádám használta. A sokáig lakatlanul álló Németújvárból csak részek maradtak meg, Rohoncot a világháború végén tűzvész pusztította el. Koltai András a rendelkezésre álló leírások alapján rekonstruálta a várak belső tereosztását, amelyről az inventáriumok alapján rekonstrukciós rajzokat is készített (180., 198–199.). Nagyon fontos eredménynek tartom, hogy Koltai András kutatása során nyilvánvalóvá vált a várak eltérő funkciója. A rohonci vár elkészülte után (Batthyány szenedélyes építető) a családi élet elsődleges színtere lesz, még akkor is, ha maga a főúr sokat is volt úton különböző birtokközpontjai között, illetve amikor hivatalos ügyeit intézte. Németújvár ezzel ellentétben a családi tárház szerepét töltötte be, ahol a családi kincsek, fegyvertár, könyvtár, levéltár található felhalmozva a „komornyik” (kamarás) felügyelete alatt.

Az életút és az épített környezet felvázolása után következnek a monográfia kulcsfontosságú fejezetei, amelyek a főúri udvart mutatják be. Sajnos írásbeli rendtartása a Batthyányok udvarának nem volt, csupán egy rövid tervezet maradt meg 1648-ból, az ott jelzett instrukciók valószínűleg nem készültek el. Mindez megnehezítette a szerző dolgát, mert a megmaradt összeírások, konvenciók, fizetési listák, prebendajegyzékek alapján volt kénytelen rekonstruálni az udvar szerkezetét és működését. Ezek alapján kellett azt a 250-260 főt csoportosítani, akik az udvartartást alkották. Az udvar legfontosabb rétegét a familiárisok képezték, akiket a korabeli források *fõember szolgálaként* is emlegetnek. Az ő feladatuk nincs minden esetben pontosan körülírva. Két részre válnak szét, azokra, akik állandóan az úr mellett vannak (*continuus uraim*), valamint azokra, akik otthon laknak, és csak akkor jönnek, ha hívják őket (*házi uraim*). A familiárisok alkották az úr kíséretét, ha kellett, katonai feladatokat láttak el, ha kellett, tanácsot adtak, leveleket vittek, követségbe mentek, képviselték urukat annak különböző jogügyleteinél stb. Cserébe bért kaptak, zálogbirtokhoz juttatta őket az úr, ajándékokat adott nekik, a dominus kapcsolatrendszerével is segítette ügyeiket, vagy éppen támogatta őket egy-egy tisztség megszerzésében. Ami a Batthyány-familiárisok elemzésénél meglepő első pillantásra, hogy nagyon nagy a mozgás. Volt ugyan egy mag, de a familiárisok tekintélyes része csak néhány évig állt az úr szolgálatában. Szerződött ideje leteltével joga volt urat váltani. Az is meglepő, hogy nem csupán a Batthyányok törzsbirtokainak közvetlen közeléből, Vas megyéből jöttek familiárisok, hanem Veszprém megyéből is. Figyelemre méltóak Koltai András meglátásai a

magyarországi társadalomfejlődés szempontjából oly fontos familiáris-szervitori rendszerről, amikor is hangsúlyozza a középkor és a kora újkor közötti folyamatosságot. Továbbgondolásra érdemes, hogy vajon a familiáris-szervitori rendszer miként illeszkedik a nemzetközi történetírás által az utóbbi években sokat vitatott patrónus-kliens rendszerhez.

A német történetírás által szívesen alkalmazott exkurzusok mintájára számos életutat ismerhetünk meg, eltérő tipográfiával, kisebb betűvel szedve (például Keczer János pályája, 271.; Káldy Ferenc és Péter, 272–273.; Francsics Péter, 273–278.). Így a főszöveget nem nehezíti a közvetlenül nem odatartozó információ, a kitérők ugyanakkor elevenebbé teszik azt, mintegy illusztrációként szolgálnak.

A Batthyány-udvar jelentőségét mutatja, hogy számos főrangú ifjú töltött familiáris-ként több évet Batthyány Ádám udvarában, így a Révay, Thököly, Koháry, Haller, Bercsényi, Erdődy, Esterházy családokból érkeztek ifjak, többnyire már lezárt képzéssel (gimnáziumi oktatás után, esetleg már néhány év filozófiát is látogattak valamely egyetemen). Az udvari szolgálat során módjuk volt részben az illő viselkedési formákat elsajátítani, részben a török közelsége miatt haditapasztalatokra is szert tenni. Batthyány Ádám udvarának egyik előnye, hogy nem csupán magyar nyelvű volt: az asszony német udvartartása révén a német nyelv gyakorlására is lehetőséget adott (egy kis fejezet a munkában a női udvarról is szól, 373–391.).

Az udvar két kulcsszereplője volt a főkapitány, a főúr egész magánhadserégének vezetője, illetve az udvari hadnagy, aki az udvari sereget vezette, és egyben az udvartartás legtekintélyesebb személye. Ez a fejezet részletesen bemutatja az udvartartás állandó tisztviselőinek a feladatait, akik közül a legfontosabb az udvarmester, aki az inasok, étkefogók, bortöltők, pohámokok, csatlósok, ajtónállók előljárójaként a mindennapi élet szervezésének fontos embere volt. Mellette kiemelkedő jelentőségű még a már említett komornyik-kamarás, aki a tárházért felelt, továbbá a konyhamester, aki a konyha és a szakácsok felügyeletét látta el. Mivel a kor legfontosabb szállítóeszköze a ló, érthető, hogy a lovászmesteré is tekintélyes tisztség, ami ráadásul komoly szakértelmet is igényelt, a ló ugyanis kényes jószág. Az elemzés végigköveti az udvartartás egyes csoportjait, az olvasó megismerkedhet a bortöltő (az evés-ivás szemlátomást centrális jelentőségű volt a korabeli udvar életében), a pohámok, a tálhordók, csatlósok, deákok, mezei és házi muzsikusok, szakácsok, lovászok feladataival. Az udvar szerkezetét, az egymásba fonódó feladatköröket és bonyolult viszonyokat egy egész oldalas ábra hivatott érzékeltetni. (331.)

A nyomtatott leíráshoz szorosan kapcsolódik az az internetes adatbázis, amely Batthyány Ádám udvartartásának tagjait tartalmazza (<http://archivum.piar.hu/batthyany/kutatas.htm>). Ha már kritikát akarunk gyakorolni, az egyik pont éppen az lehetne, hogy valamilyen formában talán érdemes lett volna a földesúri família, de legalább a familiárisok névsorának e monográfiában történő közzététele.

A könyv utolsó fejezete a főúri családi élet legfontosabb eseményeit mutatja be: születés, a gyermekek taníttatása, házassága (Esterházy László és Batthyány Eleonóra házassága, a többi gyermek csak apjuk halála után kötött házasságot), halál (Formentini Auróra temetésének részletes bemutatása), majd újabb házasság (Batthyány Ádám második házassága), újabb halál (a főszereplő halála). Záróak-

kordként az olvasó megismerkedhet azzal, hogy mi történt Batthyány Ádám halála után, mi lett az udvartartás sorsa, mi történt Batthyány Ádám vagyonával, miként zárták ki az első házasságból született fiúk a második feleséget és leányféltestvérüket az örökségből.

Az ismertetés elején említett funkciók közül nagy jelentőségű volt a főúri udvar kultúra-közvetítő szerepe is. E téren Koltai András munkája az udvarban folyó vallási életet mutatja be különös részletességgel (Batthyány Ádám könyvtárát már korábban külön kötetben dolgozta fel 2002-ben). Az udvarbeli vallásos élet specialitása, hogy a főúr és az udvara vallása eltért egymástól. Az úr 1629 szeptemberétől katolikus, felesége és a női udvar nagyobb része is az, míg a familiárisok evangélikusok és reformátusok, akiknek a hitváltoztatása csak lassan zajlott. Ez azonban szemlátomást csak egy kezelhető szinten okozott konfliktust a mindennapi életben. A korabeli paphiány miatt Batthyány Ádámnak még udvari lelkészt sem volt egyszerű szereznie, nemhogy a birtokaira elegendő számú katolikus papot. E téren néhány vereséget is elszenvedett a frissen katolizált főúr. Nem jutott udvari jezsuitához (presztízskérdés), vagyis csak átmenetileg, nem sikerült a sarutlan ágostonosokat (udvari kapcsolat) idecsalogatnia, a domonkosok neki nem tetszettek, végül a mariánus ferencesekkel találta meg a hangot, akiknek kolostort is alapított Németújvárott és szemlátomást jól megértette magát velük. Az udvari lelkészi szolgálatot is ők látták el. Az idősödő Batthyány Ádámnál az erőteljes alkoholfogyasztás mellett a halálra való felkészülés jegyében elmélyülő vallásosság is megfigyelhető. (Idekapcsolható a szerző által korábban feltárt imakönyvkiadása, a *Lelki kard*, illetve ez időből fennmaradt bűnkatalógusa.)

A monográfia használatát függelék könnyíti meg (501–543.), amely tartalmazza Poppel Éva és Batthyány Ádám végrendeletét, a Batthyány család genealógiáját a 18. századig bezárólag, illetve Batthyány Ádám fontosabb birtokait uradalmanként csoportosítva. A birtokok földrajzi elhelyezését a könyv elején és végén egyaránt megtalálható térkép könnyíti meg.

A munka nem csak tartalmát tekintve értékes, de külsőjét tekintve is színvonalas, ami a tipográfiai munkát végző Neumann Tibort és a Győri Egyházmegyei Levéltár szerkesztésben közreműködő munkatársait, Vajk Ádámot, Nemes Gábort és Arató Györgyöt dicséri. A kötetet számos táblázat és még számosabb kép illusztrálja. A képekhez részletes leírások tartoznak, amelyek az értelmezést könnyítik meg.

Az impaktfaktorok világában a történész is egyre inkább rákényszerül, hogy rendszeresen produktumokkal álljon elő, termeljen a szó legrosszabb értelmében. Ennek persze megvan az a hátránya, hogy sok munka időnap előtt jön a világra, „koraszülött” a szó legszorosabb értelmében: még nem ért meg a publikálásra, még anyagot kellett volna gyűjteni, még át kellett volna gondolni egynémely elemét. E téren üde kivételt jelent Koltai András könyve, amely vagy tizenöt éves, sőt még hosszabb „genezisre” tekinthet vissza. Egy kiérlelt monográfiát vehet kézbe az érdeklődő, amely hatalmas forrásanyagot egyesít magában, és amelynek megállapításai mögött sokéves kutató- és elemzőmunka áll. Bár a monográfia a Batthyány család történetéből számos eseményt tisztáz a birtokszerzésre, a családtagok egyé-

ni életútjára vagy éppen az eddig alig ismert második feleség történetére vonatkozólag is, a mű igazi nyereségét az udvartartás bemutatása képezi. Azt ugyan nem lehet kijelenteni, hogy a magyar főúri udvar története ezzel megírásra került, de az biztos, hogy Koltai András munkájának megjelenésével roppant fontos viszonyítási pont keletkezett, ami mindenki másnak, aki a témával foglalkozik, tájékozódásul szolgálhat. Remélhetőleg a Thurzók, Rákócziak, Forgáchok, Nádasdyak, Zrínyiek és más magyar főurak udvartartásáról is hasonló munkákat olvashatunk rövidesen.

Fazekas István

Kövér György: A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek

Osiris, Budapest, 2011. 749 o.

Kövér György tiszzaeszlári drámája nem Solymosi Eszteré, hanem a falué, nem a kamasz cselédlány eltűnése nyomán született vérvádnak, hanem a 19. századi Tiszzaeszlár lakosainak a drámája. Az eszlári ügy Kövér számára ennek egy olyan epizódja, amely, bár dramaturgiai szempontból a mű központját alkotja, a szerzőt elsősorban nem önmagáért, mint inkább azért érdekelte, mert a nyomában fennmaradt források révén kivételesen sokoldalú bepillantást nyerhetett e Szabolcs megyei falu társadalmi viszonyaiba, lakosainak életébe és érzelmi világába.

Kövér előszava elején elhelyezi munkáját a hazai társadalomtörténeti kutatásokban. Amint szerinte „kimondva vagy kimondatlanul mindenkinek”, az „etalon” számára is Fél Edit és Hofer Tamás Átányról szóló falumonográfiája. A 19. századi átalakulást kutató helyi társadalomtörténeti monográfiák közül igazodási pontként Tóth Zoltán, Benda Gyula, illetve a fiatalabb nemzedék reprezentánsaként Husz Ildikó történeti szociológiai és történeti demográfiai, „a szerkezeti analízis és az élettörténeti módszer kombinálására” törekvő mezőváros-történeteit említi. (10.) Kövér munkája azonban nem csupán lokális társadalomtörténeti elemzés. A szerző meggyőződéséből fakadóan, miszerint a magyar társadalomtörténetben szokásos, a makroszintű nézőponttól a mikroelemzés felé haladó megközelítés helyett a lokális viszonyokból való kiindulás a tágabb összefüggéseket is árnyaltabb megvilágításba helyezheti, Tiszzaeszlár bemutatása, noha önmagában is felér egy külön kötettel, csak a kiindulópont. Innen a könyv hat nagyobb részre tagolt felépítése, amely a tereppel, a társadalmi viszonyok s feszültségek, a falusiak között az ügy előtt kipattant konfliktusok s e konfliktusok hús-vér szereplőinek bemutatásával kezdődik, dramaturgiailag Solymosi Eszter rejtélyes eltűnésének napjától a megvádolt zsidók perbeli felmentéséig nyomon követett „ügyel” kulminál, hogy vé-

gül a perrel kapcsolatba állítható megyei, országos, sőt nemzetközi politikai események elemzésével végződjenek.

A témával alaposabban egy 2003-as nyíregyházi emlékkonferencia alkalmával ismerkedni kezdő szerző számára a kutatás első lépései két meglepetéssel jártak. A vizsgálóbíró Bary József és a védőügyvéd Eötvös Károly emlékiratai a tiszaezlári ügyről s a perrel „annyira lemerevítették a frontvonalakat, olyan bénítóan hatottak az utókor történéseire”, hogy még Barynak s Eötvösnek az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található irathagyatékát sem dolgozták fel. Pedig bőven volt mit. A roppant adatgazdag forrásanyag külön érdekessége, hogy létrehozók olyan iratokat is megőriztek, amelyek a per során, majd későbbi emlékezéseikben kifejtett nézeteiknek – különösen Bary esetében – látványosan ellentmondtak. A második meglepetés a társadalomtörténészt érte: „azon hitetlenkedtem, hogy ennyi anyag láttán soha senki nem vette a fáradságot, hogy magát Eszlárt alaposan szemügyre vegye”. (13.) A meglepetés érthető, hiszen a Solymosi Eszter eltűnése után indult nyomozás és a per során készült dokumentumok, így elsősorban a per tárgyalásain rögzített – a falubelieknek a gyorsírók által némileg átfogalmazott, de közvetlenül mégis élőbeszédét megszólaltató – jegyzőkönyvek a kellő kitartással bíró kutatóknak felkínálták a kivételes lehetőséget, hogy a társadalomtörténeti monográfiához szükséges „kemény” forrásokat „puhább” forrásanyagokkal is kiegészítse. Ily módon a falu struktúratörténeti részét a puhább forrásoknak köszönhetően életszerűbbé téve, illetve a per szereplőinek indulatait s motivációit a társadalmi struktúrák bemutatása révén megvilágítva láthatóvá tegye, „hogy aki, így vagy úgy, megszólalt a per [Kövértől] újraalkotott határhelyzeti világában, ki is valójában”. (708.)

Kövér György könyve ékes tanúsága annak, milyen előnyökkel jár, ha egy eddig alapvetően politikatörténeti szempontból vizsgált konfliktust társadalomtörténeti szemszögből közelítünk meg. Ha a vérvád történetét nem „fentről” vizsgáljuk, nem az országos politika szemszögből, vagy a helyi, megyei és országos szereplőket a háttérből irányító fantomképek után kutatva, hanem abból indulunk ki, hogy a tiszaezlári vérvád mégiscsak egy adott helyen és közösségen belül robbant ki, akkor kézenfekvő a feltevés, hogy a falu és lakosainak ismerete nélkül nemhogy az ügyben felvonult szereplők lehetséges motivációit, de magát az ügyet sem érthetjük meg igazán.

Kövér ismételtelen leszögezi: ami Eszlárban történt, előfordulhatott volna bárhol Magyarországon, legalábbis az ország e tájékán, s feltehetően hasonló országos ribilliót váltott volna ki. Végző soron sem az eszlári társadalom elemzését tartalmazó első részek során feltárt, az északkelet-magyarországi viszonylatban is szélsőségesen egyenlőtlen birtok- és jövedelemmegoszlás keltette feszültségek, sem a falu lakosai között az eszlári ügyet megelőző évtizedek során kirobbant konfliktusok nem „írták elő”, hogy Solymosi Eszter eltűnése óhatatlanul ily drámába torkollik. A feszültség nem jár feltétlen robbanással, s ha a falusiakat egymás ellen feszítő különféle viták révén Eszlár lakosai minden bizonnyal értékes tapasztalatokat szereztek is a konfliktuskezelés ki-ki jól felfogott érdeke szerinti legelőnyösebb technikái terén, azt semmi sem bizonyítja, hogy Tiszaezlár keresztény közössége – a földbirtokosoktól a napszámosokig – erősebb ellenérzést táplált

volna a zsidók iránt, mint akár Szabolcs megye más falvainak lakosai. Valójában a keresztények és zsidók között kibontakozott ellentétek sem gyakoriságukban, sem intenzitásukban nem múlták felül a keresztény lakosok között lappangó ellenérdekeket, illetve olykor kirobbanó nyílt konfliktusokat, sőt ennek inkább az ellenkezője mondható. A szerkezeti feszültségcöccs a korábbi konfliktusok elemzése révén lehetővé válik viszont annak a megválaszolása, hogy Solymosi Eszter eltűnésekor s utána Tiszaeszlár lakosai miért reagáltak úgy, ahogyan. „Ha felbomlóban, szétzilálódóban vannak a falu közösségét hagyományosan összetartó kötelékek, ha devalválódott a felülről védelmező egyházi patronátus szerepe, akkor egy ilyen konfliktus kezelése során meg lehet erősíteni a legyengített identitásokat, mentálisan és »rituálisan« össze lehet kovácsolni a valójában már visszavonhatatlanul fellazult vagy széthullott csoportkohéziókat. Meg lehet mutatni az »egész faluság« erejét a meggyengült faluközösségnek. Nem árt ehhez némi »e világi« (földesúri, vármegyei) támogatás, de a »túlvilági« régóta konvencionálisan adott: elég rituálisan ismét »kívülállónak« minősíteni »Isten engedélyezett ellenségeit.«” (707.)

A kifejezés, miszerint „az ördög mindig a részletekben bújlik meg” több ízben előfordul a könyvben, nyilván mert ez Kövér György meggyőződése, s talán azért is, hogy bocsánatosá tegye műve terjedelmét. Ez a könyv azonban csak ilyen lehetett: éppen a részletek iránti aprólékos figyelem révén abszolválja feladatát, teszi a képet, ha nem is teljessé, de roppant árnyalttá. Tiszaeszlár katolikus plébánosa, Adamovics József, a református lelkész, Láposy János, a falu községi bírója, Farkas Gábor, illetve Bary József – eltérő intenzitású – elfogultsága felől a könyv olvastán nem maradhat kétség. Olykor Kövér sem tudja megállni, hogy főleg Bary tevékenységét ne minősítse egy-egy ironikus szurkapiszkával (353., 496.), illetve fejcsóválással, a hullausztatásnak „a vizsgálat irányítói fejéből” (496.) kipattant „abszurd víziója” (455.) kapcsán megjegyezve: „Aki akár egy keveset is hallott a 20. század percsináló gépezeteiről, mondjuk, a paksi halászkunyhóban elképzelt Rajk–Rankovics-találkozóról, már nem tud meglepődni ennyi valószínűtlenség olvastán.” (457.) Csakhogy a képhez az is hozzátartozik, hogy „az Eszlárról szóló irodalom emlékezetéből” (418.) kihullott 1882. május 29-ei, eszlári „népizgatottságot”, amelynek során kis híja volt, hogy a falusi tömegek nekimenjenek a faluban egy álhír miatt összeverődött környékbeli zsidóknak, a fent említettek mind a négyen igyekeztek (végül sikerrel) lehűteni. A szerző költői kérdésével: „Ha a szereplők cselekedeteit motiváló ellentmondásos mozzanatokról megfeledkezünk, ha kiiktatjuk az értelmezésből a tetteket átszövő helyi, tájegységi és megyei hálózati szinteket, hogyan is ábrázolhatnánk hitelesen a kulcsfigurák ambivalens viselkedését?” (428.) És ugyanígy: az 1883-as Szabolcs megyei tisztújításról szóló fejezetbe ékelődő őszi agárversenyek bemutatása nélkül sem kerülnének a választások a helyükre. Nem derülne ki, hogy bár az ekkorra befejezett per nyilvánvalóan felkorbácsolta a helyi antiszemita szenvedélyeket, s általában a választás politikai hevét, a versenyek idején a helyi lapokban a sportrovat hírei rendre megelőzték a választási mozgalmakról szóló tudósításokat, s az sem zavart senkit, hogy a verseny alkalmából tartott estélyeket, amelyeken felvonult „a szabolcsi úri társaság krémje”, mind zsidó tulajdonú vendéglőkben rendezték meg. (583–584.)

Tiszaeszlár kapcsán az embernek először az „áldozat”, Solymosi Eszter, s eltűnésének rejtélye jut az eszébe. Amint írja Kövér könyve legelején: „Aki azzal a reménnyel veszi kézbe ezt a könyvet, hogy most végre megtudja belőle, mi történt valójában Solymosi Eszterrel, azt ki kell ábrándítanom. [...] Ha eddig nem akadt megoldás, ezután már aligha fog.” (9.) Őszintén szólva ekkor még úgy éreztem, a szerző kicsit kelleti magát. Nyilvánvaló, persze, hogy Kövér Györgyöt nem annyira a krimi érdekelte, mint inkább annak a bizonyítása, hogy „a történet mely szereplői, milyen eszközökkel, hogyan járultak hozzá ahhoz, hogy Solymosi Eszter eltűnése kapcsán a nyomozás és tárgyalás alatt előbb teret, majd cáfolatot nyerjen az eszlári vérvád.” (705.) Mégis, gondoltam az előszónál tartva, nyolc év és egy 749 oldalas könyv megírása után csak sejt valamit, amit senki más nem tudhat. Az epilógusban Kövér visszatér e kérdésre: „Munkám során sokszor kérdezték tőlem, hogy milyen alternatív megoldást tudok Solymosi Eszter eltűnésének rejtélyére. Mindig elzárkóztam a választól. Most sem tehetek másként.” (705–706.) Annak számára, aki idáig eljutott, e megjegyzés valójában felesleges, hiszen, ha ez eddig nem lett volna egyértelmű, e könyvet elolvasva végleg nyilvánvalóvá válik: a rejtély immár kideríthetetlen. Így egyfelől nem is olyan érdekes, mint Eszlár mindazon *drámái*, amelyekbe viszont oly sok szemszögből betekinthetünk. Másfelől persze a szerző sem kívánja megakadályozni olvasóját, hogy a felderíthetetlen rejtély által sarkallva az immár ellenőrizhetetlen hipotéziseken túl további „ötletgyártásra ragadtassa magát”. (706.) S nem véletlen talán, hogy könyve legvégére Kövér egy 2004-ben készült, Tiszaeszlár azon utcasarkát ábrázoló fényképet helyezett el, ahonnan a képaláírás szerint „Solymosi Eszter utolsó útjára indult”. (708.) Feltehetően nem én voltam az egyetlen olvasó, aki az utolsó oldal képénél megpihelve elmerengett, vajon ez az út merre vihette Esztert.

Ahogy Kövér a témával való találkozásának elbeszélése végén megjegyzi: „Nem maradt más hátra, mint végére járni a dolgoknak.” (13.) Nem férhet hozzá kétség: a dolgoknak, amennyire ez egyáltalán lehetséges, a szerző a végére járt, elképesztő mennyiségű forrás feltárásával, elemzésével és konfrontálásával, a falu drámájában felvonult(atott) szereplők páratlanul sokrétű – a klaszterelemzésektől a legapróbb lelki rezdülések vizsgálatáig terjedő – ábrázolásával. Az 1870-es évek második s az 1880-as évek első felében felerősödő antiszemitizmus, vagy akár csak a tiszaeszlári vérvád politikatörténetét illetően Kubinszky Judit 1976-os, illetve Andrew Handler 1980-as könyvei bőven hagytak még feltárnivalót. Ami Tiszaeszlár és az eszlári ügy társadalmi drámáját illeti, aligha tévedhetünk, ha kijelentjük: Kövér könyve után sok évtizedbe fog telni, amíg ennek újabb elbeszélésére valaki vállalkozni fog.

A kiadói szöveggondozás és szerkesztés sajnos nem ért fel a szerző alaposságával. A bár kisszámú, de mégis fellelhető szöveghibák, vezetéknevek helyesírási módosulásai, felesleges ismétlések, illetve a lábjegyzetben megadott, de az irodalomjegyzékből hiányzó referenciák mellett leginkább az index hiánya a feltűnő, pedig egy ilyen volumenű s ennyi szereplőt mozgató könyvnél ez különösen hasznos segítséget nyújtott volna az olvasóknak.

Konrád Miklós

Ungváry Krisztián:
A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció,
szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon
1919–1944

Jelenkor Kiadó–OSZK, Budapest, 2012. 649 o.

Ungváry Krisztián a mai magyar történészek középnemzedékének egyik legtehetségesebb és legismertebb képviselője. 1998-ban megjelent első könyve, amellyel itthon és külföldön egyaránt nagy sikert aratott, Budapest ostromával foglalkozott. A II. világháborús tematika azóta is érdeklődésének homlokterében áll. *A magyar honvédség a második világháborúban* című, 2004-ben megjelent nagymonográfiája a téma legjobb összefoglalása. De ő írta a Kossuth Könyvkiadó 24 kötetes *Magyarország történetének a II. világháborús magyar részvétellel* foglalkozó, 2010-ben könyvesboltokba került „fejezetét” is. Kutatásainak másik kitüntetett területe az államszocializmus titkosrendőrségének működése. E tárgyban számos nagy figyelmet kiváltó írást tett közzé napi- és hetilapokban, majd 2008-ban – Tabajdi Gáborral közösen – egy mozaikszerűsége ellenére is áttekintő jellegű összegzéssel lepte meg a Kádár-rendszer ezen aspektusa iránt érdeklődőket (*Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy*). S végül: több éve kutatja a Horthy-korszak antiszemitizmusának megjelenési formáit és azok dinamikáját. E tárgyban ugyancsak több tanulmánya jelent meg. Ezek képezik az alapját annak a most megjelent munkájának, amely megtévesztő módon *A Horthy-rendszer mérlege* főcímet kapta. Ez a címadás azért félrevezető, mert egy rendszer mérlege csak nagyon sok szempont figyelembevétele – gazdasági eredmények, külpolitikai törekvések, intézményrendszer szerkezete és működése, oktatás stb. – alapján vonható meg. Ungváry új, terjedelme alapján ugyancsak nagymonográfiának nevezhető kötetében pedig mindezekről nincs, illetve alig van szó. A kötet tárgyára valójában az alcím utal, amely ezért akár főcím is lehetett volna. S ha valamiért, például a tömörség vagy a „mérleg” szó alkalmazásának szándéka miatt a szerzőnek ez a megoldás nem tetszett, akkor adhatta volna azt a főcímet is, hogy *A Horthy-rendszer antiszemitizmusának mérlege*. A munka ugyanis erről szól. Minden más – gazdaság- és szociálpolitika, oktatás, győri program, tervgazdaság és redisztribúció stb. – csak annyiban érdeklí a szerzőt, amennyiben az a zsidóságot érinti, s mivel ez minden esetben diszkriminációt jelentett, a választott tematikát leginkább kifejező összefoglaló fogalom: a zsidóellenesség vagy antiszemitizmus.

A 17 fejezetre osztott munka a magyar zsidóság gazdasági és társadalmi helyzetének bemutatásával kezdődik a rendelkezésre álló bőséges szakirodalom alapján. Karády Viktorhoz és másokhoz hasonlóan a szerző is úgy véli, hogy a századfordulótól kezdődően az össznépesség 5-6%-ára tehető zsidóság a gazdasági-társadalmi élet modern szektoraiban oly mértékben felülreprezentált volt, hogy minden túlzás

nélkül kijelenthető: a kapitalizmus és a polgári fejlődés kibontakozásában egyaránt döntő szerepet játszott. Ezt követően a faji alapú szociálpolitika kezdeteivel foglalkozik a szerző, amelynek jegyeit – Szabó Miklós évtizedekkel korábbi megfigyeléseit elfogadva és azokat tovább gondolva – a századfordulós időszak neokonzervatív irányzatainak (neokatolicizmus, agrarizmus stb.) törekvéseiben fedezi fel.

Az antiszemitizmus háború alatti és utáni megerősödésének felvillantása után kissé részletesebben ír az 1920-as numerus claususról, valamint a bethleni konszolidáció és az 1930-as évek első kétharmadának szociálpolitikai – elsősorban fajvédelmi, antiszemita jellegű – törekvéseiről. Az, hogy kormányalakítását követően Gömbös a nyilvánosság előtt „revideálni” kényszerült a zsidókérdésben korábban hangoztatott markánsan antiszemita nézeteit, közismert tény. Ezt Ungváry is hangsúlyozza. „A miniszterelnök kezét – írja – jelentősen megkötötte, hogy pártját Bethlentől örökölte, és a hagyományos hatalmi elittel számos kompromisszumra kényszerült.” (167.) A kényszerítő körülmények talán legfontosabbika – mutat rá – az ország devizakészleteinek szűkössége, s ebből eredően a kormány külföldi bankházak általi zsarolhatósága volt, amely csak 1936 után változott meg. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy az a bizonyos gömbösi „revideálás” egyáltalán nem tekinthető őszintének. Vonyó József idevágó megállapításait alátámasztva és azokat több ponton kiegészítve meggyőzően mutatja ki, hogy a felszín alatt már ekkor megkezdődtek a zsidóság diszkriminálásának törvényi előkészületei. Sőt bizonyos területeken konkrét lépések is történtek. Ilyen volt például a numerus clausus alkalmazásának szigorítása, amelynek következtében a zsidó vallású diákok aránya a felsőoktatásban a korábbi 10%-ról 1937-re 4% alá csökkent.

A kötet nagyobb részében – mintegy kétharmadában – az 1938-tól egyre durvuló zsidóellenes törvények és rendelkezések megszületésével, illetve végrehajtásukkal foglalkozik a szerző döntően saját levéltári és hírlapi kutatásai alapján. Részletesen bemutatja Imrédy Béla modernizációs és gazdaságélénkítő programjának metamorfózisát, amely egyre inkább összefonódott a „zsidó nagytőke” korlátozásával és a különböző értelmiségi pozíciók diszkriminatív jellegű újraelosztásával. A győri programmal kapcsolatban cáfolja, hogy az elsődlegesen a fegyverkezés céljait szolgálta volna. Valójában – írja – „sokkal inkább általános iparélénkítési és gazdaságfejlesztési célokat követett”, s e tekintetben eredményesnek is bizonyult. (181–182.) Imrédy törekvései mellett elég részletesen foglalkozik Matolcsy Mátyás, Eckhardt Tibor, Méhely Lajos és különösen Teleki Pál szociálpolitikai elgondolásainak antiszemita jellegzetességeivel is. Teleki biográfusához, Ablonczy Balázshoz hasonlóan Ungváry Krisztián is úgy látja, hogy Teleki konzekvens és radikális antiszemitizmusa, amely egész 1918 utáni gondolkodását áthatotta, egyáltalán nem magyarázható német nyomással. A végül öngyilkosságba menekülő politikus szerepe a zsidótörvények meghozatalában nyíltan hangoztatott rasszista nézeteiből következett, melyeket haláláig vallott. Búcsúlevelében csak külpolitikája fölött gyakorolt önkritikát, belpolitikája fölött nem.

A záró fejezetek tárgya a deportálások és a zsidó vagyonok szétosztása/széthordása. Az utóbbi években napvilágot látott örvendetesen sok részfeltárás ellenére a szerző ezekben a fejezetekben is képes volt saját levéltári kutatásai alapján gaz-

dagítani idevágó ismereteinket. Ezek közé tartozik annak dokumentálása, hogy a magyar politikai és szellemi elit számos tagja egyáltalán nem 1944 nyarán értesült a deportálások igazi céljáról, hanem már hetekkel, hónapokkal korábban. Karsai Lászlóval és másokkal együtt Ungváry is vallja, hogy maga Horthy már 1943-tól elég pontos információkkal rendelkezett a szörnyű valóságról. A kormányzó német megszállás utáni tétlenségét a szerző ezért morális és politikai csődként értékeli, amelyet gyarló emberi tulajdonságai mellett öregkori szenilitásával magyaráz.

A kötet újdonsága és egyben legfontosabb érdeme abban áll, hogy az antiszemitizmus mások által is kutatott jelenségét Ungváry kiemeli a szűken vett politikatörténet világából, s bevonja értelmezési keretébe a gazdaság- és társadalomtörténet szempontjait is. Ennek alapján úgy látja, hogy a magyarországi antiszemitizmus olyan alapvetően hazai gyökerekkel rendelkező jelenség, amely a 19. században kibontakozott modernizációra adott válaszként értelmezhető. Ezzel magyarázható, hogy az antiszemita programok legtöbb esetben összekapcsolódtak a központi hatalom tervező, irányító és újraosztó szerepének növelésére irányuló – jobb- vagy baloldali – etatizmussal.

A munka átfogó és összegző jellegéből következik, hogy a szerzőnek számos, a korszak egészével kapcsolatos vitakérdést is érintenie kellett. Abban az újabban felmerült dilemmában, hogy az 1919-es fehérterrortól és az 1920-as – a polgári magyar állam történetében első – jogfosztástól (numerus clausus) egyenes út vezetett-e a zsidótörvényekig, illetve a deportálásokig, Ungváry nemlegesen foglal állást. Vagyis amellet érvel, hogy a szörnyű végzet nem volt elkerülhetetlenül belekódolva a Horthy-rendszer történetébe. Bár hangsúlyozza, hogy a „korszakban végig meglehetősen virulens antiszemita indulatok működtek a magyar társadalom egy részében”, ennek ellenére úgy véli, hogy „ebből még nem következik a rendszer szempontjából a folyamatosság. Ellenkező esetben a középkori antiszemitizmustól kezdve egyenes út vezetne a holokausztig, és egy ilyen narratívában eltűnének azoknak a felelőssége, akik ezt az utat gyorsították, és eltűnének azok érdeme is, akik fékezni tudták. Egy később bekövetkezett eseményből visszanezve persze minden elrendezhető utólagos igazolásként, de ezzel a történelem szereplőinek szabad akaratát és felelősségét is megszüntetjük.” (608–609.)

Ungváry álláspontjával általában véve és a konkrét esetet illetően is messzemenően egyetértek. Általában véve azért, mert a történelem mindig és mindenütt a kontinuitás és a diszkontinuitás elemeiből tevődik össze, s egy későbbi esemény akkor sem mindig következik szükség-, sőt okszerűen egy előbbiből, ha tartalmi rokonság köti össze őket. Konkrétan pedig azért, mert Bethlen István erőfeszítéseit a nemzeti liberális állammodellhez való visszatérés érdekében talán Ungvárynál is többre értékelem, illetve eredményesebbnek tartom. Ahogy a Tanácsköztársaságból nem következett Rákosi 1948 utáni diktatúrája, noha mindkettő kommunizmus volt, úgy a Tanácsköztársaság után fellángolt magyarországi antiszemitizmus sem tekinthető a holokauszt előidézőjének.

Egy másik vitatott kérdésben, a szörnyű tragédiába torkollott magyarországi zsidóüldözések belső és külső okai súlyának és egymásra hatásuknak a megítélésében kevésbé osztom a szerző álláspontját. Az, hogy minden magyarországi

társadalmi feszültséghez hasonlóan alapvetően az antiszemitizmus is hazai forrásokból táplálkozott, szakmai körökben evidencia. Ahogyan az is, hogy ennek érvényesülését a külső környezet akadályozhatta és segíthette is. Az előbbire éppen az 1920-as évek liberális-demokratikus, az utóbbira pedig az 1930-as évek rasszista-diktatórikus szelleme a legjobb példa. A korszellem és az ország külkapcsolatainak alakulása nem jelentéktelen mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a zsidóellenes diszkriminációt a magyar kormány 1928-ban enyhítette, 1938-tól pedig fokozta. Abban a szerzőnek természetesen igaza van, hogy az 1940-es évek elejéig Németország hivatalos formában egyszer sem követelte Magyarországtól, hogy hozzon törvényeket zsidó vallású, illetve származású állampolgárai ellen. Áttételesen, közvetve azonban ennek ellenére létezhetett, s nézetem szerint létezett is ilyen hatás. Nem elsősorban azért, mert az 1930-as évek elejétől Magyarország gazdasági és külpolitikai értelemben egyre inkább Németország járszalagjára került, hanem főleg azért, mert a magyar szellemi élet hagyományosan igen nagy mértékben a német kultúra köldökzsinórján függött. Az érettségizettek többsége csak németül tudott elfogadható szinten, s a leendő magyar elit túlnyomó többsége is német egyetemeken folytatott posztgraduális tanulmányokat. (Abból az 1200–1500 fiatalemberről, akik állami ösztöndíjjal évente külföldön tanultak, Londonba és Párizsba alig néhány tucat jutott el, miközben Bécsbe 300–500-an, Berlinbe pedig 500–600-an utaztak ki.) A német hatás minden téren megmutatkozott. Abban is, ahogy – erre Ungváry is utal – Imrédy lemásolta Hjalmar Schacht 1934 utáni német gazdasági miniszter irányított piacgazdasággal kapcsolatos elgondolásait, s abban is, ahogy a magyar történetírás követni próbálta a német történetírás paradigmaváltását (az államközpontú historizmus felváltása népiségtörténettel). Német részről egyiket sem követelte senki. Elképzelhető lenne, hogy csak a belpolitikában és ezen belül a zsidóellenesség kérdésében nem érvényesült volna bizonyos mértékű spontán mintakövetés? Úgy gondolom, hogy ott is érvényesült; és ennek belátására elég megnézni az 1930-as évek elejétől gomba módra szaporodó szélsőjobboldali pártok programjait. Például az 1931-ben alakult Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártét, amely – mint erre Paksa Rudolf *A magyar szélsőjobboldal története* című munkájában legújabbán rámutatott – az NSDAP programjának „magyarrá igazított másolása” volt. Ennek megfelelően követelte a párt a zsidók állampolgárságtól való megfosztását és az 1880 után bevándoroltak vagyonának elkobzását. A zsidóság kirekesztését a magyar társadalomból és vagyonuk teljes vagy részleges elkobzását a többi szélsőjobboldali párt is elvárta. Ezért a kormányzat 1938–1939-es zsidóellenes törvényhozásának motívumai közül az úgynevezett szélkifogási szándékot, amit a régebbi történetírás hangsúlyozott, nem biztos, hogy teljes egészében indokolt kiiktatnunk. Még akkor sem, ha az emlékiratírók szempontjai között a felelősségáthárítás természetesen szerepet játszott, s ha Sztójay Döme berlini követ esetlegesen saját antiszemita vágyait adta meg nem nevezett német beszélgetőpartnereinek a szájába, mint azt a szerző feltételezi.

A náci Németország magyarországi befolyásával szorosan összefügg a hazai németiség szerepének megítélése. Ungváry úgy véli, hogy az I. világháború utáni katasztrófaért a magyar lakosság a „zsidó csoportok” mellett a „svábokat” is fe-

lelőssé tette (18.), s az 1930-as évek végétől nemcsak a zsidók, hanem a németek kitelepítése és vagyonuk megszerzése is a politikai agenda részét képezte. S így az „1945-ben meginduló német kitelepítési akció korántsem külső erők műve volt”. A magyar politikusok és értelmiségiek jelentős mértékben hozzájárultak ehhez, sőt „1945-ben a magyar politikai elit szinte egyhangúan követelte a svábok kitelepítését”. (481–482.) Ezzel a gondolatmenettel nézetem szerint több probléma is van. Az első: a németek bűnbakká tétele Trianonért. Bár a népi írók műveiben az asszimiláns svábság – például Szabó Dezső *Segítség* című regényében maga Klebelsberg is – valóban éles bíráló tárgya volt, olyan értelemben és mértékben, mint a kommunistákat, a zsidókat és a szabadkőműveseket ismereteim szerint egyetlen ideológiai áramlat sem tette őket felelőssé a háború elvesztéséért, a forradalmakért és az ország feldarabolásáért. A némettség és a zsidóság közötti ilyen párhuzam ezért erőszakolt. Bár 1918-ig mindkét csoport a magyar nacionalizmus és asszimiláció lényegében feltétlen támogatója volt, 1918–1919-es szerepük, és ennek következtében beilleszkedésük a Horthy-rendszerbe markánsan különbözött.

Kétségtelen, hogy a némettség háború utáni megítélése valóban rendkívül negatív volt, és pedig nemcsak az elit, hanem a lakosság körében is. 1946 elején a budapestiek 43%-a helyeselte a „svábok” tervezett kitelepítését, 35% további szigorításokat várt, s enyhítéseket csak 20% javasolt. De vajon mi volt ennek az oka? Kizárólag a magyarok felelősségáthárítási törekvései, netán irigységük és idegengyűlöletük, vagy pedig a magyarországi némettség nem jelentéktelen részének nyíltan és harsányan nácibarát politikai orientációja az 1930-as évek közepétől? Úgy vélem, hogy az utóbbi is, kiegészülve a Magyarországra érkező felvidéki, erdélyi és bácskai menekültek egzisztenciális problémáival. Bizonyítékként többek között a német- és zsidóellenességtől egyaránt mentes Bethlen Istvánt idézhetjük, aki 1944-es emlékiratában keserűen írt nemcsak a hitleri német állam magyarországi „ármánykodásáról”, hanem az ennek szolgálatába szegődött németsegről is. Mindezek és a háború alatti tapasztalatok együttesen okozták, hogy a magyar kormány 1945. május 26-án valóban kérte a győztes nagyhatalmakat a némettség „fasiszta része” kitelepítésének az engedélyezésére Németországba. A nagyhatalmak erre többféle választ adhattak volna az elutasítástól a helyben hagyásig. Ők azonban nem ezt tették. Döntően a németországi munkaerőhiánytól motiválva augusztus 9-én arra szólították fel a magyar kormányt, hogy a lehető legrövidebb időn belül készítse elő 450 ezer német kitelepítését. Néhány héten belül ezt a számot felemelték félmillióra. Ennek alapján, ha akarta volna, a magyar kormány lényegében a hazai némettség egészét kitelepíthette volna. Ám – eltérően a csehektől és a szerbektől – nem akarta! Ezért 1946 végéig csak 120 ezer főt, majd 1948 nyaráig még további 30-40 ezer főt tettek át Németországba. A némettség 1945 utáni kitelepítésében tehát ugyanúgy külső és belső tényezők játszottak közre, mint a zsidók 1944-es deportálásában.

Ungváry Krisztián jó szerkesztő és még jobb stílusíró. Könnyen, gyorsan és világosan ír, ami ugyancsak hozzájárul munkái sikeréhez. A gyorsaság, amellyel a szavak kigördülnek tolla alól és határozott temperamentuma azonban, amely

mintegy megköveteli az egyértelmű, sőt sarkos megfogalmazásokat, veszélyeket is rejt magában. Bekerülhetnek a szövegbe olyan túlzó jelzők, minősítések, sőt megállapítások, amelyek egy igényes esszének sem válnak előnyére, egy szaktudományos monográfiában pedig kifejezetten furcsán hatnak. Ilyenekre részben a historiográfiai bevezetésben, főleg pedig a népi írókkal kapcsolatban bukkanhat a figyelmes olvasó.

Egyáltalán nem érzem meggyőzőnek a szerző ama állítását, hogy „a magyar holokauszt narratívájának megeremtése két külföldi szerzőnek köszönhető”. (7.) A magyarul nem tudó, tehát magyar anyagokat közvetlenül nem is ismerő Götz Aly és Christian Gerlach 2005-ös könyvét (*Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása*) jóval megelőzte Randolph L. Brahm 1981-es – szerző szerint is – „máig meghatározó munkája”. A „narratíva”, vagyis az elbeszélés formálódásának történetéből az első összegző jellegű áttekintéseket, Lévai Jenő háború utáni munkáit (*Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*, 1946; *Zsidósors Magyarországon*, 1948) sem hagytam volna ki, s az egyik utolsót, Gyurgyák János 2001-es opus magnumát (*A zsidókérdés Magyarországon*) is méltattam volna.

Gyáni Gábor és Tomka Béla megfeddését ugyanebben a részben azért, mert szociálpolitikai műveikben nem tértek ki szociálpolitika és zsidóellenesség összefüggéseire, túlzásnak érzem. Olyan ez, mintha valaki mostani műve alapján Ungváry Krisztiánnak azt vetné a szemére, hogy a szociálpolitika azon – egyébként nagyon lényeges dimenzióival –, amelyek nem függenek össze a zsidósággal, például a betegség- és balesetbiztosítással, a nyugdíjjal stb. érdemben, részletesen nem foglalkozik. Pedig munkája alcímében szerepel a szó: „szociálpolitika”. Az olyan sarkos megállapítás pedig, hogy a „munkaidő, szabadság és bérezés tekintetében a 19. század közepének Angliáját idéző állapotok uralkodtak” a két világháború közötti Magyarországon, bizonyításra várna. Tomka Béla komparatív kutatásai éppen nem ezt igazolják. Egyik legutóbbi munkájában kifejezetten úgy foglalt állást, hogy „Magyarország a két világháború közötti időszakban csak kevésbé maradt el a nyugat-európai országoktól a jóléti ráfordításoknak a bruttó hazai termékhez viszonyított arányát tekintve”. (*Korunk* 2012/11. 52.) A szerző ama – egyébként Ferge Zsuzsa 30 évvel korábbi eszmefuttatásán alapuló – megállapítása is pontosításra szorulna, hogy a két világháború között „a szegénység aránya a teljes népesség 55–75%-a között mozoghatott”. (120.) Ahhoz, hogy ezt a feltételezést értelmezni tudjuk, ismernünk kellene a „szegénység” kritériumait, amelyekre azonban nem történik utalás. Úgyszintén vitathatóak a korszak gazdasági teljesítményére vonatkozó – döntően nem a mai gazdaságtörténeti irodalomra, hanem a kortársi elemzésekre támaszkodó – megállapítások.

A népi írókat illető vaskos minősítések közül kiemeljük azt, hogy Illyés Gyula, aki korábban – úgymond – Imrédy Béla „barátja” volt, 1946-ban „a magyar népi talajba gyökeret eresztő kommunista pártért” és Rákosiért lelkesedett, majd 1948 után passzivitásba vonult és „1956-ban *Egy mondat a zsarnokságról* című versével tette magát halhatatlanná”. (297.) Eltekintve attól, hogy 1945 utáni működése nemigen tartozik a tárgyhoz, azt hiszem, hogy Illyés Gyula ennél gazdagabb

és tisztább, noha természetesen nem ellentmondásoktól mentes életművet hagyott maga után, s Imrédyvel sem „baráti” kapcsolatokat ápolt, mindössze állást fogadott el tőle. Méltánytalannak tartom azt a megállapítást is, hogy Németh László 1962-ben Aczél György „tanácsadójává szegődött” volna, és „a kádári korszakot a minőség forradalmának nevezte”. (291.) Németh László folytatott eszmecserét Aczéllal, méltányolta az államszocializmus kádári változatának előnyeit az 1956 előtti rákosista rendszerhez képest, de hogy ő lett volna Aczél tanácsadója, s hogy olyannak képzelte volna a „harmadik utat”, mint a kádárizmus volt, azt pontos idézetekkel kellene bizonyítani. Ezek hiányoznak a műből. Az idézett minősítések, mint cseppben a tenger tükrözik a szerző előítéletes gondolkodását a népi mozgalomról és annak kommunista megítéléséről. Azt írja a mindvégig nagyon heterogén társaságról, hogy a két világháború között „jobboldaliként is értelmezhető” áramlat volt. (252.) Igaz, mint ahogy ugyanilyen joggal baloldaliként értelmezhető irányzatnak is nevezhető. A mozgalom 1945 utáni megítéléséről pedig azt olvashatjuk, hogy „egységesen a »baloldali« jelzöt akasztották rá”. (287.) Hogyan? Vajon akkor mi kényszerítette Nyírót emigrációba, Németh Lászlót – ciánampullákkal a zsebében – Hódmezővásárhelyre, Féja Gézát Békéscsabára, Kodolányi Jánost pedig – nagyon inséges körülmények közepette – Balatonakarattyára? Erdélyi Józsefről és Sinka Istvánról, aki csak 1961-ben tért vissza az irodalmi életbe, nem is beszélve. A népiek egészének és a kommunista hatalomnak a kiegyezésére lényegében csak 1956 után került sor, de akkor is csak azon az alapon, hogy regényeket és verseket írhatnak, de politikai véleményt, ideológiát nem fogalmazhatnak meg. Az 1958-as pártállásfoglalás, amely alapvetően nacionalistának bélyegezte a mozgalmat, lényegében mindvégig érvényben maradt. A régebbi irodalomból elsősorban Borbándi Gyula munkája (*A magyar népi mozgalom*) segíthette volna a szerzőt az eligazodásban. (A legújabb áttekintés, Papp István kitűnő összegzése – *A magyar népi mozgalom története 1920–1990* – néhány héttel Ungváry könyve előtt jelent meg, úgyhogy azt még nem használhatta.)

PhD-disszertációjának (*Budapest ostroma*) megvédése óta Ungváry Krisztián a második olyan könyvet írta, amellyel méltán pályázhatna a szakmai hierarchia következő fokára. Az ezzel kapcsolatos eljárás minden bizonnyal érdekes és fontos szakmai vitákra adna alkalmat.

Romsics Ignác

„És kitántorgott Amerikába ...”

Frank Tibor: Kettős kivándorlás (Budapest–Berlin–New York 1919–1945). Gondolat, Budapest, 2012. 389 o.

Ha végigtekintünk a Magyarországról való önkéntes és kényszerű kivándorlók hosszú során – kezdve akár a Rákóczi-szabadságharc után hazájukból „kibujdosottaktól”, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után menekülni kénytelen politikusokon, valamint honvédtiszteken és közkatonákon át a *Hazám* „másfél millió” emberéig, megállapíthatjuk, hogy már a 20. század kezdetéig is – sajnos – komoly hagyományai voltak az emigrációnak. Ezek a vérveszteségek szellemi téren is rendkívül jelentős hatással jártak, de soha olyan rövid idő alatt olyan óriási szellemi tőkét nem vesztett Magyarország, mint a két világháború között. Az okok között nagy, talán döntő súllyal esett latba a korabeli magyar társadalom gazdasági, politikai és, bizonyos mértékben, kulturális sérülékenysége.

Magyarország az általános bizonytalanságot sugárzó *Zeitgeist*ben az európai országok többségénél is végletesebb helyzeteket élt át. A 19. század utolsó harmadának és a 20. század első évtizedének megkésett, erőltetett és emiatt valójában nem szerves fejlődését a „nagy háború” és Trianon retardálta. A háború és a béke elvesztése, a kommunista diktatúra alatt a véresen erőszakos kísérletek az élet gyakorlatilag minden területének átformálására, a társadalom kialakult kereteit alapjaiban forgatták fel. Felszínre került több, addig esetleg csak elfojtott indulat és teret nyertek olyan irracionális reakciók, mint például a kritikus helyzetekben törvényszerűen megjelenő bűnbakkeresés; ez utóbbi jelenséget, többek közt, Pók Attila járta körül tudományos igényvel *A haladás hitelében*. A történelmi léptékkal, sőt még egy ember életében is rövid, nagyjából másfél évtizedes konszolidációs időszakot az 1930-as évek végén a II. világháború kitörése zárta le úgy, hogy közben a nagy gazdasági világválság jelentősen visszavetette a lassú gazdasági kilábalást.

Valójában Frank Tibor eredetileg angol nyelven megjelent munkája (*Double Exile: Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States, 1919–1945*. Lang, Oxford, 2009.) három ország két világháború közötti történetét jeleníti meg az olvasó előtt – Magyarországot, Németországot és az Egyesült Államokét. A migrációkutatás klasszikus íratlan szabályai szerint a szerző tág teret szentel a magyarországi „push”-, a németországi először „pull”-, majd „push”-, valamint az amerikai „pull”-tényezőknek, azaz azoknak a jelenségeknek, amelyek embereket arra ösztönöztek, hogy elhagyják szülőhazájukat, illetve azokat, amelyek embereket egy adott országba vonzottak. Frank Tibor azonban túllép a hagyományos migrációkutatáson, és „egy emigráns csoport egészének életrajzát” írta meg, idegen szóval prozopográfiát. Ám ez nem minden: legalább még egy tudománytörténeti és eszmetörténeti monográfiát is fel lehet fedezni a kötetben, amely ilyen módon igazi interdiszciplináris dimenzióval rendelkezik. Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy a vállalkozás technikai háttere is egyedülállónak mond-

ható: a nagyjából félszáz levéltárban és egyéb gyűjteményekben végzett kutatás az Egyesült Államokban és Európa több országában óriási szervezőkészséget, kitaratást és elhivatottságot kívánt.

Az első fejezet, a „»A magyar génusz« társadalmi szerveződése”, azt a rendkívül nehezen megfogható környezetet térképezi fel eszmetörténeti, urbanisztikai, társadalomtörténeti, oktatástörténeti szempontból, amely kitermelte magából az elsősorban, de nem kizárólag zsidó származású magyar tudósok és művészek „nagy nemzedékét”. A kelet-európai pogromok és korlátozott gazdasági lehetőségek miatt a 19. század utolsó harmadában nagyarányú zsidó kivándorlás kezdődött arról a területről, ahol nagyjából két évszázaddal korábban a világ zsidóságának kilenctizede lakott. A Monarchia az egyik célállomás volt, míg az első számú befogadó ország az Egyesült Államok lett. Az ekkori tömeges zsidó bevándorlás a későbbiekben jelentősen befolyásolta a magyar vagy magyar származású, de már esetleg német zsidó bevándorlók fogadtatását a „korlátlan lehetőségek hazájában” – sok esetben burkolt vagy nem is rejtett antiszemitizmus formájában. A vallási alapú zsidóellenes érzésekhez ugyanis elsősorban a nagy gazdasági világválság miatt gazdasági alapú antiszemitizmus is társult: sokan úgy gondolták, hogy a bevándorlók, köztük aránylag nagy számban a zsidók, elfoglalják az „amerikaiak” elől a munkahelyeket, többek közt az egyetemeken és a kutatóintézetekben is.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában az asszimilált tanult zsidók életpályája, erősen leegyszerűsítve, kettévált – Szabó István *A napfény ize* című filmjében plasztikusan ábrázolja ezt a folyamatot. Egyfelől az ekkoriban kialakuló és megerősödő üzleti, pénzügyi, vállalkozói, értelmiségi és hivatalnoki középosztály oszlopos tagjaivá váltak, másfelől a kor politikai, gazdasági és társadalmi viszásságait – akár forradalmi – úton gyökeresen megváltoztatni kívánó útra léptek. Ez utóbbiak közül aztán többen, a zsidók lakosságárányához képest kimagaslóan nagy számban képviseltették magukat az 1918–1919-es forradalmak és a kommunista diktatúra eszmei előkészítésében és gyakorlati megvalósításában is.

A „magyar trauma” (vesztes háború, baloldali forradalmak, Trianon) utáni értelmiségi exodus – nagy részben a bűnbakkereső politikai légkörben hozott numerus clausus törvény miatt – rendkívül értékes szellemi tőkétől fosztotta meg Magyarországot. A kivándorlás gyakorlatilag Nyugat-Európa összes jelentősebb felsőoktatási intézménye és kutatóintézete felé irányult. Közülük Németország magától adódó célországgá vált, köszönhetően számos nivós intézményének, a hagyományosan erős német közép-európai intellektuális jelenlétnek és hatásnak, valamint annak a nem elhanyagolható ténynek, hogy a magyarországi zsidó értelmiség második anyanyelve (esetenként az első) a német volt. A „magyar Berlinben” azonban nem kizárólag emigránsok éltek, hanem a Collegium Hungaricum létrehozásával a „hivatalos” Magyarország is erős szálakkal kötődött a német fővároshoz. (Az emigráció és a berlini magyar intézet kapcsolatának feltárása érdekes adalékkal szolgálhatna a korabeli történések jobb megértéséhez.) A magyar emigránsok itt találkoznak először közvetve későbbi hazájukkal az *Amerikanisierung*on keresztül. (Az amerikai–német eszmetörténetre és köl-

csönhatásokra nézve érdemes megjegyezni, hogy negyedszázaddal-félszázaddal korábban a *Germanization* hódított az Egyesült Államok számos felsőoktatási intézményében: a posztdoktori iskolák, például a Johns Hopkins Egyetemen, német mintára szerveződtek meg.)

Miközben az Osztrák–Magyar Monarchia területéről „másfél millió emberünk” vándorolt ki az Egyesült Államokba, a világháború drasztikus változásokhoz az amerikai bevándorlási politikában. A „nemzeti eredet” elve jelentős mértékben eugenetikai és rasszista alapokon nyugodott (az erre épülő törvények egyébként az 1960-as évek közepéig érvényben voltak Amerikában). Az európai zsidóság tragédiájához hozzájárult a két nagy angolszász ország szűkkeblű bevándorlási politikája: míg a britek a palesztinai zsidó–arab etnikai arányok jelentős megváltozásától és az arab országokban kiépített befolyásuk megóvásától tartottak, addig az Egyesült Államok az 1920-as évek elején hozott úgynevezett kvótatörvények mellett az 1930-as években gazdasági okokra hivatkozva diszkriminált elsősorban a kelet- és közép-európai zsidó és nem zsidó bevándorlókkal szemben. A végső soron etnikai-faji alapon meghozott törvényekkel a jelek szerint az Egyesült Államok sem tudta kivonni magát egyes ártalmas és korábban nem tapasztalt méretű tragédiába torkolló szellemi áramlat alól. (Frank Tibor egy korábbi tanulmánya a századelő „tudományos” amerikai eugenetikai törekvéseit tárgyalja: *The Dillingham Report, Franz Boas, and the Measurement of the U.S. »New« Immigrants, 1907–1911*, 2009.) A bevándorló zsidó értelmiségiek „Berlinje” New York lett; az amerikai hatóságok azonban arra is ösztönözték a tudósok amerikai tartózkodását finanszírozó szervezeteket, így a Rockefeller Alapítványt vagy az Emigráns Szakemberek Amerikai Tanácsát (The American Council for Emigrés in the Professions), hogy az ország középnyugati és nyugati részeibe is irányítsák a külföldről érkezetteket az ottani intézmények színvonalának javítására. Érdemes megjegyezni itt, hogy a középosztálybeli zsidóság monarchiabeli leegyszerűsített modelljéhez hasonló az Egyesült Államokban is működött: azaz, a magasan kvalifikált és jobbra apolitikus vagy a közvetlen politikai cselekvéstől többnyire tartózkodó zsidó értelmiségi elit mellett megjelentek Amerikában az általában a Komintern által küldött zsidó származású kommunista agitátorok és szervezők is; legismertebb magyar képviselőjük Jan Peters (Goldberger Sándor) volt, akinek aztán a McCarthy-időszakban kellett elhagynia az Egyesült Államokat. (Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának magyar kapcsolatait Alger Hiss és Noel Field tevékenységének vizsgálata közben Schmidt Mária tárta fel *A titkosszolgálatok kulisszái mögött. Hitek, ideológiák és hírszerzők a XX. században* [2005] című munkájában.) Az Egyesült Államokban a két világháború között tapasztalható antiszemitizmushoz és idegenellenességhez a jelek szerint hozzájárult az is, hogy a radikális baloldali mozgalmakban sokszor kulcsszerepet játszottak zsidó származású személyek (például az anarchista Emma Goldmann). Ebben az összefüggésben bizonyos párhuzamok mutathatók ki az európai (német, francia, magyar stb.) antiszemitizmus és az amerikai között, s ezek a társadalom egy részénél tapasztalható sztereotípiák elkísérték a magyar tudós emigrációt az 1920-as évek eleji Magyarországról a következő évtized Németországán keresztül az 1930-as évek végi

és a világháború alatti Egyesült Államokba – gondoljunk csak a Manhattan-projekt katonai vezetőjének, Leslie Groves tábornoknak a zsidó származású tudósokkal szemben érzett ellenszenvére.

A legismertebb magyar tudós emigráncsoport, természetesen, az Egyesült Államok háborús erőfeszítéseire nemcsak tevékenyen, hanem kezdeményezően is hozzájáruló „Mars-lakók” voltak: Kármán Tódor, Szilárd Leó, Wigner Jenő, Neumann János és Teller Ede. „Az öt világformáló Marslakó” (Hargittai István: *Martians of Science* [2008]) minden túlzás nélkül állítható, hogy a történelem menetének alakítója volt: a hidegháborúban a liberális világrend, benne a parlamenti demokrácia és a piacgazdaság végső sikere elképzelhetetlen lett volna, amennyiben Amerika nem rendelkezett volna technológiai fölényrel katonai és nem katonai téren is a kommunista diktatúrákkal szemben. Frank Tibor ennek megfelelően a kötet zárófejezetében („A problémamegoldás és az Egyesült Államok háborús erőfeszítése”) nem csupán Kármánnal, Neumann-nal és Szilárddal foglalkozik részletesebben, hanem a matematikus Pólya Györggyel is, aki „iskolát” teremtett a gondolkodásban és az újszerű problémamegoldásban. Wigner Jenő és Teller Ede kimaradt az alaposabb elemzésből; a szerző korábban, Teller Ede születésének századik évfordulóján, 2008-ban három tanulmánnyal tisztelgett a magyar tudós emléke előtt. Wigner és Teller némileg háttérbe szorulása azért érdekes, mert „Einstein Roosevelthez intézett, 1939. augusztus 2-i híres levelének első, keltezés nélküli vázlata Wigner Jenőt említi mint a terv elsődleges mozgatóját”, míg „Szilárdot Teller Ede vitte el kocsival Einstein Long Island-i (New York) nyaralójába az aláírás előkészítésekor”. (317.)

Érdekes adalékkal szolgál Frank Tibor, amikor megemlíti, hogy Szilárd Leó Charles Lindbergh támogatását szerette volna megnyerni ahhoz, hogy kormányzati pénzekhez juthasson. (317.) Az eset rávilágít Szilárd – és több más emigráns – politikai naivitására: Lindbergh ugyanis az America First egyik prominens tagja volt, aki szemben állt a Roosevelt-adminisztráció azon intézkedéseivel, amelyek szerinte az Egyesült Államokat közelebb vitték a háborúba való belépéshez. A háború végén Szilárd Leó az atomenergia nemzetközi ellenőrzésének szükségességéről próbálta meggyőzni James F. Byrnes jövődó külügyminisztert; sőt az Egyesült Államok és a Szovjetunió között élesedő ellentétek csillapítására 1947-ben levelet kívánt intézni Sztálinhoz, hogy „beszéljék meg a »világháború utáni újjáépítés kereteit«”. (328.) Teller Ede viszont a „keményvonalasokkal” együtt gyanakodva figyelte a sztálini Szovjetuniót, és a későbbiekben döntő szerepe volt a hidrogénbomba előállításában, majd a stratégiai védelmi kezdeményezésnek (a „csillagháborús tervnek”) az 1980-as években. Dilemmájuk és sokszor egymás között folytatott vitájuk a tudomány, politika és erkölcs kapcsolatáról végső soron több ezer éves kérdés, noha a nukleáris fegyverek a problémát egzisztenciális, az egész emberiség jövőjét eldöntő szintre helyezik.

Ha a magyar emigráns tudósok egy csoportja „világformáló” volt a szó közvetlen értelmében, az „Utószó” befejező sora már egy másik lehetséges dimenzióba visz bennünket. „Sorsuk egy másik kérdést is felvet, amely a 21. században még aktuálisabb: van-e, lesz-e, lehetséges-e, szükséges-e egy transznacionális,

sőt globális emberi identitás”? (341.) A történész Frank Tibor ugyan nem válaszolja meg a kérdést, de a magyar emigráns tudósok egyéni sorsától a csoporttörténeten (prozopográfián) át az emberiség nagy kérdéseiig eljutó monográfia üzenete egyértelmű.

Magyarics Tamás

A születő szélsőjobbaldaliság mint nemzedéki életérzés

Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.
Osiris, Budapest, 2012. 272 o.

2012 őszén látott napvilágot Gyurgyák János Nemzet-trilógiájának utolsó darabja. A *Magyar fajvédők* vaskos előzménykötetei 2001-ben a (nem zsidó) magyar–(magyar) zsidó együttélés problematikáját és 2007-ben a magyar nemzeteszme és nacionalizmus történetét tekintették át.¹ Ezek tudományos értékét egyértelműen mutatja, hogy alig akadt recenzens, aki ne ismerte volna el adatgazdagságukat és jelentőségüket. Hasznosságukat pedig mindenki megtapasztalhatja, aki rövid összefoglalást, kiindulási pontot, életrajzi vagy bibliográfiai útbaigazítást keres az említett témákban. Mindazonáltal számos jogos kritika – és nem kevés méltatlan bírálat – érte a szerzőt. Ennek néhány fontosabb okát érdemes elöljáróban megemlítenünk. Mindenekelőtt azt, hogy Gyurgyák kifejezetten érzékeny témákat választott, mivel kutatásainak indítéka nem csupán a múlt iránti érdeklődés, hanem aktuális problémáink eszmetörténeti gyökereinek pontos feltárása. Másodsorban említhetjük a szerző témaválasztásának magyar viszonyok közepette szokatlan „ambiciózusságát”. Sajátos tünete ugyanis napjaink hazai történésztársadalmának a nagy áttekintésektől való (szinlelt) idegenkedés.² Harmadjára említhetjük, hogy a Nemzet-trilógia első két kötete olyan új műfajt igyekezett meghonosítani a magyar történeti szakirodalomban, amit jobb híján eszmetörténeti bevezetésnek (Grundriss), kézikönyvnek nevezhetünk. Valójában e kötetek nem is sorolhatók be egyértelműen egyetlen műfajba, mivel leginkább egy adatgazdag és részletes szakirodalmi útmutatóval ellátott egyetemi kézikönyv és egy nagy ívű közéleti esszé ötvözetének tekinthetők. Ez a műfaj az angolszász világban egyáltalán nem számít ritkaságnak – nyilván nem véletlen, hogy Gyurgyák tudományos szocializációjának meghatározó színtere s egyúttal állandó viszonyítási pontja éppen Oxford. Végül, de nem utolsósorban az is hozzájárulhatott az eddig megjelent két kötet sajátos fogadtatásához (a közéleti folyóiratokban megjelent kri-

1 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Osiris, Bp., 2001.; valamint *Uő*: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Osiris, Bp., 2007.

2 Annál is inkább különös ez, mivel nálunk a közös munkával szembeni averziók markáns megnyilvánulásaként a másutt kollektív munka gyümölcseként születő kézikönyvek jelentős része is egy szerzős vállalkozás.

tikák mellett a lényegi szakmai viták elmaradásához), hogy Gyurgyák látványosan a történészcéhen kívülre pozicionálja önmagát, miközben súlyos kritikával illeti az „alulteljesítőnek” tekintett szakmát. Ezt mutatja kötetének sajátos felépítése is. A főszerzőben kizárólag a vizsgált forrásokra hivatkozik a szerző, és nem is törekszik hozzáigazítani mondanivalóját a „tudomány mai állásához”. Vagyis nem száll be a hivatkozások kényszeres szaporításába, és a muszájhivatkozások képmutatásának sem hódol, egyúttal pedig a szakirodalmi (hit)viták útvesztőibe sem itt megy bele. Nem azért, mintha ne lenne markáns véleménye. A kötetek végén található szakirodalmi tájékoztatókban tömören, metsző élességgel minősíti a tematikusan katalogizált szakirodalmat, s egyúttal hosszan sorolja elő a hiányokat – mintegy ismételtlen megficskázva a szakma önértékét.

A trilógia első két kötetéhez képest a most megjelent *Magyar fajvédők*, ami tulajdonképpen a második kötet egyik fejezetének részletesebb és megközelítésmódjában újszerű kibontása, több szempontból is eltérő. Témaválasztását tekintve ez tűnik a leginkább „monografikusnak”. A kötet felépítése sem kézikönyvszerű, terjedelme is kisebb a korábbiakénál. A téma feldolgozási módja mégsem követi a tudományos művek megszokott analitikus szerkezetét, az egyetlen történetként bemutatott kronologikus előadással pedig nem is próbálkozik. Mint az előszóból megtudjuk, Gyurgyák először maga is behódolt a tudomány vélt elvárásának, s a magyar fajvédelem történetét az ideológia – politikai párt – mozgalom – sajtó fejezetekbe rendezve írta meg. Ezt a megoldást azonban túl enciklopédikusnak, iskolásnak és életidegennek érezte – Gyurgyák szavaival „egy antikvárius érdeklődésű aktakucac vázlatos fogalmazványához” hasonlított. (8.)³ Így végül a „lényegét megragadó”⁴ portrészorozatot készített a fajvédelem meghatározónak tekintett alakjairól, s ezt egészítette ki részletes bevezetéssel (fogalmi alapok lefektetése, a kérdés historiográfiája, a fajvédelem előzményei, valamint a fajvédő sajtó bemutatása), a jelenre is ablakot nyitó kitekintéssel és a megszokott bibliográfiai útmutatóval. Az így született portrészorozat vállaltan nem ígéri a magyar fajvédelem teljességre törekvő feldolgozását, amit a címadáshoz fűzött magyarázat is hangsúlyoz: ezért nem lett a kötet címe sem „A magyar fajvédelem története”, sem pedig „A magyar fajvédők”.⁵ Előbbi ugyanis inkább intézménytörténeti megközelítést ígérne, utóbbi pedig azt sugallná, hogy az összes fontosabb fajvédő tevékenységét megismerhetjük a kötetből. Gyurgyákot azonban az intézménytörténet láthatóan nem érdekli, a prominens fajvédőknek pedig nem lexikonát akarta összeállítani, hanem a legfontosabb típusokat bemutatni, s ezen keresztül a fajvédő gondolkodást érthetővé tenni. A kötetnek a korábbiaknál reflektáltabb hangvételű előszavában még azt is felveti, hogy talán nem ez volt a legjobb módja a téma feldolgozásának. Úgy véli, hogy egy Bajcsy-

3 E megfogalmazásban sem nehéz egyébként észrevenni a száraznak és élettelennek minősített tudományos publikációk szarkasztikus kritikáját.

4 Szekfüék idejében úgy mondták volna: „szellemtörténeti”.

5 Úgy tűnik, 2012 nyarán különösen felértékelődött a határozott névelő (hiányának) szerepe a magyar történettudományban – mintegy ezzel pótolva az angol „A history of ...” szerkezet vállalt szubjektívizmusát és a teljesség igényének feladását.

Zsilinszky Endréről mint par excellence fajvédőről készített életrajzon keresztül talán még érzékletesebben lehetett volna bemutatni a fajvédelmet. A recenzius szerint lett volna még egy eredeti – és az intézményi keretek feltárását is lehetővé tevő – módja a téma feldolgozásának: ha a kötet utolsó fejezetében ismertetett „fajvédelmi útmutató” és az ehhez szorosan kapcsolódó „fajvédő program” mentén bontotta volna ki a szerző a témát. Ez a megoldás azonban nyilván nemcsak a szakmának, de Gyurgyák ízlésének is túl „posztmodern” lett volna, így az ötlet megvalósítása megmarad egy az intézménytörténeti megközelítés iránt jobban érdeklődő leendő „aktakukacnak”.

Az előszó egyik legizgalmasabb kérdése, hogy miként jelöli ki a szerző témája határait. Gyurgyák ugyanis helyesen mutat rá, hogy a fajvédelem fogalma meglehetősen tág teret enged a definíciónak: egyaránt érthetjük alatta a szűken vett politikai mozgalmat és a tágan vett „faji” (mai szóval „eticista”) gondolkodást. Gyurgyákot szemlátomást két kérdés izgatja. Egyrészt az, hogy miként lehet ez az etnicista gondolkodásmód máig hatóan virulens, miközben annak tudományos alapjai a kezdetektől problematikusak voltak, de a genetikai kutatások megindulása óta egyenesen tarthatatlanok. A másik zavarba ejtő kérdés pedig az, hogy a fajvédő gondolat népszerűsége ellenére miért bukott meg mégis oly gyorsan és látványosan a fajvédők politikai mozgalma. Ahhoz, hogy e kérdésekre választ találhasson, Gyurgyák nyilvánvalóan nem korlátozhatta témaválasztását a szűken vett politikai mozgalom történetére. A téma határainak kijelölésénél azért sem volt egyszerű a dolga, mert korábbi eszmetörténeti kutatásai fényében azt is kétségbe vonja, hogy létezett volna egységes fajvédő ideológia. A kötet historiográfiai bevezetőjében önkritikusan bevallja, hogy korábbi műveiben megpróbálta ugyan a fajvédelmet mint egységes ideológiát értelmezni, azonban ez a kísérlet éppen arról győzte meg, hogy a magukat fajvédőnek nevezők egymástól kisebb-nagyobb mértékben különböző – s néha önellentmondásos – nézeteket vallottak. Messze vezetne annak felvetése, hogy ez valóban így van-e. S vajon más politikai irányzatok – például a liberalizmus, a konzervativizmus vagy éppen a szocializmus, illetve a recenzius által jobban ismert nemzetiszocializmus(ok) – esetében nem ugyanerre a következtetésre jutnánk-e? A lényeges számunkra az, hogy Gyurgyák jelen kötetében nem törekszik utólag megkonstruálni a fajvédő ideológiát, hanem inkább úgy dönt, hogy eszmetörténeti portrék sorozatán keresztül mutatja be a tárgyat. Ezek a szerző szándéka szerint egy-egy típust megjelenítő esettanulmányok: Szabó Dezső a mozgalom prófétája, Bangha Béla a sajtóapostol, Méhely Lajos a fajbiológus, Gömbös Gyula a fajvédő politikus, Bajcsy-Zsilinszky a mozgalom mártírja, Lendvai István költő és publicista, Milotay István újságíró, Héjjas Iván és Prónay Pál pedig a mozgalmárok képviselői. Az előszóban Gyurgyák hosszan sorolja a kimaradt eseteket (Budaváry Lászlót, Zdravec Istvánt, Kovács Alajost, Bosnyák Zoltánt, Farkas Gyulát, Kozma Miklóst, valamint a többé-kevésbé a fajvédelem gondolatának hatása alá került Teleki Pált és Németh Lászlót – hogy csak néhány fontosabbat emeljünk ki), de meggyőződése szerint a fajvédő gondolat megértéséhez az általa tárgyalt esetek elegendőek, a hiányzó személyek részletes

bemutatása ugyan tovább színesíthetné a palettát, de a lényeg megragadását érdeemben már nem segítette volna.⁶

Gyurgyák tehát végül úgy döntött, hogy a fajvédő mozgalmat olyan nemzedéki csoportosulásként értelmezi, amelynek tagjai az I. világháborút követő összeomlás traumájára és a forradalmakra kettős tagadással válaszoltak. Elutasították a Monarchia liberális kapitalizmusát és a kommunizmust is, s ezek helyett korabeli szófordulattal „nemzeti és keresztény” alapon álló „harmadik utat” kerestek. Így a tágan vett fajvédelem körébe sorolja – joggal, hiszen az érintettek közül is sokan így tettek egykor – a tudományos fajvédelmet (főleg Méhely Lajost, Kovács Alajost, Bosnyák Zoltánt), az ébredőket és más ellenforradalmi agresszorokat (különítményesek, turulisták), a radikális keresztényszocialistákat (például Prohászka Ottokár, Bangha Béla) és a szűkebben vett fajvédő politikai mozgalmat (Gömbös Gyula, Bajcsy-Zsilinszky, Eckhardt Tibor, Ulain Ferenc stb.). Végül ötödik csoportként ideveszi a fajvédelem által többé-kevésbé megihletett népi írókat (Szabó Dezső mellett például Németh Lászlót és másokat), illetve az irodalmárokat (Farkas Gyula).⁷ Jól látható, hogy a kötetbe került portrék valóban mindegyik körből hoznak legalább egy példát. Az is világosan kitűnik egyúttal, hogy Gyurgyák a fajvédőket határozottan elválasztja két jelentősebb jobboldali irányzattól: a Monarchia viszonyait restaurálni akaró konzervatívoktól, valamint az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalmától, a nemzetiszocializmustól.

Amint a téma szakirodalmának fejlődését felvázoló historiográfiai bevezetésből kitűnik: eddig leginkább a politikai és intézménytörténeti vonatkozások lettek – úgy-ahogy – feltárva. Készültek életrajzok a korszak meghatározó politikusairól (Bethlen István, Teleki Pál, Gömbös Gyula, Kozma Miklós és a fajvédőből „antifasisztává” áttisztított⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre), valamint intézménytörténeti feldolgozások (MOVE, ÉME, a keresztény-nemzeti szakmai szervezetek, legújabban pedig a Turul Szövetség). Az eszmetörténeti megközelítést azonban szinte lehetetlenné tette az 1945 után monopolhelyzetbe került állampárti történetírás, mely a fajvédőket a „totális fasiszta diktatúra” híveként, egyúttal a nyilasok közvetlen elődjeként tárgyalta. E nézetek kidolgozásában és elterjesztésében Lévai Jenő volt a kulcsszereplő. Ehhez képest jelentős szellemi újdonsággal bírt Szabó Miklósnak a fajvédelem szellemi előzményeinek feltárására tett kísérlete – igaz, Gyurgyákhoz hasonlóan a recenzens is félrevezetőnek tartja az ezek megjelölésére használt

6 A már-már magyarzkodásnak ható listáról a recenzens mindössze egyetlen nevet hiányol: Horthy Miklósét, aki éppúgy mindvégig fajvédő beállítottságú maradt, ahogy Bajcsy-Zsilinszky Endre is. A recenzens meglátása szerint a kormányzó megértéséhez éppen a fajvédőként való értelmezése adja a kulcsot.

7 Természetesen meg lehet kísérteni a szűken vett fajvédő politikai mozgalmat elkülöníteni az ébredőktől és a radikális keresztényszocialistáktól, valamint a tudományos fajvédelemtől. Erre tett kísérlet *Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története.* Jaffa, Bp., 2012. 30–83. Gyurgyák ezt eszmetörténeti szempontból nem tartja gyümölcsözőnek, e módszerrel ugyanis csak a politikai mozgalmak választhatóak el szerinte – elfedve a közös eszmei alapokat.

8 E kettő valójában csak a marxista történetírás dogmáit megkérdőjelezhetetlen igazságnak tekintő szemszögből tűnik ellentmondásnak, ezért volt szükséges az áttisztítás.

„újkonzervativizmus” kifejezést. Gyurgyák kötete tehát úttörő vállalkozásnak tekinthető.⁹

A kötet bevezető fejezetében a nemzetközi (angol nyelvű) és magyar szakirodalom segítségével igyekezett a szerző a téma tárgyalásához szükséges tudományos alapfogalmakat (faj, etnikum, nemzet) megvilágítani. Ezek kapcsán arra is rámutat, hogy az egykori szóhasználatban a „faj” kifejezés e három bármelyikét jelenthette, s így a fajvédők jelentős része nem is tudatosította, sok esetben nem is tudatosíthatta magában, hogy „elbeszélnek” egymás mellett, vagy éppenséggel saját magukkal is ellentmondásba kerülnek.¹⁰ Ez a fogalmi bevezető egyúttal Gyurgyák tudományos kritikája is a fajvédő gondolattal és különösen az etnicista nemzetfogalom használhatóságával szemben. Így a kötet keretes szerkezetűnek tekinthető annyiban, hogy az alapfogalmakat tisztázó bevezetés egyúttal a kitekintés címet viselő utolsó fejezet kritikájaként is olvasandó – mindkettő a jelenről, a jelenhez szól.

A kötet első portréja Szabó Dezsőt állítja elénk mint a faji gondolat hazai prófétáját. Ez annál is inkább helyeselhető, mert Szabó volt az 1920-as évek leghatásosabb közéleti gondolkodója, akinek elsőrendű szerepe volt az etnikai nemzetfogalom elterjesztésében, valamint a parasztság problémáinak a köztudatba való beemelésében. Hogy Szabó ezzel valóban elfécsérelte-e írói zsenialitását, azt a recenzens nem merné olyan határozottan kijelenteni, ahogy Gyurgyák teszi. Azt viszont fontosnak vélem hangsúlyozni, hogy Szabónak jelentős szerepe volt előbb a zsidóellenes, majd a németellenes közhangulat szításában. S ezzel hozzájárult a két kisebbség későbbi tragédiájához. Gyurgyák azt sem hallgatja el, hogy Szabó nem csak tehetséges író és hatásos közéleti szereplő volt, hanem ezzel együtt saját zsenialitásába szerelmes, ezért végtelenül összeférhetetlen ember is. Gyurgyák markáns és valódi megjelenítő erővel bíró megfogalmazásai, valamint jól megválasztott (jellemző és illusztratív) idézetei itt és a továbbiakban is a kötet egyik erősségét jelentik. Tudományos próza esetében külön érdemes kiemelni, hogy a szöveg nem egyszerűen jól olvasható, hanem egyenesen jó is olvasni.

A második portré a sajtóapostolnak nevezett jezsuita Bangha Bélát mutatja be. Hangsúlyos szerepeltetését a szerző azzal indokolja, hogy Bangha 1920-ban megjelent *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című kötete nem csupán a nemzeti-keresztény kurzus egyik alapműve lett (Szabó Dezső, Szekfű Gyula, valamint a kisebb hatású Tormay Cecil közismert munkái mellett), de ezenfelül a fajvédőkre különösen jelentős hatást gyakorolt. Ez magyarázza, hogy a kötetben nem a Banghánál egyébként sokkal ismertebb és napjainkban vitatottabb életművű Prohászka Ottokár jeleníti meg a radikális keresztényszocializmust, de nem is a Nemzeti Hadsereg tábori püspöke, Zadravec István kapott nagyobb figyelmet,

9 A recenzens is csupán egy-két kéziratban maradt értekezéssel tudná kiegészíteni Gyurgyák bibliográfiáját, ezek azonban inkább a marxista történetíráshoz vonatkozóan forrásértékűek, semmint a fajvédelem történetére.

10 Az egykori fajvédők következtelen fogalomhasználata a magyarázata annak is, hogy bármelyiküktől lehet számos olyan idézetet kiragadni, amelyek mai szemmel könnyen félreérthetőek.

holott ők életútjukat, közéleti szerepvállalásukat tekintve jobban beletartoztak a szűken vett fajvédő mozgalomba. Gyurgyák szerint a modernebb és propagandisztikusabb Bangha nyelvezetét sokkal jobban értették és át is vették a fajvédők, mint a patetikusabb és fennköltebb Prohászkaét. Csak helyeselhető, hogy a Bangha-portré megrajzolásához a szerző sokat merített a Molnár Antal és Szabó Ferenc SJ által nemrégiben publikált Bangha-naplókból, így hozva közel emberileg az *Ecclesia militans* szellemiségét megtestesítő szerzetest.¹¹

A harmadik fejezet a fajbiológus Méhely Lajosról szól. Ő képviseli a kötetben a tudományos fajvédelem világát, ahová az eugenika-mozgalom úttörői mellett Kovács Alajos statisztikust vagy Méhely tanítványát, a későbbi Zsidókérdés-kutató Magyar Intézet vezetőjét, Bosnyák Zoltánt sorolhatjuk a legismertebbek közül. Méhely személye elsősorban azért érdekli Gyurgyákot, mert a biológusprofesszor hatvanévesen, elismert tudományos karrierrel a háta mögött fogott fajbiológiai fejtegetésekbe. A fejezet jó összefoglalást ad Méhely elképzeléseiről – bevallottan a trilógia korábbi köteteiben megjelent szövegek felhasználásával. Úgy vélem, hogy a fejezeten látszik leginkább a Gyurgyák által oly sokszor hiányolt eszmetörténeti előmunkálatok hiánya. A Méhely-problematika (az „elfajult” tudós) megértésének ugyanis a kor eugenikai mozgalmának és biológiai gondolkodásának részletesebb feltárása az előfeltétele. Ebből válna ugyanis világossá, hogy Magyarországon – ahogy a korabeli nyugati civilizációban másutt is – a biológia tudományának látványos prosperitása eredményezte azt, hogy a sikeres növény-nemesítési és állattenyésztési minták nyomán egyáltalán felmerülhetett az „embememesítés” elképzelése. Ennek társadalmi léptékű programja volt az eugenika, amelynek hívei korántsem csak a modern értelemben vett jobboldalról kerültek ki. És idesorolható a nemzet és a faj fogalmát összekapcsoló Méhely-féle fajbiológia is. A 20. század közepén indult genetikai kutatások, illetve pszichológiai vizsgálódások bizonyították, hogy az eugenika számos alapfeltevése nem állja meg a helyét, ahogy erre egyébként Gyurgyák is utalt a kötet elméleti bevezetőjében.

A kötet negyedik portréja Gömbös Gyula életútját értelmezi. Gyurgyák meggyőzően érvel amellett, hogy Gömbös mindvégig megőrizte gondolkodása fajvédő jellegét, így miniszterelnöksége idején is csupán a fajvédő szlogenek hangoztatásával szakított, de nem a fajvédő célkitűzésekkel. Úgy vélem, hogy a számos jól sikerült portré közül talán ez a legsikerültebb. A fejezet bevezetőjében jól látható Gyurgyák módszere: mindig a személyiség nyitját próbálja megtalálni, s ennek fényében mutatni be az életutat. Gömbös az elméletektől idegenkedő gyakorló politikus prototípusa, akit nagy ambíció és hatalomvágy fűtött – s mint ilyen, számos vonásában mutat hasonlóságot más korok politikusaival. Éppen ezért egyes jellemzéseket az olvasó nagyon találónak, s egyúttal kortalannak vagy éppensé-

11 A tudományos önkritika szép példája, amint Gyurgyák külön kiemeli, hogy az említett naplók publikálását követően jelentősen megváltozott vélekedése Bangháról. Ezért figyelmezteti az olvasót, hogy a korábbi kötetekben megjelenítetténel nem csupán részletesebb, de összetettebb is a most közölt Bangha-portré. (74.: 4. jz.)

gel áthallásosnak is érez.¹² E fejezetben válik igazán láthatóvá, hogy a kötet – a korábbiaktól eltérően – nem enciklopédikus jellegű. Így a fontosabb fajvédők életrajzi kislexikona sem található a kötet végén, ezért a fajvédőpárt képviselőinek felsorolása alatt oldal terjedelmű lábjegyzetben mutatja be életútjukat a szerző. (117–118.) Noha a kötet végén található szakirodalmi útmutató mellett a fontosabb fajvédő lapok rövid ismertetése is megtalálható (237–239.), ami jól egészíti ki a bevezetőben olvasható rövid, de annál hasznosabb áttekintést a fajvédő sajtóról (42–50.) – mégis hiányolunk egy teljességre törekvő sajtókatalógust. Hasznos lett volna továbbá egy hasonló függelék a fajvédő szervezetekről is, amit nem pótol azok hosszadalmas felsorolása az előszóban. (9.)

Az ötödik fejezet a kötet leginkább újszerű, a tudomány eddig bevett nézeteivel polemizáló része. Gyurgyák ugyanis – a recenzens szerint helyesen – úgy értelmezi Bajcsy-Zsilinszky Endre életútját, hogy rámutat: Gömböshöz hasonlóan ő is élete végéig megőrizte fajvédő világnézetét. Itt válik a leginkább érthetővé, hogy Gyurgyák számára a fajvédő gondolkodás egy nemzedéki mentalitás, nem pedig párttagság. Éppen ezért nem szükséges Bajcsy-Zsilinszkyt úgy ábrázolni, mint aki a fajvédő párttól indulva az 1930-as években „megtért” az antifasiszta demokraták táborába. Ez az értelmezés annál is inkább sántít, mert Bajcsy-Zsilinszky – akivel az utókor feltehetőleg nem tudatta, hogy most már nem is fajvédő – állítólagos „megtérése” után még számos parlamenti beszédében kritizálta fajvédő alapon a kormány iskolaépítési politikáját (miért a sváboknak épül iskola, miért nem a színmagyar Alföldön), de ugyancsak a fajvédőket jellemző függetlenségi és németellenes indokból lett végül a náci megszállás idején mártírrá. Gyurgyák itt és a kötet más fejezeteiben meggyőzően mutat rá arra, hogy a fajvédők túlnyomó többsége az olasz fasizmussal távolról szimpatizált ugyan, a túlzott egalitarizmust azonban elutasították. Elsősorban ezért a nemzetiszocialista nézetekkel is szemben álltak, de a Horthy-kori cím- és rangkorság, illetve tekintélytisztelet miatt is lenézték az alulról jött nyilas képviselők többségét. A német nácizmust pedig annak imperializmusa, vagyis a magyar függetlenségi hagyománnyal és birodalmi gondolattal való összeegyeztethetlensége miatt is elutasították. Bajcsy-Zsilinszky politikai arcélét Gyurgyák következetesen bontja ki, s izgalmasan mutatja be. Úgy tűnik, hogy a szerzőnek éppen az erkölcsi kérdésekben következetes Bajcsy-Zsilinszky a legvállalhatóbb figura a fajvédők közül. Nem véletlen tehát, hogy a szerző éppen e portré életrajzi kötetként való megírásának ötletével játszik el az előszóban. Ehhez csak annyit tehet hozzá a recenzens, hogy örülne, ha ez a kötet is elkészülne egyszer.

Nem kevésbé sikerült jól a Lendvai Istvánról szóló hatodik fejezet. Lendvai egy eddig kevésbé ismert fajvédő publicista és költő volt, aki utóbb ugyancsak fajvédő

12 Ezt erősíti például, hogy a Bethlen István által kialakított politikai rendszerre, illetve a kormánypárt mindenkorai túlsúlyára Gyurgyák bátran alkalmazza a történeti szakirodalomban eddig nem használt „centrális politikai erőtér” fogalmat. (130.) Ennek kapcsán hangsúlyozza, hogy a Bethlen által felépített politikai rendszer nem csupán hosszú időn keresztül stabil volt, hanem olyannyira merev, hogy ellenállt a fajvédő indíttatású szociális reformkísérleteknek. Gyurgyák itt nem említi, de másutt igen, hogy e körbe nem csupán Gömbös, hanem később Imrédy tervei is beleértendők.

alapon lett a nemzetiszocialisták kritikusa, s végül e nézeteiért Bajcsy-Zsilinszkyhez hasonlóan ő is az életével fizetett.¹³ Gyurgyák Lendvait a magyar fajvédelem „üde színfoltjának” nevezi, s ez a megnevezés a róla írt rövid fejezetre is illik. Itt válik igazán láthatóvá, hogy mit is jelenthetett a „harmadik Magyarország” programja. Ebben bizonyára az is szerepet játszott, hogy éppen Lendvai portréja az, amelyet nem kellett megtisztítani a marxista történetírás által reá rakódott hordalékoktól. Egyúttal az is nyilvánvalóvá válik, hogy a fajvédelem – tűnjön bármennyire is autochton jelenségnek – párhuzamba állítható más országok (különösen Németország) hasonló indíttatású mozgalmaival. A fejezet végén álló értékelés Gyurgyák történeti ars poeticájának szép példája: megértő az emberrel szemben, aki saját korának gyermekként került a kordivat hatása alá, ugyanakkor rádöbbsent saját tevékenysége következményeire, s megpróbálta visszafordítani azokat a veszélyes, sőt embertelen folyamatokat, amelyek elindításában maga is szerepet játszott. Lendvai portréja nyilván azért került Bajcsy-Zsilinszkyé után, hogy a szerző ezzel is hangsúlyozza kettenük nemzetiszocialistákkal szemben vívott küzdelmét és mártíromságukat. A fajvédő mozgalmon belüli kontrasztokat viszont úgy lehetett volna a legjobban érzékeltetni, ha a Lendvai-életút után a Héjjas Iván és Prónay Pál alakjában megszemélyesített „Végrehajtók és mozgalmárok” című fejezet következett volna.

E kettő közé azonban beékelődik Milotay István életútjának bemutatása. E részben talán az lehetne a legérdekesebb, hogy 1945 után az emigrációban miként látta Milotay egykori tevékenységüket, mennyiben változtatott nézetein.¹⁴ Kérdéses azonban, hogy Milotay írásai mennyiben vonatkoztathatók a többi fajvédőre, hiszen ő első sorban újságíró volt, aki mindig jól érzett rá a kordivatra. Így például már az 1930-as években különbözött a többi tárgyalt fajvédőtől: németbarát lett, mivel Hitlertől remélte a magyar revíziót, a világháború alatt pedig a végsőkig való kitartásra buzdított. Tevékenységével végül az emigrációban sem nézett szembe, hanem – számos más emigránshoz hasonlóan – önmentegető módon inkább másokat hibáztatott, egyúttal a végsőkig való kitartás hősiességét hangsúlyozta. Mindezeket Gyurgyák is jól látja és láttatja, de emellett aprólékos elemzéssel veszi számba, hogy milyen kisebb-nagyobb változtatások észlelhetők Milotay nézeteiben. Ki kell emelnünk, hogy ez Gyurgyák eszmetörténeti portréinak egyik fontos pozitívuma: nem statikus képet ad, hanem pontosan érzékelteti a lényegesebb időbeli változásokat. Abban viszont nem tudok egyetérteni Gyurgyákkal, hogy Milotaynak azt rója fel, miszerint a revíziót nem önerőből, hanem a nagyhatalmak révén akarta elérni. Ez volt ugyanis a realitás. Az országhatárok bármiféle megváltoztatása kizárólag a nagyhatalmak döntése nyomán valósulhatott meg. Ugyancsak nem érthető, hogy Gyurgyák miért fűresállja Milotay utolsóként idézett írásának „talányos végkövetkeztetését”. Itt egy megfáradt, talajvesztett emigráns beszél, akinek utolsó írásait a hungarista emigráció adta ki. Azok, akik állandóan az

13 Gyurgyák elkülöníti a publicista és az újságíró fogalmát: előbbi saját nézeteit, eszméit hirdető elkötelezett értelmiségi, utóbbi hivatásos tollforgató, aki kiszolgálója egy adott pártnak, mozgalomnak, ideológiának vagy tulajdonosi érdekeknek.

14 A tárgyalt fajvédők többsége vagy nem érte meg a II. világháború végét, vagy legalábbis nem publikált 1945 után. A kivételek közé tartozik még Eckhardt Tibor, őt azonban Gyurgyák nem tárgyalja.

elszigetelődésből való kitörésért küzdöttek, s ezért megpróbáltak egy „antikommunista frontot” létrehozni. Ennek érdekében nyitottak olykor a többi emigráns csoport felé, s ezt a „békülékeny” hangot érezni Milotay idézett mondatain is.

A „Végrehajtók és mozgalmárok” címet viselő nyolcadik fejezet a fajvédő mozgalom tagságának gondolkodását igyekszik bemutatni. Ehhez Gyurgyák egy fajvédő broszúrát vesz alapul, amely tulajdonképpen a fajvédő programot és kánon-t körvonalazta.¹⁵ Itt kell megemlítenünk a kötet bőséges és jól válogatott képi illusztrációit is. A broszúra ismertetése után Héjjas Iván és Prónay Pál miniportréja következik. Érthető módon itt volt a legnehezebb helyzetben a szerző, hiszen eszmetörténeti portrét csak megfelelő források alapján lehet készíteni, ami esetükben alig áll rendelkezésre. Gyurgyák végül egymással párhuzamba állítva tekinti át a két életutat. A két közismert különítményest premodern zsoldosvezérként (condottiere) értelmezi, akik csak a szétesett ország zavaros viszonyai közepette válhattak átmenetileg „tényezővé”.¹⁶ Míg azonban Prónay megsértődött azon, hogy idővel mellőzni kezdték, addig Héjjas megpróbált beilleszkedni a konszolidálódott viszonyok közé: előbb csatlakozott Gömbös fajvédő pártjához, majd parlamenti képviselő lett, 1939-ben pedig pártot szervezett a nyilasok ellenében. Prónay kapcsán Gyurgyák arra is rámutat, hogy ha a fajvédő gondolatból kivesszük a parasztság és munkásság problémáira reflektáló szociális törekvéseket, valamint a „középosztályi kultúrát”, akkor abból valóban csak az „üsd a zsidót! jelszava”, a „vak irredentizmus” és az „erő kultusza” marad. A fejezet zárásaként a MOVE és az ÉME célkitűzéseinek rövid bemutatásán keresztül Gyurgyák arra a következtetésre jut, hogy a fajvédő vezérkarhoz képest a „borzalmas tagság” sokkal radikálisabb volt – így például a zsidókérdésben sem elégedtek meg a numerus clausus elvével, hanem egyenesen numerus nullust követeltek. Nem vitatva a megállapítás lényegi igazságát, mégis felvethető, hogy ha például Budaváry László életútját is beemelte volna a szerző a kötet portréinak sorába, akkor láthattuk volna, hogy nem csak a tagság osztott radikálisan antiszemita nézeteket. Megkockázatható, hogy ezen utolsó fejezetben érdemes lett volna Héjjas és Prónay mellett neki is szentelni egy miniportrét, ugyanis az ébredők radikalizmusát talán ő illusztrálhatta volna leginkább. Tegyük hozzá: Budaváry 1941-ben – kormányzati támogatással – próbált keresztbe tenni a megerősödött nyilas mozgalomnak, ahogy Héjjas is ezt tette 1939-ben.

A kötetet lezáró „Összegzés és kitekintés” a korábbinál is jobban kidomborítja a fajvédő mozgalom nemzedéki jellegét. Itt egyúttal azt is kiemeli Gyurgyák, hogy a fajvédők és a nyilasok között nem volt kontinuitás sem ideológiai szempontból, sem a meghatározó személyek tekintetében. Az 1930-as évek második felére ugyanis a fajvédő nézetek a kormánypárton belülre kerültek, miközben a kor legnagyobb ellenzéki mozgalma a nemzetiszocializmus lett. E fejezetben kapott még helyet két, az 1930-as években megjelenő fajvédő mozgalom bemutatása is: a

15 E forrásra utalva jegyeztem meg fentebb, hogy a fajvédelem eszmetörténeti és intézménytörténeti bemutatását ebből kiindulva is el lehetett volna végezni.

16 Gondoljunk csak a független „Lajtabánság” kikiáltására!

Törzsökös Magyarok Tömörülése és a Magyar (Testvéri) Közösség. A kötet végül a fajvédő gondolatot újrafelfedező Csúrka István tevékenységére való kitekintéssel zárul.

Úgy vélem, hogy Gyurgyák tudományos attitűdjéhez és izléséhez éppen a most megjelent kötet a leginkább megfelelő előadási mód. A nemzedéki törekvésként értelmezett fajvédelem, s ezen belül az eszmetörténeti portrék nemcsak tudományosan megalapozottak, de élvezetes olvasmányok is. A kötet a tudatosan felvállalt esetlegességei ellenére elérte kitűzött tudományos célját. Nem csupán a fajvédő gondolatot teszi érthetővé, de legalább ennyire fontos, hogy a fajvédő nézeteket nem pártideológiaként, hanem egy konkrét nemzedék alapvető politikai attitűdjeként, mentalitásaként, világnézeteként értelmezi, ahogy például az 1968-as nemzedék esetében is szokás. Ezzel pedig a Horthy-korszak számos ismert alakjának életpályája válik érthetővé. A gyakran változó politikai felszín (pártok, ideológiai címkék és szlogenek) mögött egy sajátos generációs életérzést és világfelfogást, s egyúttal az elődöket bíráló és felváltani akaró türelmetlen érvényesítési vágyat fedezhetünk fel. Ez a megközelítés véleményem szerint sokkal inkább lehetőséget ad a fajvédők indítékainak, céljainak, tetteik mozgatórugóinak megértésére és megítélésére, mintsem az, ha zavaros fejű és önös érdekeikért küzdő törtetőkként ábrázolják őket.¹⁷

Nem tudható, hogy a kötet vajon a kitűzött közéleti célja tekintetében is ilyen sikeres lesz-e. Kétséges azonban, hogy a ma is létező etnicista közgondolkodás befolyásolására e kötet képes-e, egyáltalán bármilyen tudományos szakmunka képes lehet-e erre. Felelős értelmiségiként mindenesetre a szerző rámutatott, hogy a fajvédelem egészen biztosan nem tartozik a jobboldal vállalható hagyományai közé. Szögezzük még le az esetleges félreértések elkerülése végett: Gyurgyák tehát nem azért különítette el – következetesen és meggyőzően – a fajvédőket a nemzetiszocialistáktól, hogy a szélsőjobboldal e két ága közül bármelyiket szalonképesnek láttassa, hanem azért, mert így válik a fajvédelem megérthetővé. Úgy látom, hogy Gyurgyák Nemzet-trilógiájának harmadik kötete olyan úttörő eszmetörténeti munka, amely további kutatások előtt nyitott utat, s egyúttal hasznos segítséget nyújt a fajvédelem politikai intézményrendszerének (párt, mozgalom, sajtó, egyesületek) feltárásához is – igaz, korábbi munkái nagyvonalúbban szolgálták az intézmény-történet iránt is érdeklődő „aktakukacokat”.

Paksa Rudolf

¹⁷ Egyébként melyik hatalmon kívüli politikai mozgalmat ne lehetne így jellemezni?

CONTENTS

STUDIES

- Gábor Mikó: Did Otto, the son of Saint Stephen, ever live? 1
- Attila Tózsza-Rigó: Capitalist Enterprising Companies in the Late Middle Ages and the First Half of the Early Modern Era (With a Special Regard to the Working Mechanism of Southern German Commercial Capital) 23
- Georg B. Michels: On the History of the 1674 Pozsony Preacher Trial. Protestant Pastors Resisting the Violent Counter-Reformation 55
- Stefano Bottoni: Reluctant spies. The Hungarian state security and Romania, 1975–1989 79

WORKSHOP

- János Honvári: Hungary as Malicious Acquirerer? The delivery of Austrian (German) wealth in Hungary to the Soviet Union 119

- REVIEW ARTICLES 145
-

E számunk szerzői

STEFANO BOTTONI PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • FAZEKAS ISTVÁN PhD, levéltári delegátus (Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség) • HONVÁRI JÁNOS habilitált egyetemi docens (Széchenyi István Egyetem, Győr) • KONRÁD MIKLÓS PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • MAGYARICS TAMÁS habilitált egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem) • GEORG B. MICHELS PhD, egyetemi tanár (University of California, Riverside) • MIKÓ GÁBOR, tud. segédmunkatárs (MTA–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Országos Levéltár Medievalisztikai Kutatócsoport) • PAKSA RUDOLF PhD, tud. segédmunkatárs (MTA BTK TTI) • ROMSICS IGNÁC, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (Eszterházy Károly Főiskola) • TÓZSA-RIGÓ ATTILA PhD, egy. adjunktus (Miskolci Egyetem)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható